

Спадчына

05-06/2002

Спадчына ВКЛ

ЗМЕСТ

Слова рэдактара
Editor's Word

Ігар Марзалюк. Наша “кіеўская” і “літоўская” спадчына.
Our “Kievan” and “Lithuanian” heritage.

Ihar Marzaluk describes historical retrospectives as seen from Vilnia and Moscow.

Мікола Нікалаеў. Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага.

At the beginnings of book culture in the Grand Duchy of Lithuania.

Mikola Nikalaeŭ reconstructs history of manuscript writing and collecting in the early times of Belarusian history.

Томас Баранаўскас. Месца каранацыі Міндоўга.

Where was Grand Duke Mindoŭg crowned?

Tomas Baranauskas offers new hypothesis of events in 1253.

Анджэй Рахуба. Палітычныя групы ў ВКЛ (1569—1732).

Political groups in the Grand Duchy of Lithuania in 1569—1732.

Andrzej Rachuba on political life and struggle between influential noble families and the court in Rzecz Pospolita.

Анджэй Бараноўскі. Роля магнатаў у каранацыі абразоў Божай Маці ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Glorification of wonder-working icons of Our Lady in the Grand Duchy of Lithuania.

Andrzej Baranowski considers miraculous icon crowning ceremonies an element of political performance.

Міхаіл Харышын. Праваслаўная царква ў жыцці ўкраінцаў і беларусаў паміж Люблінскай і Берасцейскай уніямі (1569—1596).

The Orthodox Church in the life of Ukrainian and Belarusian people between the Lublin and Brest Unions (1569—1596).

Michail Charyshyn about complicated interplay of political influences on religious life in the Great Duchy of Lithuania and Polish Kingdom.

Юрый Мьшык Палкоўнік Імя Галота і Загальская бітва 1649 г. у святле новых дакументаў. Прадмова Яўгена Лецкі.

Дадаткі: дакументы, датычныя Загальскай бітвы.

Colonel Halota and Zahalle battle of 1649.

Jury Mусык describes events of Ukrainian Cossack war in the middle of the 18th century and presents new documents.

Міхал Геранім Бародзіч. Прапановы на Горадзенскі сойм 1793 г. Публікацыя і каментар Яўгена Анішчанакі.

Political program presented by Michal Hieranim Barodzič at Hrodna soim in 1793. Jaŭhien Aniščanka publishes the project of reform offered on the eve of Recz Pospolita final division.

Кіеўская публіцыстыка М.В. Доўнар-Запольскага . Публікацыя Валянціны Лебедзевай.

The Kievan political essays by Mitrafan Doŭnar-Zapolski. Selection and comments by Valiantsina Lebedzeva.

Уладзімір Ляхоўскі. Беларуская і ўкраінская “карты” ў палітыцы ковенскага ўраду Літвы ў 1920-я гг.

The Belarusian and Ukrainian trumps as played by the first Lietuva Kaunas government in the 1920-es analyzed by Uladzimir Liahouŭski.

Вольга Ямкова. Ліставаньне Кляўдуша Дуж-Душэўскага з Мікітам Шапавалам за 1923—1924 гг.

Correspondence between Kliaūduš Duž-Dušeŭski and Mikita Šapaval in 1923—1924. Publication by Volga Jamkova.

Даклад Аляксандра Цьвікевіча “Беларускі нацыянальны рух” і дыскусія пасля яго, што адбыліся ва “ўкраінскай хаце ў Празе” вясной 1925 г. Публікацыя Вольгі Зубко.

Aliaksandr Ćvikevič’s report “On the Belarusian National Movement” and discussion at “The Ukrainian House” in Prague in the spring of 1925 presented by Volga Zubko.

Вольга Ямкова. Беларускае студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэх-Славаччыне ў 1920—1930-я гг. (з дадаткам дакументаў).

Belarusian students at Ukrainian high schools in the Czech and Slovak Republic in 1920—1930-es, materials selected and commented by Volga Jamkova.

Рэцэнзіі

Reviews and Announcements.

Шаноўныя чытачы!

Выконваючы свае абяцанні, рэдакцыя працягвае рухацца абраным шляхам выпуску тэматычных нумароў і прапануе вашай увазе чарговы здвоены нумар павялічанага аб'ёму. У выпуску 5-6 за 2002 г. эпізоды гісторыі і здабыткі культуры беларускага народу разглядаюцца ва ўзаемадачыненьях з нашымі суседзямі. Воляй лёсу дзелячы свой дзяржаўны дом цягам стагоддзяў з украінцамі, летувісамі, палякамі, латышамі, расійцамі мы выпрацоўвалі агульныя, у моц сумесных зацікаўленняў, і адрозныя, з гледзішча нацыянальных інтарэсаў, погляды на бягучую сучаснасць і гістарычную рэтраспектыву. Лепш за ўсё даць магчымасць выказацца на гэтыя тэмы самім прадстаўнікам суседніх народаў — таму ў гэтым выпуску «Спадчыны» асабліва багата публікацыяў замежных даследнікаў. Дзякуй ім за супрацу — выступаючы ўдзельніцай міжнароднага форуму думак, «Спадчына» з задавальненнем карыстаецца магчымасцю ўзняць свой навуковы і палітычны статус.

Час нас апярэджвае, мы выходзім толькі нумарам 5—6 за 2002 г., хоць на дварэ ўжо зіма 2003-га. Аднак мы можам супакойць нашых прыхільнікаў — рэдакцыяй цалкам сфармаваны выдавецкі партфель двух наступных нумароў (юбілейны «пратэстанцкі» і «музейны» выпускі), а праблема фінансавання выхаду часопіса, падставовая для недзяржаўных выданняў, блізкая да вырашэння, прынамсі, на бліжэйшы год.

Ёсць усе падставы імкнуцца не адставаць ад часу. Для гэтага, папершае, нам давядзецца ўдасканальваць якасць паліграфіі — за адноўленым палепшаным модулем вёрсткі павінны вярнуцца старонкі з каларовымі ілюстрацыямі.

Па-другое, перамены ў нашых суседзяў ды няўключныя пошукі дзяржаўнай ідэі ў Беларусі, больш падобныя на ідэалагічныя кампаніі брэжнеўскіх часоў, нечакана актуалізуюць змест часопіса. У 2003 г. прайшлі рэферэндумы па пытанні інтэграцыі ў ЕС у нашых суседзяў — у Польшчы, Літве, Латвіі, а таксама ў Эстоніі. Паўсюдна народы гэтых краінаў пацвердзілі зроблены палітычнымі элітамі еўрапейскі выбар, да якога, як мы адзначалі, спасылаючыся на сацыялагічныя звесткі, імкнецца і народ Беларусі.

Аднак замест рэальнага аналізу сітуацыі наш пануючы палітычны бамонд прапануе Беларусі нязграбныя павеатраныя канструкцыі і жыве палітычнымі мроямі пра расійскі рубель замест еўра або талера, «будуе» саюзы на грунце этнічна-канфесійных прынцыпаў «славянскага адзінства» з фактычным выказваннем недаверу да іншародцаў і іншаверцаў.

Мінулае не забяспечвае простых і непасрэдных адказаў на выклікі сучаснасці, але дае падставы для роздуму.

Складванне палітычных нацыяў украінцаў, летувісаў, палякаў, беларусаў адбывалася ў межах адзінага ВКЛ і РП (артыкулы І. Марзалюка, М. Нікалаева, А. Рахубы, Ю. Мыцька, Я. Анішчанкі), што абумовіла большую блізкасць паміж беларусамі і іх суседзямі па агульнай пераднацыянальнай дзяржаўнасці, чым паміж насельнікамі Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы. Апошнія ў часы Баторага й Івана Жахлівага падзяляў моўны бар’ер — для разумення беларускай дзяржаўнай мовы ВКЛ, на якой вялося дыпламатычнае ліставанне Масквы і Вільні, у Масковіі патрабаваўся перакладнік (рэцэнзія на працу амерыканскага славіста Э.Кінана). Агульнасць на ўзроўні нацыянальных, рэлігійных, светапоглядных стэрэатыпаў знітоўвае нас якраз з народамі вялікай Літвы — летувісамі, украінцамі, латышамі, гэбраямі, татарамі — насуперак гістарычным міфам савецкай эпохі. Гэтыя народы стагоддзямі прыстасоўваліся жыць у межах поліэтнічнага дзяржаўнага арганізму, што ўжо выкарыстоўвалася беларускімі палітыкамі 1920-х гадоў у спробах будавання непадсавецкай, незалежнай беларускай дзяржаўнасці (публіцыстыка М. Доўнара-Запольскага і А. Цвікевіча, артыкулы У. Ляхоўскага, В. Ямковай, В. Зубко).

Новая палітычная канфігурацыя Еўропы падказвае беларусам — пакуль не позна — аднаўляць добрасуседскія дачыненні, імкнучыся пераадолець постімперскую аднавектарнасць палітычных дачыненняў у рэгіёне. Безумоўна, мы жадаем і нашым усходнім сябрам хутчэйшага далучэння да кашпоўнасцяў еўрапейскай дэмакратыі, але ёсць і адваротна, што зусім не на ўсходзе (як гэта заўсёды і было) вырашаецца праблема набудовы ўтульнага беларускага дому. Трэба аднаўляць занядбаньня пляхі зносінаў з бліжэйшымі суседзямі, тут назапасілася болей праблемаў, але і болей магчымасцяў іх пераадолення. Гэта сфера сяброўства, якое грунтуецца на няпростым, але гістарычна складзеным адзінстве лёсаў.

Розніца паміж палітычным народам часоў ВКЛ і РП і нацыянальнымі адзінствамі XIX—XX стст. абумоўлівае несупадзенне ацэнак падзеяў гістарычнага мінулага, якое чытач сустрае на старонках нумару. Навучаючыся жыць побач і разам нашыя народы мелі за плячыма станоўчы запас адзінага разумення агульных праблемаў. Але непазбежна развівалася і рознае стаўленне да агульнай гісторыі з гледзішча рамантычнага нацыяналізму XIX ст. ці ў кантэксце сучаснага дзяржаўнага будаўніцтва (Б. Хмяльніцкі ў бачанні Т. Шаўчэнкі, Ю. Мыцька ці беларускіх гісторыкаў). Але

несупадзенне ацэнак гарантуе нам глыбокае бачанне аддаленых і больш блізкіх гістарычных падзеяў.

Маем спадзяванне, гэта забяспечыць нашым чытачам цікавае знаёмства з чарговым нумарам выдання.

Аляксей ХАДЫКА.

www.kamunikat.org

Наша «кіеўская» й «літоўская» спадчына

Аднаўленне беларускай незалежнасці ў 1991 г. справакавала павышаны інтарэс да праблематыкі існавання беларускай дзяржаватворчай традыцыі ў мінулым. Пэўныя гісторыкі ўвогуле адмаўляюць магчымасць успрымання насельніцтвам Беларусі Кіеўскай Русі як пачатковага перыяду ўласнай дзяржаўнасці. Кальыскай будучай Беларусі яны лічаць толькі Полацкае княства — цалкам незалежную дзяржаву. *На наш погляд, найважнейшай у вырашэнні гэтага пытання з'яўляецца гістарычная самаідэнтыфікацыя насельніцтва беларускіх земляў у XIV—XVII стст.* Письмовыя крыніцы дазваляюць прасачыць гістарычныя стэрэатыпы, якія існавалі ў асяродку адукаваных русінаў: духавенства, набілітэту і мяшчанаў. Гэтае пытанне шчыльна звязанае таксама з дыскусіяй пра тое, які з усходнеславянскіх народаў мае больш падставаў лічыць сябе спадкаемцам Кіеўскай Русі.

Дыскусія гэтая доўжыцца не адну сотню гадоў. Ужо ў XIII ст. укладальнікі Галіцка-Валынскага летапісу лічылі Галіч «другім Кіевам» — спадкаемцам першай Кіеўскай дзяржавы. Адпаведна да гэтага складзены на Валыні летапісныя кодэксы кшталту Іпатаўскага ўключалі «Аповесць мінулых гадоў», Кіеўскі летапіс XII ст. і, урэшце, Галіцка-Валынскі летапіс XIII ст. У сваю чаргу, складзены ва Уладзіміра-Суздальскай зямлі Лаўрэнцэўскі летапіс пасля «Аповесці мінулых гадоў» падаваў уладзіміра-суздальскія паведамленні¹. Відавочна рознілася ад гэтых дзвюх традыцыяў і летапісанне Вялікага Ноўгарада². Ужо тады паўсталі прынцыпова адрозныя схемы гісторыі Усходняй Еўропы, якія, зазнаўшы пэўныя трансфармацыі і мадыфікацыі, працягваюць сваё існаванне ў якасці афіцыйных нацыянальных версіяў украінскай і вялікарасейскай гістарыяграфіяў.

Уяўленні, што менавіта Кіеў ёсць сталіцай Русі, у ВКЛ працягвалі захоўвацца. Ягайла называў Кіеў «адвечнай сталіцай усіх рускіх земляў»³. Вывучэнне старажытнейшых беларуска-літоўскіх летапісаў I збору дазволіла В. Чамярыцкаму прыйсці да высноваў, што летапісец, скарыстоўваючы расейскія летапісы, спрабаваў упершыню стварыць гісторыю Літвы і Літоўскай Русі (Беларусі і Украіны) у яе сувязі з гісторыяй Русі Маскоўскай і ў яе пераемнасці з гісторыяй Кіеўскай Русі. Вельмі істотныя назіранні Чамярыцкага пра характар рэдактарскай працы ўкладальніка першага збору з помнікамі вялікарасейскага летапісання. Даследнік аргументавана паказаў, што «гульны сэнс усіх гэтых скарачэнняў і апрацовак тэксту рускіх летапісаў укладальнікам першага беларускага зводу зводзіцца да

аднаго — змякчыць або і зусім зняць негатыўную характарыстыку літоўскіх князёў, адмоўную ацэнку іх дзеянняў, пададзеную рускімі летапісцамі»⁴. На сённяшні дзень амаль усе даследнікі лічаць, што большасць твораў, з якіх складзены Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., напісаны ў Смаленску і што натхняльнікам гэтай справы быў епіскап (пазней мітрапаліт) Герасім, патрыёт ВКЛ і прыхільнік захавання яго цэласнасці⁵.

Такім чынам, у гэтым летапісе адлюстраваныя погляды праваслаўнага русінскага наблітэту ВКЛ. Летапісы гэтага збору змяшчаюць у пачатковай частцы скарочаныя варыянты «Аповесці мінулых гадоў» і спісы ўсходнеславянскіх князёў, «Сказаніе о верных святых князех руських». Перад намі паўстае схема гісторыі Усходняй Еўропы, паводле якой першапачатнай формай уласнай дзяржаўнасці русінаў ВКЛ выступае Кіеўская Русь. Традыцыі Кіева пераймае Вільня, і, адпаведна, ВКЛ трактуецца як легітымная пераемніца Кіеўскай Русі, як «свая» дзяржава. Паказальна, што ў летапісах I збору нічога не гаворыцца пра гісторыю ВКЛ ды пра заваёвы літоўскіх князёў на сучаснай тэрыторыі Паўднёва-Заходняй і Паўночна-Усходняй Беларусі. Адзіны вынятак — апісанне барацьбы за Смаленск, але і тут зацемліваецца, што ў горадзе існавала шматлікая «літоўская» партыя⁶. Узнікненне гэтай канцэпцыі абумоўлена завяршэннем працэсу фармавання ў сярэдзіне — другой палове XV ст. адзінага літоўска-русінскага «палітычнага народа»⁷.

Гэтая канцэпцыя пазней будзе пакладзена ў падмурак афіцыйнай версіі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі. Праўда, пачынаючы ад Восіпа Турчыновіча і Адама Кіркора, беларускія гісторыкі на месца Кіева пачнуць ставіць Полацк⁸. Для абгрунтавання гэтай тэзы яны вымушаны будуць звярнуцца да позніх летапісных збораў, створаных у Маскоўскай дзяржаве. Менавіта ў Маскве ў час барацьбы за ўсходнеславянскія землі ВКЛ быў створаны міф пра паходжанне літоўскай дынастыі ад полацкіх князёў. У такім выпадку Гедымінавічы не мелі права на землі, якія ўваходзілі ў склад Кіеўскай Русі, бо «вотчынай» полацкіх князёў было толькі іхнае княства, а права кіравання астатнімі ўсходнеславянскімі ўладаннямі яны былі пазбаўленыя⁹. На перамовах 1562 г. аб Інфлянтах маскоўскі бок заяўляў: «Только вспомнить старину, каким образом гетманы литовские Рогволодовичей Данила да Мовкольда на Литовское княжество взяли и каким образом великому государю Мстиславу Владимировичу Мономаху к Киеву дань давали, то не только что

*Русская земля вся, но и Литовская земля вся — вотчина государя нашего*¹⁰. Некрытычнае запазычанне гэтай тэзы прывяло да ўзнікнення надзвычай пашыранага ў айчыннай папулярнай літаратуры міфу пра беларускае паходжанне вялікіх князёў літоўскіх.

Новыя гістарыяграфічныя канцэпцыі ў Маскоўскай дзяржаве і Кароне Польскай, якія прэтэндавалі на землі ВКЛ, патрабавалі годнага адказу. Такім адказам сталі беларуска-літоўскія летапісныя зборы XVI ст., пакліканыя аспрэчыць як маскоўскія, гэтак і польскія прэтэнзіі, выразна сфармуляваныя ў знакамітай працы Яна Длугаша. Паводле польскага храніста легендарны «Рус», продак русінаў, быў не братам, а адным з нашчадкаў Леха. Таму нашчадкі Руса трактаваліся ім як частка польскага народу. Кіеўскіх палянаў ён атаясамліваў з палякамі, а Кія называў польскім князем. Аскольд і Дзёр, паводле Длугаша, — нашчадкі Кія, былі гвалтоўна знішчаныя варажскімі князямі-ўзурпатарамі. Тады экспансіянісцкая ўсходняя палітыка Кароны ў дачыненні да Галіцка-Валынскай Русі ды імкненне да інкарпарацыі ВКЛ выглядала ўзнаўленнем старажытнай сувязі паміж часткамі адзінага калісці народу. Легенда пра рымскае паходжанне літоўцаў у Длугаша таксама была скіраваная супраць балцкай эліты ВКЛ, якая адстойвала ў той час неабходнасць самастойнага існавання Вялікага Княства. Длугаш лічыў, што продкі літоўцаў — уцекачы з Італіі — пасяліліся на зямлі, якая належала рускім князям, і жылі тысячу гадоў пад іх уладаю як «*servile vulgus*». Калі «рускія» — нібыта частка польскага народу, то і літоўцы жывуць на спрадвечна польскіх землях¹¹.

У сваю чаргу, у маскоўскіх зборах зацёмлівалася, што адзінымі легітымнымі пераемнікамі першай Кіеўскай дзяржавы ёсць маскоўскія ўладары, а літоўскія князі былі заўсёды залежнымі ад іх ды трымаюць «чужыя», маскоўскія, вотчыны¹².

Менавіта дзеля абвяржэння гэтай канцэпцыі была створана легендарная частка II беларуска-літоўскага збору. У ім «рымская» легенда набывае выразна антыпольскую скіраванасць, падмацоўвае тэзу пра прамую перадачу ўлады ў Літву з імперскага Рыма і такім чынам падкрэслівае «ад старыны» больш высокі статус літоўскіх манархаў і нобіляў у параўнанні з польскай арыстакратыяй¹³.

У найбольш разгорнутай і завершанай форме гэтая канцэпцыя знайшла адлюстраванне ў III беларуска-літоўскім летапісным зборы — «Хроніцы Быхаўца». Першапачатковая «простасць» і «плебейскасць» польскай шляхты ў параўнанні з літоўскай бачная ў сюжэце пра наданне польскіх гербаў літоўскай шляхце. Летапісец выразна

супрацьпастаўляе вобраз Ягайлы — легітымнага ўладара Літвы зборнаму вобразу палякаў, польскай шляхты. Пакліканне Ягайлы на каралеўскі пасад пад пяром храніста выступае як справа, палякамі вымушаная, абумоўленая вайсковымі поспехамі Літвы¹⁴.

Падкрэсліванне самастойнасці Літвы і перамог над татарамі ў часы нашэсця Батыя скіраванае і супраць Маскоўскае дзяржавы, бо залежнасць ад Арды на стагоддзі выключыла яе ўладароў — даннікаў хана з кола раўнапраўных суверэнаў. Нагадванне пра мінулую залежнасць у Маскве ўспрымалі надзвычай балюча, як абразу. Калі ў 1566 г. паслы Жыгімонта Аўгуста, спасылаючыся на хронікі, нагадалі пра залежнасць Маскоўскае дзяржавы ад Арды, у адказ пачулі: *«И мы того не слышали, чтобы татарове Москву воевали, того не написано нигде, а в свои кроники что захотите, то пишите!»*¹⁵.

Разам з тым, у летапісах XVI ст., што ўтрымліваюць легендарную частку пра паходжанне вялікіх князёў, увага ўдзяляецца не толькі легітымацыі панавання літоўскае дынастыі над усходнеславянскімі землямі княства, але і ўлічваюцца інтарэсы праваслаўнай знаці, складовай часткі «палітычнага народу ВКЛ». Паводле легендарнай часткі летапісаў, далучэнне большасці земляў сучаснай Беларусі адбылося мірным шляхам. Літоўская дынастыя прыходзіць сюды пасля спусташэння іх татарамі і выступае як вызваляльнік ад ханскага ярма, а не як заваёўнік і захопнік¹⁶. Усе летапісы і хронікі, а таксама М. Стрыйкоўскі адзначалі, што наваградскія вялікія князі завалодалі паўднёвым захадом Беларусі без аніякага супраціву з боку мясцовага насельніцтва і нават мелі падтрымку. Войны супраць вальнскіх князёў і татараў паказаны як абарончыя¹⁷. Ва ўсіх летапісах II збору, як і ў «Кроніцы...» Стрыйкоўскага, «Русь» з паўднёва-заходніх земляў сучаснай Беларусі выступае не толькі як пасіўны аб'ект, на які скіраваны дзеянні літоўскіх князёў, але як актыўны ўдзельнік, як творца, што супольна з літоўцамі бярэ ўдзел у будаўніцтве новай дзяржавы. Паўсюль выдзяляецца значэнне (у асобных летапісах яно выглядае галоўным) у перамогах над вальнскімі і татарскімі войскамі менавіта *рускіх* ваяроў з паўднёва-заходняй Беларусі. Вялікая ўвага і значэнне надаюцца Наваградку і наваградскім дружынам. Паводле летапісаў, поўнае аб'яднанне трох складовых частак дзяржавы адбылося пры легендарным наваградскім князю Свінтарогу, які пасля смерці Утэнуса становіцца таксама князем Літвы і Жмудзі. Пасля гэтага дзяржава стала называцца Вялікім Княствам Літоўскім, Жамойцкім і Наваградскім і Рускім, прычым аб'яднанне адбылося без скарыстання сілы. Паданне пра

Палямона і ягоных нашчадкаў, як гэта паказаў у выніку скрупулёзнага даследавання М. Улашчык, узвышае ролю Наваградскае зямлі ў параўнанні з уласна Літвой і Жмудзю. Каля 80% тэксту легенды пра Наваградак і Наваградскае княства, толькі ягоныя ўладары носяць тытул вялікага князя. Праўдападобна, уладарылі Наваградкам, і толькі ім, прамыя нашчадкі Палямона, а князі Літвы і Жмудзі — нашчадкі васалаў Палямона, другарадных дзеячоў¹⁸. Недарэчна выглядае ў сувязі з гэтым ігнараванне даследавання М. Улашчыка (ягонай фундаментальнай працы няма нават у спісе літаратуры) літоўскім гісторыкам Томасам Баранаўскасам у даследаванні, прысвечаным Наваградку. Здзіўляе досыць павярхоўны аналіз даследнікам легендарных паведамленняў II беларуска-літоўскага збору. Прыняць тэзу, што «ў другой рэдакцыі Літоўскага летапісу аб Наваградскім княстве расказваецца толькі як аб незалежным уладанні, кіраваным князямі, якія прыйшлі з глыбіні Літвы (Жмудзі)»¹⁹, можна толькі ў выпадку поўнага ігнаравання інфармацыі, змешчанай ва ўсіх спісах II збору. Немагчыма ў такім выпадку растлумачыць і рэальныя сюжэты з гісторыі Наваградка. Калі ён быў толькі перыферычным цэнтрам пачатковага ВКЛ, то як растлумачыць, што менавіта гэты, а не які-небудзь іншы горад, у першую чаргу не Полацк, стаў сталіцай першапачатковай праваслаўнай літоўскай мітраполіі²⁰?

Ні ў аднаго з летапісцаў не выклікала сумневу, што легітымнымі ўладальнікамі гэтых земляў «ад старыны» з'яўляліся менавіта «Кіеўскія манархі», і толькі нашэсце Батыя змяніла сітуацыю на карысць літоўскіх князёў. Войны супраць напаўміфічных літоўскіх князёў Рынгольта, Скірмунта, што вялі вальнскія князі, выкліканыя іх «дзедзічным» правам на гэтыя землі, якога іх пазбавілі літоўскія ўладары, праўда, у выніку іх асабістай слабасці ды падпарадкавання татарам²¹.

Пра распаўсюджанасць уяўленняў аб мірным далучэнні ўсходнеславянскіх земляў да Літвы ў асяродку палітычнай эліты ў XVI ст. сведчыць і *«Размова Паляка з Літвінам»*. Тут сцвярджаецца, што «Русь» добраахвотна пасля перамогі літоўцаў над татарамі ўступіла ў падданства да Літвы. Цікава, што падобныя погляды агучваў не русін, а літовец, віленскі войт Аўгустын Ратундус²². Тэза аб добраахвотным далучэнні была надзвычай важная найперш для прадстаўнікоў русінскага набілітэту Княства, бо дазваляла ім сцвярджаць, што іх землі не заваяваныя правінцыі, а часціна шырэйшай дзяржавы, якая зберагла

паўнапраўную суверэннасць у сярэднявечным разуменні *in dominium Suum rex imperator est* (падданы вызнае вышэйшага ўладара з умоваю зберажэння неабмежаванага панавання на ўласнай тэрыторыі). Пра тое, якая важнасць надавалася характару менавіта мірнага далучэння, красамоўна сведчыць прыклад Жмудзі. У 1554 г. на Віленскім вальным сойме ў адказах вялікага князя на просьбы Жмудзі казалася: «[...] *иж на привилею предков его королевское милости, славное памети королей их милости, великих [князей], никто вам примовляти не маеть, абы есте через меч або зброю были добыты и ку послушенству предков его королевское милости прывернены, але предкове ваши сами добровольно предкам его королевское милости подали ся суть*»²³. Гэткія ідэі былі шырока распаўсюджаны і ў першай палове XVII ст. сярод праваслаўнай украінскай эліты, якая імкнулася давесці факт добраахвотнага, а не прымусовага далучэння ўкраінскіх земляў да Кароны Польскай²⁴.

Аднак калі агульнадзяржаўныя летапісы II збору ўтрымлівалі кампрамісную версію ўзнікнення ВКЛ, то ў творах, калі можна так назваць, уласна літоўскай нацыянальнай гістарыяграфіі сярэдзіны XVI ст. і легенда аб рымскім паходжанні літоўцаў, і інтэрпрэтацыя далучэння ўсходнеславянскіх земляў да ВКЛ набывае выразную «антырусінскую» скіраванасць. Маём на ўвазе гістарычныя інтэрпрэтацыі Міхалона Ліцвіна і Аўгустына Ратундуса. Русіны ў Міхалона Ліцвіна выступаюць як народ, культурна і цывілізацыйна ніжэйшы за літоўцаў. Міхалон, абапіраючыся на паданне аб рымскім паходжанні літоўцаў і іх мовы, падкрэсліваў чужароднасць старабеларускай моўнай традыцыі для літоўцаў, называў маскоўскім пісьмом старабеларускую кірыліцу: *«рутэнская мова (idioma Rutheniva) чужая нам, ліцвінам, гэта значыць італьянцам, паходзячым ад італійскай крыві. Супрацьпастаўляецца свабода і незалежнасць літоўцаў у параўнанні з «залежнасцю» і «рабствам» рутэнаў, над якімі тады, як і над маскавіцьянамі, панавалі заволжскія татары. Толькі літоўцы з'яўляюцца стваральнікамі Вялікага Княства; яны (і толькі яны) без дапамогі мясцовага русінскага насельніцтва вызваляюць землі сучаснай Украіны і Беларусі ад мангола-татараў: «Тады з уласцівай ім адвагай, выбавіўшы рутэнскі народ (populis Ruthenicis), землі і крэпасці ад татарскага і баскакскага рабства, яны падпарадкавалі сваёй уладзе ўсё ад мора Жамойцкага, званага Балтыйскім, да Понта Эўксінскага [...] распаўсюдзіліся на поўнач да самай ускраіннай і самай блзкай да стольнага горада Масковіі крэпасці, [называнай] Мажайскай»*²⁵. Падобныя погляды былі

характэрныя і для Аўгустына Ратундуса. Сапраўдная літоўская літаратурная мова — лаціна, таму яе патрэбна ўвесці ва ўжытак у законах, пасланнях і нават у паўсядзённым жыцці ў якасці гутарковай мовы. «Руская» (старабеларуская) мова кваліфікавалася ім як мова чужая, грубая і варварская²⁶.

Такая схема русінскай гісторыі выразна кантраставала з «Кронікай...» Мацея Стрыйкоўскага. Знакаміты храніст імкнуўся паказаць гісторыю Кіеўскай Русі ў непарыўным адзінстве з гісторыяй Літвы. Для яго спадкаемцам і гістарычнай спадчыны Кіеўскай Русі былі русіны беларускіх і ўкраінскіх земляў ВКЛ. Вельмі паказальныя ў сувязі з гэтым згадкі Стрыйкоўскага, што той ці іншы знакаміты род Вялікага Княства паходзіць ад князёў Кіеўскай Русі²⁷. Стрыйкоўскі выступаў выразнікам інтарэсаў усяго шматэтнічнага «палітычнага народу» ВКЛ²⁸, але ягоныя сімпатыі ўсё ж схіляліся да русінаў. Калі ніводны спіс агульнадзяржаўнага метапісу II збору XVI ст. не ўтрымлівае нават згадкі аб першапачатковай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад Русі, Стрыйкоўскі дэталёва апісаў у «Кроніцы...» факты першапачатковай данніцкай залежнасці літоўцаў, шматлікія перамогі ўсходнеславянскіх князёў над сваімі суседзямі-балтамі, падкрэсліваў культурную перавагу Русі над Літвой. Толькі феадальная дробнасць, унутраныя звады сярод «рускіх» князёў ды мангола-татарскае нашэсце прывялі да таго, што колішнія магутныя «рускія» ўладары мусілі падпарадкавацца сваім былым даннікам, а слаўная традыцыя Кіеўскай манархіі перайшла да Вільні²⁹. Менавіта таму «Кроніка...» Стрыйкоўскага карысталася надзвычайнай папулярнасцю на беларускіх і ўкраінскіх землях. Ніякая іншая крыніца так часта не цытавалася і не прычынілася да ўмацавання русінскай гістарычнай ідэнтычнасці, як гэты сьлясны твор. Дзякуючы друкарскаму варштату «Кроніка...» атрымала шырокае распаўсюджанне не толькі ў шляхоцкіх, але і ў мяшчанскіх колах.

Такім чынам, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што пачатак сваёй гістарычнай традыцыі адукаваная частка насельніцтва Беларусі ў XIV—XVI стст. адназначна звязвала з Кіеўскай Руссю. Цікава, што ў беларуска-ўкраінскіх хранографіях (г. зв. заходне-рускіх) ёсць вылучаныя ў асобны раздзел звесткі па гісторыі Кіеўскай Русі, але практычна адсутнічаюць паведамленні, што маюць дачыненне да Маскоўскае дзяржавы. Затое ў гэтай групе хранографіаў маецца разгорнутае апісанне гісторыі заходнеўрапейскіх і заходнеславянскіх народаў, складзенае на падставе хронікі М. Бельскага³⁰. Такім чынам, гістарычная спадчына Кіеўскай Русі была «актуальным мінулым», важным для ўкладальнікаў-хранографіаў, адрозна ад

гісторыі ўсходняга суседа. У XVI ст. у Беларусі, напэўна, быў жывы былінны эпас «Кіеўскага цыклу», рэшткі якога прасочваліся ў беларускім фальклоры яшчэ ў канцы XIX — пачатку XX ст.³¹. Пра шырокую вядомасць былінных сюжэтаў у XVI ст. сведчыць ліст Філона Кміты-Чарнабыльскага да Яўстафа Валовіча. Аршанскі стараста, скардзячыся на неспрыяльныя ўмовы службы на маскоўскай мяжы ў 1574 г., эмацыйна ўсклікаў: *«Нещасный есьми дворанин, згиб есьми з нендзы, а больш з жалю: люди на кашы переели кашу, а я з голоду здох на сторожи! Помсти, боже государю, грехопадение, хто разумеет! Бо придет час, коли будет надобе Илии Муравленина и Соловья Будимировича придет час, коли будет служб наших потреба!»*³². Відаць, Валовічу сэнс выразу быў *a priori* зразумелы, бо інакш аршанскі стараста або растлумачыў бы гэтую згадку, або не рабіў бы яе ўвогуле. Значыць, у адукаваных беларускіх колах XVI ст. шэраг былінных персанажаў быў вядомы³³.

Бясспрэчна, пераважная большасць праваслаўнага наблітэту і мяшчанства беларускіх земляў у сярэдзіне XV—XVI ст. ужо ўспрымала ВКЛ як «сваю» дзяржаву і выказвала лаяльнасць да яе ўладароў. Праваслаўная эліта ўжо ў часы Казімера Ягайлавіча стала складовай часткай «палітычнага народу» ВКЛ, а ў XVI ст. яе пазіцыі яшчэ больш умацаваліся³⁴. Праваслаўнай цывільнай знаці, баярству, духавенству і мяшчанству быў уласцівы дзяржаўны патрыятызм³⁵. Паказальнай ёсць сітуацыя ў Смаленску на пачатку XVI ст. Праваслаўнае смаленскае духавенства ў час барацьбы за Смаленск (1512—1514) дэманстравала адданасць «свайму» каталіцкаму (!) ураду ў Вільні, а не «Маскве». Смаленскі ўладыка Варсанофі загадаў у час аблогі горада войскам Васіля III службыць ва ўсіх цэрквах службы аб дараванні Богам перамогі над маскоўскім непрыяцелем. Захоп Смаленска ў 1514 г. яскрава прадэманстравалі, якую ўладу праваслаўная эліта лічыла сваёй: 50 баярскіх радоў уцякло ад маскоўскіх парадкаў на тэрыторыю ВКЛ³⁶. Смаленскае баярства атрымала ўладанні ў наваколлі Нарачы ды на тэрыторыі этнічнай Літвы³⁷. Акрамя баяраў, родны горад назаўжды пакінуў і шэраг уплывовых мяшчанскіх праваслаўных родаў, большасць з якіх знайшла сабе прытулак у Магілёве³⁸.

Яшчэ адзін прыклад ацэнкі тае вайны ды знакамітай перамогі пад Оршай 8 верасня 1514 г. знаходзім у Вальнскім кароткім летапісе. Для праваслаўнага русіна, які напісаў панегірык слыннаму гетману ВКЛ Канстанціну Астрожскаму, перамога над маскоўскім войскам

сінанімічная перамозе над ворагам веры Хрыстовае: «Так своею верною паслужою гаспадарю свому, великаму каролу Жыкгимонту радость вчинил: напярэвей церкви божы хрыціаньскіи и многых мужей и жон от их насілованья оборонил. [...] Великославному гаспадарю каролу Жыкгимонту Казіміровічу буди честь и слава на векы, победившему недруга своего великого князя Василя московского, а гетману его, вдатному князю Костянціну Івановічу Острозскому дай боже здорыве и щастье вперед лепшее как ныне; побил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую»³⁹. Як слушна заўважыў Станіслаў Думін, «словы гэтыя напісаны не на латыні, не па-польску: яны належаць «русіну», які бачыў у Вялікім Княстве Літоўскім і Рускім сваю дзяржаву, а ў Маскоўскім Вялікім княстве — супраціўніка, такога ж небяспечнага, як драпежныя крымскія мурзы»⁴⁰.

Інфлянцкая вайна не прывяла да змены ў настройх на карысьць «Масквы». Мяшчане і шляхта засталіся вернымі свайму «прыроджанаму гаспадару»⁴¹. Полацкая шляхта масава ўцякала з акупаваных войскамі Івана IV земляў, захоўваючы адданаць ураду ВКЛ⁴².

Праваслаўныя русіны з беларускіх земляў бралі актыўны ўдзел у выведных мерапрыемствах супраць Маскоўскае дзяржавы, складалі касцяк тых «шпегай» і «рыскуноў», якія, рызыкуючы сваім жыццём, здабывалі каштоўную інфармацыю, захоплівалі маскоўскіх «языкоў»⁴³. Гэта былі розныя людзі, але не апошняе месца сярод іх займалі беларускія месцічы. Сабраная праваслаўным барысаўчанінам Фёдарам Якімовічам інфармацыя пра маскоўскае войска істотным чынам прычынілася да бліскачай перамогі войска ВКЛ на Уле. За свой учынак Ф. Якімовіч у 1568 г. быў набілітаваны⁴⁴. У тым жа годзе за аналагічныя паслугі ад «гаспадара» (з рэкамендацыі аршанскага старасты Філона Кміты-Чарнабыльскага) атрымаў «два селцы за Днэпром на граніцы Московскои» аршанскі мешчанін Ігнат Міхайлавіч⁴⁵.

Такім чынам, праваслаўнае русінскае насельніцтва ўспрымала ВКЛ як «сваю» дзяржаву. Аднак, як вынікае з наратыўных крыніц, ВКЛ успрымалася імі толькі як «сучасная Бацькаўшчына», якая ў кантэксте пэўных абставінаў заняла месца «даўняй Бацькаўшчыны» — Кіеўскай Русі. Сітуацыя істотна не змянілася і ў XVII ст. У пратэсце Віленскага Свята-Духаўскага брацтва супраць Іпацыя Пацея (1601)

знайшлі выразнае адлюстраванне параметры гістарычнай самаідэнтыфікацыі праваслаўных русінаў: «[...] ведомо есть и его королевской милости не естесьмо сектаре, ани какое новое веры, одно старожитное религии, которую веру приняли продкове наши в той Малой России за окрещеньем великого князя Володимира — самодержца Руское земли, от патриархи Константинопольского Фотей, который патриарх зараз з столицы подал до Киева першого митрополита Леонтея»⁴⁶. Сільвестар Косаў, які паходзіў з Беларусі і быў шмат гадоў праваслаўным епіскапам мсціслаўскім, аршанскім і магілёўскім, у сваім знакамітым «Патериконе» выразна засведчыў аналагічныя ўяўленні пра гістарычнае мінулае беларуска-ўкраінскай Русі. Для яго Кіеў — спрадвечная «сталіца княстваў народаў рускіх»⁴⁷. Шматлікія энцыклапедычныя рукапісныя зборнікі, створаныя на тэрыторыі Беларусі ў XVI—XVII стст., як правіла, пачыналіся гістарычнай часткай: «Сказанием о русских князьях от кого кто родился», дзе пералічваліся ўсе вялікія князі кіеўскія. У Чэццях-Мінеях, іншых жыццёвых зборніках, створаных у беларускіх скрыпторых у XVI—XVIII стст., абавязкова змяшчалася «Пахвала» князю Уладзіміру Хрысціцелю і ягонай бабулі княгіні Вользе, жыцці Барыса і Глеба. Гэтая традыцыя была характэрная і для праваслаўных, і для уніятаў⁴⁸.

У канцы XVI — першай палове XVII ст. пачынаецца працэс дывергенцыі адзінай *русінскай* свядомасці на беларускую і ўкраінскую. Працэс гэты пачаўся пасля Люблінскай уніі і набраў яшчэ большую моц пасля Берасцейскай царкоўнай уніі. Ён быў абумоўлены таксама развіццём такой спецыфічнай з’явы ўкраінскай гісторыі, не тыповай для Беларусі, як казацтва⁴⁹. Узорныя для ўласна ўкраінскай гістарыяграфіі палажэнні, што знайшлі адлюстраванне ў «Папинодии» Захарыя Капысценскага (1621). Гістарычная канцэпцыя Захарыя Капысценскага грунтуецца на наступных тэзах: у мінулым існавалі самастойныя «панствы Роскія», сцвярджаецца факт існавання некалькіх адметных «Рускіх народов», якія аб’яднаны толькі праваслаўнай верай. Для яго — гэта «Великая Россия» і «Россия Малая [...] то ест Киев и Литва». Але з кантэксту вынікае, што пад «Малой Россіей» у вузкім, этнічным сэнсе аўтар разумее сучасную Украіну. Менавіта народ гэтай краіны, паводле Капысценскага, спадкаемца Кіеўскай і Галіцкай традыцыяў дзяржаўнасці, а сучаснымі носьбітамі былое славы продкаў выступаюць запарожскія казакі: «[...] другая часть Яфето-Роского поколенья, з Малой Россіи выходячи, а на запорогах живучіи козаки-татары и места Турецкія на мори чолном

воюют»⁵⁰. Гэтыя ідэі сталі вызначальнымі для ўкраінскай гістарыяграфіі ў XVII ст. і атрымалі далейшае развіццё ў XVIII ст.⁵¹.

Каштоўны помнік беларуска-ўкраінскай гістарыяграфіі — «Вялікая хроніка», хранограф эпохі барока, укладзены ў першай палове XVII ст. Паводле В. Чамярыцкага яго ранняя рэдакцыя — беларускага паходжання, больш позняя — украінскага. У хранографе змешчана «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», якая грунтуецца на «Хроніцы…» Стрыйкоўскага. Дадатковымі крыніцамі паслужылі «Хроніка Еўрапейскай Сарматыі» і беларуска-літоўскі летапіс тыпу Быхаўца⁵². Дадзеная кампіляцыя, якая паўстала ў перыяд зацятай барацьбы паміж праваслаўнымі і уніятамі, прадстаўляе версію гістарычнага мінулага, якая лічылася «сваёй» у асяродку праваслаўнай русінскай эліты ў пачатку XVII ст. Услед за Длугашам і Стрыйкоўскім, грунтуючыся на іх сведчаннях, укладальнік «Хронікі…» надаваў большую даўнасць гістарычнай традыцыі Русі ў параўнанні з Літвой, акцэнтаваў увагу на першапачатковай данніцкай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад «рускіх» манархаў. Працэс уваходжання большасці беларускіх земляў у склад ВКЛ паказаны як мірны, абумоўлены слабасцю «рускіх» княстваў пасля нашэсця Батыя. Аднак для стваральніка «Вялікай Хронікі» кіеўскі перыяд гісторыі разглядаецца як найважнейшы, як першы перыяд гістарычнага быцця русінаў. «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» у «Вялікай Хроніцы» папярэднічае раздзел «*О преславном столечном всего народа русского головном месте Киеве*». Кіеўская Русь тут трактуецца не проста як княства, але як царства, якое ў выніку гістарычных абставін спачатку здэградавала да ўзроўню княства ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а потым да ваяводства. Пры гэтым укладальнікам «Вялікай Хронікі», як і іх папярэднікам у XVI ст., быў, безумоўна, характэрны ліцвінскі патрыятызм. Дзеянні «маскалёў» у час Лівонскае вайны трактуюцца як захопніцкія, а вяртанне Полацка ў склад ВКЛ аўтар адназначна разглядае як вызваленне: «*И так Полоук, славная столица княжат давных з рук московских выдертая есть*»⁵².

Зварот да пісьмовых крыніцаў, створаных усходнебеларускімі мяшчанамі, дазваляе скласці ўяўленне аб іх гістарычнай самаідэнтыфікацыі. Для магілёўскага паэта Фамы Яўлевіча, аўтара паэмы «Лабірынт» (1627), «Русь» — гэта не толькі Беларусь, але і Украіна. «Свае» гарады для яго — і Вільня, і Кіеў, і Галіч, і Львоў. Кіеўская традыцыя дзяржаўнасці ўспрымаецца ім як родная, якой ён супрацьстаўляе «байкі» аб жалезным ваўку⁵⁴. Надзвычай цікавая для

нас і гістарычная самаідэнтыфікацыя ягонага суродзіча, Ігнацыя Яўлевіча. Маецца на ўвазе напісаны ім польскамоўны гістарычны трактат пра лёсы славянства ўвогуле і Беларусі ў прыватнасці. Трактат мае лацінамоўны заглавак «*Quod felix faustum fortunatum*» («*Чаму шчасліваму спадарожнічае лёс*»). Як адзначалася Г. Галенчанкам, тэкст «*Quod felix...*» уяўляе сабой кампіляцыю з «Кронікі...» Стрыйкоўскага⁵⁵. Дадамо, што аўтар добра ведаў і скарыстоўваў пры напісанні тэксту таксама творы Я. Длугаша і С. Герберштэйна. Цікавая сама па сабе канцэпцыя таго гістарычнага мінулага, якое І. Яўлевіч лічыў «сваім». Ведаючы, што ён заняў у час «Патопу» масквафільскую пазіцыю і пракламаваў сваю адданасць маскоўскаму цару Аляксею Міхайлавічу, маем магчымасць азнаёміцца з уяўленнямі аўтара, прыхільнага да Расіі, які стварыў гэты тэкст у Полацку, падкантрольным на той момант маскоўскаму ўладару. Скарыстаныя І. Яўлевічам факты выразна сведчаць пра ягонае імкненне прыпісаць «рускім» народам большую цывілізаванасць у параўнанні з палякамі. Тэкст пачынаецца з апісання вайны ў 790 г. паміж грэцкім цэзарам «*Кураплатасам, Міхаілам іменем*» з «*Балгарамі, Славакамі, народу Рускага*», якія перамагаюць у бітвах грэкаў, у выніку чаго апошнія вымушаны шукаць з імі згоды і «*прыяцельства*» ды на памяць аб гэтым атрымліваюць ад грэкаў алфавіт, глаголіцу. У выніку «*Балгары, Сербы, Далматы, Харваты і Русацы*» з гэтага моманту «*тымі літарамі справы свае і хронікі пісаць пачалі*». Далей ідзе інфармацыя аб тым, што палякі атрымалі сваё пісьменства з «*Рыма*» толькі ў 967 г. Такім чынам, Русь апераджала палякаў і па даўніне сваёй гісторыі, і па даўніне пісьменства. Потым пераказваецца папулярны ў тагачаснай славянскай гістарыяграфіі сюжэт пра выключную ваяўнічасць славян у часы Аляксандра Македонскага (змяшчаны ў «*Аляксандравым дары*» — грамаце, нібыта нададзенай «*уладаром свету*» славянам на адвечнае валоданне іх землямі). Далей паведамляецца, што «*Сарматы Русцы*» неаднакроць перамагалі рымскіх цэзараў — такім чынам Яўлевіч адхіляў сцверджанні Я. Длугаша пра залежнасць «рускіх» князёў ад Рыма. Палемізуючы з польскім храністам, Яўлевіч паслядоўна адмаўляў і «худароднасць» ніжэйшасці «рускіх» князёў. Паводле магілёўскага інтэлектуала XVII ст., Рурык, Сіневус і Трувар вялі свой радавод «*з рымскіх паноў цэсарскага пакалення*», як і «*вялікія князі маскоўскія*», якія паходзілі ад «*рускіх*» князёў. Больш за тое, адсюль нібыта вынікае, што яны былі альбо прамымі нашчадкамі Палямона, альбо яго бліжэйшымі таварышамі, і разам з 500 радамі рымскай шляхты

прыплылі да Жмудзі. Такім чынам абгрунтоўвалася, што землі ВКЛ на падставе першародства павінны належаць нашчадкам дынастыі Рурыкавічаў, спадкаемцам легендарнага Палямона.

Сярод легендарных нашчадкаў прабацькі славянскіх народаў «*Мосаха, сына Яфетава і ўнука Ноева*» на першае месца паводле старшынства ён ставіць Руса, а ўжо потым Леха і Чэха, ад якіх паходзяць «*усе Русацы, Палякі, Масква, Балгары, Чэхі*» ды іншыя славянскія народы. «Свая» гісторыя для І. Яўлевіча — гэта найперш гісторыя Кіеўскай Русі. Першыя «*рускія князі*» — Кій, Шчэк і Харыў. Пасля адбываецца запрашэнне варагаў — і ад Рурыка, Сіневуса і Трувара паходзяць усе «*рускія*» і «*маскоўскія*» князі. Уладзімір Святаслававіч, «*наш*» князь, хрысціў «*нашу*» Русь⁵⁶.

Падобна выглядала гістарычная самаідэнтыфікацыя і магілёўскага храніста XVII ст. Трафіма Сурты і стваральнікаў напісанага ў XVIII ст. віцебскага летапісу — Панцырнага і Аверкі. Праўда, Сурта, адносячы свой народ да Русі і называючы важнейшымі гарадамі Русі «*Кіеў, Чарнігаў і Магілёў*», выразна ўсведамляў існаванне пэўнай этнічнай адметнасці ўкраінцаў. У запісе за 1682 г. ён згадвае «*горад Чыгірын, украінскую сталіцу, што была пад уладаю Масквы*»⁵⁷.

Выключная роля ў легендарных радаводах князёў Друцкіх надавалася паходжанню роду ад вялікіх князёў кіеўскіх. Звычайна даследнікі звяртаюць увагу на легендарнае паведамленне беларуска-літоўскіх летапісаў пра паходжанне гэтага слыннага роду ад вялікага кіеўскага князя Дзмітрыя, які ўцёк з Кіева ў часы мангольскага нашэсця ды заснаваў Друцк: «*[...] повстал цар Батьи и пошел на Рускую землю, и всю Рускую землю зоевал, и князеи русских постинал, а иных у полон вывел, и столец всее Руское земли город Киев зъжог и пуст учынил. А князь великии киевскии Дмитр, боечыся великое силы и моцы его, збег с Кива до города Чернигова, и потом доведася, што город Киев сожжон и вся земля Руская спустошена. И слышал, иж мужыки мешкають без господара а зовутся дручане. И он, собравшыся з людьми своими, и пошел ко Друцку, и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался великим князем Друцким*»⁵⁸. Акрамя гэтага агульнавядомага сюжэту легендарнага радаводу Друцкіх, намі знойдзены надзвычай цікавы варыянт родавай легенды, які паходзіць з XVII ст. Тут радавод Друцкіх выводзіцца непасрэдна ад Уладзіміра Святаслававіча, які называецца першым друцкім князем: «*Тут свеціць як ясны месяц Уладзімір Друцкі, Чорнай і Белай Русі адзінаўладца і князь кіеўскі [...] У год 980 Уладзімер з Друцку хрост святы прыняўшы (каб памяткі хросту*

святога з памяці сваёй і патомства не зніклі, за герб крыж або месяц крыжовы з чатырма паўмесяцамі прыняў), каторы шмат цэркваў набудаваў і оныя гойна і багата надаў»⁵⁹.

Ад вялікіх князёў кіеўскіх выводзіліся і князі Агінскія, што лічылася бясспрэчным у моўна спаланізаваным асяродку каталіцкай беларускай шляхты нават у 1680-я гг. Пра гэта сведчыць інтэрмедыя 1689 г. на герб Агінскіх Брама, створаная і пастаўленая маладымі шляхцічамі — навучэнцамі менскай езуіцкай калегіі ў гонар свайго фундатара канцлера ВКЛ князя Марцыяна Агінскага. Менавіта ад «Глеба і Барыса, княжат рускіх, мучанікаў Хрыстовых» па прамой лініі, як сцвярджалася ў інтэрмедыі, паходзяць князі Агінскія, а іхны герб Брама — родавы герб, атрыманы ў спадчыну ад святых князёў. Менскія шкаляры скарысталі для інтэрмедыі сюжэт з «Аповесці мінулых гадоў» пра забойства Святаполкам высакародных продкаў дома Агінскіх. З інтэрмедыі вынікае, што і князі Агінскія, і князі Друцкія паходзяць ад «Святога Уладзіміра Адзінаўладцы Рускага»⁶⁰. На польскай мове з падмосткаў школьнага тэатра ажывала кіеўская гісторыя, якая ў гэты час яшчэ была «сваёй» і для Марцыяна Агінскага, і для маладых езуіцкіх шкаляроў. Усе яны ўжо размаўлялі па-польску і былі каталікамі, але іхная гістарычная памяць не дазваляла забыцца на свае этнічныя карані ды папярэдняю канфесійную прыналежнасць.

Насуперак канфесійным канфліктам першай паловы XVII ст. тагачасныя праваслаўныя беларусы дэманстравалі дзяржаўны патрыятызм. Паказальная пазіцыя гараджанаў Віцебска і Магілёва ў часы Смаленскай вайны. Віцябчане ў 1633 г. атрымалі ад Уладыслава IV прывілей на вяртанне магдэбургскага права (страчанага ў выніку забойства Язафата Кунцэвіча) як узнагароду за вайсковыя дзеянні супраць маскоўскай арміі. «Але так як у час нашэсця непрыяцеля-маскавіціна на дзяржавы нашыя жыхары гэтага горада выпрабавалі вялікімі небяспекамі сваё жыццё і шматкроць грамілі ворага, выратавалі як сам горад Віцебск, так і межы дзяржавы нашай ад яўнай небяспекі і перадалі нашаму гетману Вялікага Княства Літоўскага шмат палонных і сцягоў, аб якой іх мужнасці і адвазе на ўсялякія небяспекі дастаткова засведчыў нам [...] віленскі ваявода, польны гетман Крыштаф Радзівіл»⁶¹. Не менш вызначыўся ў гэтай вайне і другі цэнтр барацьбы за праваслаўе ды супраць уніі ў гістарычнай Белай Русі — Магілёў. У 1633 г. «Уладыслаў IV вызваліў законам горад Магілёў ад жайнерскіх пастояў, а гэта за дапамогу з

горада гарматамі, порахам, кулямі, рознай амуніцыяй, а найбольш харчамі, для здабывання Смаленска»⁶².

Крывавы «Патоп» 1654—1667 гг. падзяліў беларускае грамадства на прыхільнікаў і праціўнікаў маскоўскай улады. Але нават на першым этапе вайны Аляксей Міхайлавіч не дачакаўся адназначнай падтрымкі праваслаўным насельніцтвам Беларусі. Задача гарадоў была абумоўлена шмат якімі фактарамі, але найперш — немагчымасцю атрымаць дапамогу, усведамленнем безвыходнасці сітуацыі. Тым не менш Смаленск бараніла не толькі войска ды шляхта, але і гараджане. Прыклады надзвычайнай трываласці прадэманстравалі Стары Быхаў⁶³.

Спробы перамоваў эліты ВКЛ з Масквой аб аб'яднанні на ўмовах уніі, як вядома, не далі плёну⁶⁴. Але сам факт перамоваў сведчыць, што найважнейшым для магнатаў і шляхты было захаванне цэласці Княства, дзеля чаго было магчыма ахвяраваць хаўрусам з Польшчай, што ўрэшце і зрабіў Януш Радзівіл у Кейданах у 1655 г. на карысць уніі са Швецыяй. Прысяга на вернасць маскоўскаму манарху таксама была выклікана ўсведамленнем безвыходнасці становішча — уся шляхта ВКЛ у зоне маскоўскай акупацыі прысягнула на вернасць цару, канфесійная прыналежнасць істотнай ролі ў гэтым выпадку не адыгрывала⁶⁵.

Вядома шмат прыкладаў, калі праваслаўнае брацкае духавенства, праваслаўная шляхта ратаваліся ўцёкамі ад войскаў Аляксея Міхайлавіча. Вельмі цікавая крыніца — тэстамент 1662 г. Якава Палікарповіча, аршанскага праваслаўнага пратапопа. Гэты дакумент хутчэй нагадвае міні-дьярыуш ды заслугоўвае асобнай публікацыі⁶⁶. Зараз звернемся толькі да ўспамінаў святара аб ваенным ліхалецці. Набліжэнне да Оршы маскоўскіх ратнікаў у Якава Палікарповіча захаплення не выклікала: *«[...] уносячы здравье свое от рук неприятельских московских запровадилем был всю убогую маетность в Старый Быхов». У абложанай фартэцыі аршанскі пратапоп перахоўваў не толькі ўласную маёмасць, але і ўратаваныя ім з аршанскай брацкай царквы каштоўнасці, кнігі і архіў. Пасля захопу Быхава ўсё гэта было разрабавана: *«[...] за взятем тогож Старого Быхова през неприятелей московских тоуж моее розное маетности на золотых пятнадцат тысяч взяли [...] и аппараменты церкви брацкое Оршанское. То ест ризки двое злочоные, евангелие среброное опракос, кадильница сребренная и келихов два серебряных [...] крест злоцистый с камнями. А вси аппараменты церковные тогож**

братства оршанского з розными справамі на розных людзей і кредитораў мне служачым з запісамі, декретами, протестацыямі і лістамі заручнымі ест побрано»⁶⁷. Аршанка Ганна Камар у 1655 г. уцякла «ад непрыяцеля, сучаснай няшчаснай вайны з Масквіцінам, з маётнасці маёй, дому, названага Камароў, у павеце Аршанскім лежачага, у краі Літоўскія, аж на Падляшша, да ваяводства Берасцейскага». Далёка ад дому, адчуваючы набліжэнне смерці, адно прасіла яе «пахавачь [...] дзе найбліжэй царквы, а калі пры царкве не маглі свяшчэнніка, Благачэсція будучага, да пахавання цела дастачь, хоць праз уніяцкага»⁶⁸.

Тастамант мсціслаўскага шляхціча Аляксандра Варанца (1659) дэманструе здзіўляючую адданасць гэтага чалавека Рэчы Паспалітай. Шчыры праваслаўны, ахвяруючы грошы на праваслаўныя храмы і шпіталь, канаў ад ранаў, атрыманых у час другой маскоўскай аблогі Мсціслава: «[...] я, Александр Григорович Воронец, будучи тут, в замку Мстиславском в так тяжком obleжению от неприятеля московского, будучи постреленым на вылезце з замку Мстиславского от того ж неприятеля московского». Адыходзячы на той свет, ён згадваў нешчаслівы лёс сваёй сястры: «[...] которая сестра моя, при взятю першом трубецком замку Мстиславском от неприятеля Московского Трубецкого через меч в полон взята», ды патрабаваў, каб («если бы пан Бог з ласки своей светое онаю з неволи вызволит рачыл») ёй была вернута спадчынная ўласнасць⁶⁹.

Асабістая трагедыя праваслаўнай шляхоцкай сям'і паўстае з тастаманту мсціслаўскае шляхцічкі Ганны Безвадзіцкай: «[...] маётнасць мужа майго, пана Васіля Безвадзіцкага засталася мне асірацелай праз няшчасце ад нашэсця непрыяцеля-маскаля. Бо, калі ў тысячным шэсцьсот пяцьдзесят чацвертым годзе вераломны непрыяцель маскаль пад правадърством князя Трубяцкога з вялікай моцай апанаваў замак Мсціслаўскі, тады муж мой, пан Васіль Безвадзіцкі, баронячы з усімі замак Мсціслаўскі, быў пасечаны і забіты тым жа непрыяцельскім войскам, а сын наш, Ян Васілевіч Безвадзіцкі, забраны ў няволю маскалямі»⁷⁰.

Падобны лёс напаткаў зямляніна Івана Дурасевіча, шклоўскага праваслаўнага братчыка. У сваім тастаманце (1679) ён ахвяраваў вялікія сумы на царквы Шклоўшчыны і шпіталі, даручаў дачцэ Пелагеі і зяцю Міхаілу Багданавічу Дварэцкаму пахавачь яго цела «ў царкве Брацкай Васкрасенскай [...] у месце Шклове стаячай [...] парадкам і абрадам рэлігіі праваслаўнай Грэцкай, не ў уніі будучай», ды са скрухай згадаў: «[...] вядома добра Пану Богу і ўсім людзям, што

ўся мая субстанцыя падчас інкурсіі Маскоўскай з дзеткамі маімі ад першага шлюбу да сталіцы Маскоўскай заправоджана і там усё згінула, а самі з наветра ў Казані намерлі»⁷¹.

Палітыка Масквы на беларускіх землях, сталыя рабаўніцтвы і гвалт прыводзілі да страты лаяльнасці да Расіі нават тымі, хто першاپачаткова яе меў. Пра гаротны лёс Полаччыны ці не найбольш эмацыйна выказаўся праваслаўны архіепіскап полацкі і віцебскі Каліст у гнеўным лісце да расейскага ваяводы Полацка Івана Хаванскага (1661). Часы маскоўскай акупацыі для Полацкага ваяводства, паводле архіепіскапа, што прысягнуў на вернасць цару, сталіся Галгофай! Бо праваслаўныя беларусы дачакаліся ад аднаверцаў «[...] хищения волчага, лисия хитрости, досада братия, граблення казацкага, узения разбойническая, мучительскага томления; словом овьемля, людскими телесы питаше, кровию и слезами вдовиц питие [...] клевета, хищения, мучительства и убийства, во граде, в весе, на пути и в лесах и на поли [...] плач и слезы, на всяком месте проливаются»⁷². У выніку гэтага на занятых тэрыторыях выбухнула партызанская вайна, у якой бралі ўдзел і шляхта, і сяляне, а на апошнім этапе вайны дайшло да серы антымаскоўскіх гарадскіх паўстанняў⁷³.

ВЫСНОВЫ

1) У XIV—XVII стст. насельніцтва і беларускіх, і ўкраінскіх земляў разглядала гістарычную спадчыну першай Кіеўскай дзяржавы як «сваю», хоць далейшая інтэрпрэтацыя гістарычнага працэсу ў дзвюх версіях істотна рознілася (маецца на ўвазе XVII ст.), што знайшло сваё адлюстраванне ў першую чаргу ў ацэнцы ВКЛ і казацкага руху.

2) Для насельніцтва Беларусі быў характэрны дзяржаўны патрыятызм, устойлівае ўспрыманне ВКЛ як «сваёй» дзяржавы. Нават у сярэдзіне XVII ст. праваслаўныя жыхары Беларусі, нягледзячы на востры канфесійны антаганізм, працягвалі трактаваць ВКЛ, Рэч Паспалітую як «сваю» дзяржаву (адрозна ад украінцаў, казацкая старшыня якіх выступіла ў гэты час з уласнай дзяржаўна-палітычнай праграмай)⁷⁴.

Успрыманне «Кіеўскай» і «Літоўскай» спадчыны як «сваёй» гістарычнай мінуўшчыны ў свядомасці народу злучалася ў адно цэлае, што найбольш красамоўна знайшло адлюстраванне ў беларускай песні, дайшоўшай да нас у запісах XIX ст. Яе крыніцай была апакрыфічная «*Иерусалимская беседа*». У тэксце беларускага варыянту гэтай песні паўстаюць злучаныя ў адну асобу два ці не

самыя велічныя гістарычныя персанажы «кіеўскай» і «літоўскай» эпохаў — Уладзімір Святаслававіч і Вітаўт Кейстутавіч⁷⁵.

3) Менавіта ў XVI — першай палове XVII ст. аформіліся зыходныя архетыпы ўсіх важнейшых канцэпцыяў генезы ВКЛ, якія пазней былі ўвасобленыя ў нацыянальных гістарычных канцэпцыях кожнага з народаў — прэтэндэнтаў на спадчыну дзяржавы. У пэўных мадыфікацыях яны дажылі да сённяшняга дня. Гэта тычыцца як уласна літоўскай, монацэнтрычнай версіі, дзе толькі літоўцы выступаюць творцамі дзяржавы, гэтак і кампраміснай, агучанай у помніках дзяржаўнага летапісання ВКЛ XVI ст. У апошній, з аднаго боку, паказвалася выключная роля ў стварэнні дзяржавы літоўскіх князёў і знаці, з другога, падкрэсліваўся пераважна мірны характар уваходжання земляў Беларусі ў склад ВКЛ. Да яе пчыльна прымыкала і ўласна беларуска-ўкраінская версія, неаднаразова агучаная ў помніках палемічнай літаратуры першай паловы XVII ст., дзе сцвярджаўся цалкам добраахвотны характар уваходжання Русі ў склад ВКЛ ды гарантаваны прывілеямі вялікіх князёў літоўскіх прававы статус, які ў дзяржаве мела «руская» царква і «руская» эліта⁷⁶.

ЗАЎВАГІ

1 Приселков М. История русского летописания XI—XV вв. — Ленинград, 1940. — С. 49, 55—56, 72—73; Ісаевіч Я. Украіна давняя і нова. — Львів, 1996. — С. 23.

2 Лихачев Д. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — Москва—Ленинград, 1947. — С. 205.

3 Цытуецца паводле: Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — Київ, 1991. — С. 512.

4 Чамярыцкі В. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. — Мн., 1969. — С. 47—48, 183—184, 188.

5 Улащик Н. Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. — Москва, 1985. — С. 27.

6 Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). Т. 35. — Москва, 1980. — С. 30—31, 52.

7 Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza. // Zapiski historyczne. Т. XLVIII. Z. 1—2. 1963. S. 31—77; Kłoczowski J. Młodsza Europa. — Warszawa, 1998. — S. 452.

8 Живописная Россия. Т. 3, ч. 2. — Мн., 1993. — С. 290—293; Галубовіч В. Перыядызацыя як праблема гістарыяграфіі Беларусі // Гістарычны альманах. Т. 7. — Гродна, 2002. — С. 5.

9 Пашуто В. Образование Литовского государства. — Москва, 1959. — С. 75—76; Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — Москва, 1978. — С. 20.

10 Цытуецца паводле: Соловьев С. Сочинения. Кн. III. Т. 5—6. — Москва, 1989. — С. 556.

11 Флоря Б. Русь и «русские» в историко-политической концепции Яна Длугоша // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. — Москва, 1990. — С. 16—28.

12 Дмитриева Р. Сказание о князьях владимирских. Москва—Ленинград, 1955. — С. 86—100, 145, 178; Подобедова О. Миниатюры русских исторических рукописей русского лицевого летописания. — Москва, 1965. — С. 112—115.

13 Zachara-Wawrzynczyk. M. Geneza legendy o rzymskim Pochodzeniu Litwinów. // Zeszyty Historyczne. Т. III. — Warszawa. 1963. — S. 5—35.

14 Беларускія летапісы і хронікі. — Мн., 1997. — С. 106, 124.

15 Цытуецца паводле: Юзефович Л. Как в посольских обычаях ведется... — Москва, 1988. — С. 26.

16 Пашуто В. Образование Литовского государства. С.71; Улащик Н. Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. — Москва, 1985. — С. 152—154.

17 Улащик Н. Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. С. 155; Капыскі З. Беларуска-літоўскія летапісы XV—XVI стст. як помнікі гістарычнай думкі. // Весці Акадэміі навук. Серыя грамадскіх навук. № 4. — Мн., 1986. — С. 80—87.

18 Улащик Н. Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. С. 143, 150—156, 159, 167; Филюшкин А. К вопросу о редакциях белорусско-литовских летописей (в связи с развитием легенды о Палемоне) // Старонкі гісторыі Магілёва. — Магілёў, 1998. — С. 41—50; Пазднякоў В. Палемон // БГЭ. Т. 5. — Мінск, 1999. — С. 384.

19 Баранаускас Т. Новогрудок в XIII в.: история и миф // Castrum, urbis et bellum. Зборнік навуковых прац. — Баранавічы, 2002. — С. 29—44.

20 Русская историческая библиотека (далее — РИБ.) Т. VI, ч. 1. — Спб., 1880. — Сл.76; Chodyncki K., Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. — Warszawa, 1934. — S. 13.

21 ПСРЛ. Т. 35. С. 92, 130, 147.

22 Мыльников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. — Санкт-Петербург, 1999. — С. 238.

23 РИБ. Литовская Метрика. Книги публичных дел. Т. 30, отделы 1—2, ч. 3. Т. 1. — Юрьев, 1914. — С. 259.

24 Величенко С. Володарі і козаки: Замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII стст. // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Т. 1. — Київ, 1992. — С. 117—121.

25 Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — Москва, 1994. — С. 86—87.

26 Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. — Мн., 2001. — С. 112.

27 Рогов А. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. — Москва, 1966. — С. 36—37.

28 Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. — Warszawa, 1970. — S. 70—72.

29 Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. ? 1. — Warszawa, 1846. — S. 202, 216, 217, 219—221, 233, 234.

30 Творогов О. Древнерусские хронографы. — Ленинград, 1975. — С. 200—201.

31 Карскі Я. Беларусы. — Мінск, 2001. — С. 553—561.

32 Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. — Мн., 1975. — С. 89.

33 Мыльников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности. XVI — начало XVIII века. — Санкт-Петербург, 1999. — С. 336—337.

34 Грыцкевіч А. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны // Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых скарынаўскіх чытанняў (1986). — Мн., 1989. — С. 21—29; Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza. S. 31—77.

35 Думин С. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское). // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX века. — Москва, 1991. — С. 77—78, 120, 124—125; Думин С. Пра вивучэнне гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. // 3 гісторыяй на «Вы». Вып. 1. — Мн., 1991. — С. 28—35. Кромм М. Меж Русью и Литвой. — Москва, 1995. — С. 114—118, 183—190, 198—199, 219; Граля Г. Прадзяржаўнае веравызнанне? Долі й нядолі «грэцкай веры» ў Вялікім Княстве Літоўскім // Альтэрнатыўная Гісторыя. Беларуская-польская сустрэча. — Варшава, 2001. — С. 15—23; Jablonowski H. Westrusland zwischen Wilen und Moskau. — Leiden, 1955. — S. 132.

36 Кромм М. Православные иерархи между Вильно и Москвой (смоленский епископ Варсанофий: 1509—1514 гг.) // Наш Радавод. Кн. 4, ч. 2. — Гродна, 1992. — С. 262—266.

37 Lietuvos Metrika (1499—1514). Кн. № 8. Uzrasumu knyga 8. Vilnius, 1995. Литовская метрика (1427—1506). Кн. зап. № 8. — Вильнюс, 1995. — С. 172, 200—201, 329, 358—359; Lietuvos Metrika (1518—1523). Кн. № 11. Uzrasumu knyga 11. Vilnius, 1997. Литовская метрика (1518—1523). Кн. зап. № 11. — Вильнюс, 1997. — С. 101, 102; Lietuvos Metrika (1522—1530) 4-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1997. Литовская метрика (1522—1530). 4-я кн. Судн. Дел. — Вильнюс, 1997. — С. 356, 394, 396.

38 Беларускія летапісы і хронікі. С. 180; Lietuvos Metrika (1522—1530). 4-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1997. Литовская метрика (1522—1530). 4-я кн. Судн. Дел. — Вильнюс, 1997. — С. 170.

39 ПСРА. Т. 35. С. 126—127.

40 Думин С. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское). С. 121.

41 Янушкевіч А. Вайна і грамадства: адносіны насельніцтва паўночна-ўсходняга памежжа ВКЛ да палітыкі дзяржаўнай улады ў перыяд Інфлянцкай вайны 1558—1570 // Castrum, urbis et bellum. С. 415—421.

42 Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1544). Кн. зап. № 44. — Мн., 2001. — С. 95—99, 101.

43 Канановіч У. Інфармацыйна-выведная служба ў Вялікім Княстве Літоўскім у познім сярэднявеччы // Castrum, urbis et bellum. С. 195—218.

44 Lietuvos Metrika (1566—1574). Kn. № 51. Uzrasumu knyga 51. Vilnius, 2000. Литовская метрика (1566—1574). Kn. зап. № 51. — Вильнюс, 2000. — С. 160—161.

45 Тамсама. С. 164.

46 Акты Виленской археографической комиссии (далее — АВАК.) Т. VIII. — Вильна, 1875. — С. 44—45.

47 Косов С. Патерикон. Киев, 1635. Арк. 3. // Музей книги Российской государственной библиотеки (далее — МК РГБ).

48 Торжественник XV ст. // Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. (далее — ОР РГБ), ф. 256, № 435, л. 395; Пролог XVI ст. // ОР РГБ, ф. 256, № 325, л. 746 обр. — 749; Службник униатский. Гомель. 1768. // ОР РГБ, ф. 256, № 404, л. 608—609.

49 Сагановіч Г. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVII ст. С. 353—357; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. С. 77.

50 РИБ. Т. 4. Сл. 883, 1032.

51 Иконников В. Опыт русской историографии. Т. 2. Кн. 2. — Киев, 1908. — С. 1545—1549, 1561—1597; Величенко С. Володарі і козаки: Записки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII стст. С. 117—121; Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. 1994. Ч. 1. С. 111—117; Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів // Mediaevalika Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Т. 5. — Київ, 1998. — С. 111—117; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ. 2002. — С. 270—295.

52 Чамярыцкі В. Вялікая Хроніка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. — С. 437.

53 ПСРА. Т. 32. С. 17, 118, 214.

54 Старостенко В. «Лабиринт» Фомы Иевлевича. — Могилев, 1998. — С. 15—16.

55 Голенченко Г. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. — Мн., 1989. — С. 129—130.

56 РГАСА, ф. 381, воп. 1, адз. зах. 389, арк. 4—10; ф. 381, воп. 1, адз. зах. 390, арк. 95.

57 Беларуская летапісы і хронікі. С. 259—260, 284—285, 300.

58 ПСРА. Т. 35. С. 146.

59 Ginkiewicz M. Kazanie na pogrzebie dobrej pamieci iey mości P. P. Zofiey z Drucka Lybeckiey Pawłowej Laskowskiej. — Wilno, 1649. — Арк. 17, 17 адв. // РГАДА, БМСТ/ИН № 2642.

60 Brama tryumfalna Bogu w. n. sakramencie utaiionemu w S. S. swych Hlebie y Borzsie trzumfuiącemu... Vilna, 1689. Арк. 1. адв. // МК РГБ.

61 Витебская Старина. Т. 1. — Витебск, 1883. — С. 113.

62 Беларускія летапісы і хронікі. С. 289.

63 Археографический сборник документов. Вильна, 1908. Т. XIV. С. XXIX; АВАК. Т. IV. С. 47; Ткачоў. М. Замкі і людзі. — Мінск, 1991. — С. 82—84.

64 Мальцев А. Россия и Белоруссия в середине XVII века. — Москва, 1974. — С. 143—146.

65 Памятники истории Восточной Европы. Крестоприводная книга шляхты Великого Княжества Литовского 1655 г. Т. IV. Москва—Варшава, 1999.

66 Аўтарам рыхтуецца да друку даследаванне «Магілёўскія тэстаменты як гістарычная крыніца».

67 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1817, воп. 1, адз. зах. 24. Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1662 г., арк. 544 адв.

68 Историко-Юридические материалы (далее — ИЮМ). Вып. XXVI. — Витебск, 1895. — С. 390—392.

69 ИЮМ. Вып. XXVIII. — Витебск, 1900. — С. 127.

70 Тамсама. С. 139—140.

71 ИЮМ. Витебск, 1895. Вып. XXVI. С. 375—377.

72 РГАДА, ф. 381, воп. 1, адз. зах. 390, арк. 38.

73 РГАДА, ф. 144, воп. 2, адз. зах. 109. Дело о подавлении восстания полоцкой шляхты, посылка против них войск, распросные речи взятых языков. Декабрь 1658 г. — апрель 1659 г., арк. 1—207; Мальцев А. Россия и Белоруссия в середине XVII века. С. 196—217; Ткачоў. М. Замкі і людзі. С. 145; Мялешка В. Войны сярэдзіны XVII ст. // Нарысы гісторыі Беларусі. — Мінск, 1994. — С. 210—211, 216—228; Сагановіч. Г. Невядомая вайна. — Мінск, 1995. — С. 103—104; Гардзеў М. «Под час небеспеченства от Москвы...» // Т. 6. Сш. 1—2. БГА. — Мн. 1999. — С. 202—221.

74 Флоря Б. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20—30-х годов XVII века и на

начальном этапе народно-освободительной войны. // Славяноведение. № 2. — Москва, 2002. — С. 36—51.

75 Карскі Я. Беларусы. С. 567.

76 Голенченко Г. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. С. 196—197.

Ігар МАРЗАЛЮК (Marilëŭ)
ihar_marzaljuk@hotmail.com

www.kamunikat.org

Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага

Паняшце «кніжная культура», можа, з-за сваёй (уяўнай) выдавочнасці, дасення, здаецца, не мае спецыяльнага даследавання. У кнігазнаўчых даведніках звычайна яго замяняюць тэрмінам «культура кнігі» і абмяжоўваюць сферай выдавецкай практыкі¹. (У польскай літаратуры шырока ўжываецца выраз «kultura literacka», што аб'ядноўвае праблематыку выдання, распаўсюджання і побыту друкаванай кнігі, галоўным чынам, мастацкай літаратуры.) Адзінага разумення прыроды і межаў кніжнай культуры не існуе: некаторыя з навейшых аўтараў разумеюць пад ёй літаратурную спадчыну пэўнай эпохі², іншыя — сукупнасць прыёмаў і традыцыяў кнігавытворчасці³ і г. д. Такія падыходы, на наш погляд, неапраўдана звужаюць праблему. Са свайго боку, мы, не прэтэндуючы на тэрэтычную і тэрміналагічную глыбіню, зыходзім з таго, што, паколькі пад культурай у цэлым разумеюць сукупнасць духоўных і матэрыяльных каштоўнасцяў чалавечага грамадства, цалкам лагічна вылучыць тая яе сферы і аспекты, што афарбаваныя (сагрэтыя, калі хочаце) прысутнасцю такога выразнага сацыяльнага феномену, як кніга — ва ўсёй яго шматзначнасці. Адсюль галоўным у прадмеце кніжнай культуры ёсць прадстаўленне пра кнігу як пра каштоўнасць. Усім добра вядома, што кніга — носьбіт вартасці матэрыяльнай, мастацкай (эстэтычнай) і духоўнай, прычым калі са з'яўленнем кнігадрукавання і, адпаведна, магчымасці неабмежаванага (у прынцыпе) тыражавання першы складнік істотна саслаб, то апошнія два — кнігі як фактар мастацкага і духоўнага развіцця, мастацкай і духоўнай спадчыны — бадай, толькі-толькі пачалі разгортваць і пашыраць свае патэнцыі. Радзей звяртаюць увагу на чацвёртую вартасць кнігі — маральную, якая падаецца найбольш архаічнай і, значыць, найбольш вострай, найбольш актуальнай у сярэднявеччы. У сутнасці, нічога дзіўнага тут няма. І сёння, калі гавораць (звычайна з неадабрэннем) пра наяўнасць — у народзе альбо ў каго-небудзь асабіста — «даверу да ўсякага друкаванага слова», маюць на ўвазе менавіта гэтую вартасць. Таксама агульнавядомая велізарная роля прыняцця хрысціянства народамі Усходняй Еўропы да з'яўлення ў іх кніг, пісьменства, адукацыі і г. д. Але разуменне асаблівай значнасці напісанага слова, безумоўна, больш старажытнае — хрысціянства ўжо сустракае яго ў веравызнаннях народаў (і выкарыстоўвае, канечне, у сваіх мэтах). Напрыклад, мы чытаем у хроніцы Яна Длугаша, як у 1382 г. князя Вітаўта пераконвалі ў здрадніцкіх сувязях вялікага князя Ягайлы з

Тэўтонскім ордэнам, а Вітаўт не верыў ніякім доказам і сведкам і здаўся, толькі калі абвінаваўца «падняў угару перахоплення дакументы аб змове» (*tollebatque deprehensas federis literas*)⁴, — гэта менавіта тое, сакральнае стаўленне да запісанага тэксту⁵. Пытанне пра іх паходжанне дастаткова складанае і, праўдападобна, выходзіць за межы нашай тэмы⁶; тут мы хацелі толькі паказаць на спецыфіку кніжнай культуры як аб'екту вывучэння, на яе нятоеснасць да гісторыі літаратуры і нават да мастацтва і майстэрства кнігі.

Разважаючы пра культуру Вялікага Княства Літоўскага, нельга абысці (як гэта, на жаль, робяць некаторыя аўтары⁷) прынцыповае пытанне: ці ўяўляла яна з сябе нешта адзінае, цэльнае альбо гэта чыста палітыка-геаграфічнае паняцце, набор нацыянальных культур⁸. Скажу шчыра, зараз мы не гатовыя на яго адказаць. Магчыма, адказам альбо набліжэннем да яго будзе падрыхтаваны шэраг артыкулаў. Можна, і гэта найбольш верагодна, для адказу спатрэбіцца яшчэ шмат працы вучоных з розных краінаў. Але пошукі вырашэння гэтай праблемы — стрыжань сённяшняга даследавання. Пры гэтым метадалагічныя асновы нашай працы даволі простыя: Вялікае Княства Літоўскае ёсць дзяржаўнасць, культура, цывілізацыя, якая загінула і ніколі не ўваскрэсне і непасрэдным пераемнікам якой не мае права лічыць сябе ні адна з дзяржаў і нацый, што змяшчаецца на ранейшых яго землях. Адэкватна зразумець такі культурны феномен можна толькі адхіліўшыся ад ідэалізацыі, замілавання альбо мадэрнізацыі гістарычнага мінулага. Гэта не азначае, крый Божа, што аўтар абыякавы да сваёй тэмы альбо хоча адмаўляць існаванне духоўнай спадчыны ВКЛ, якая заўважна прысутнічае ў нацыянальных культурах XIX—XX стст., — ён толькі імкнецца аб'ягчыць сабе (і чытачу) працу, пазбавіцца, па магчымасці, ад непатрэбных эмоцыяў, прыхільнасцяў і, натуральна, стэрэатыпаў.

Рукпісная кніжнасць Вялікага Княства Літоўскага адыходзіць сваімі каранямі ў культуру Старажытнай Русі, больш таго — на працягу доўгага часу расце на яе грунце, імкнецца захоўваць і развіваць кіеўскія каштоўнасці і традыцыі. Спробы засваення і выкарыстання старажытнарускай спадчыны і складаюць галоўны змест першага перыяду развіцця кніжнай культуры ВКЛ, што заканчваецца пры панаванні Аляксандра Ягелона і мітрапалітстве Іосіфа Баўгарынавіча. На храналагічнай восі гэтая эпоха знаходзіцца паміж сярэдняй XIII і пачаткам XVI ст. Не да канца зразумелых гістарычных праблемаў у гэтым адрэзку вельмі багата: як паўставала

дзяржава і ў якіх стасунках яна была з царквой, чаму грамадства не засталася ў адной рэлігіі, якая была гутарковая мова людзей, якія пісалі на «славенскай рускай», — пры знаёмстве з кніжнасцю немагчыма не закрануць гэтыя пытанні. Складанасць адказу абумоўлена тым, што ад усяго перыяду захавалася толькі каля трох дзесяткаў кніг. Ад двух з паловай стагоддзяў меней, чым цяпер падручнікаў на стале вучня старэйшых класаў! Такая акалічнасць патрабуе, з аднаго боку, максімальна ўважлівага стаўлення да ўсіх захаваных помнікаў, з іншага — вялікай асцярожнасці ў высновах.

Пытанне пра «кіеўскую спадчыну» гэта, уласна кажучы, у значнай ступені пытанне пра спецыфіку культурнага аблічча земляў сучаснай Беларусі — цэнтральнага тэатру станаўлення дзяржаўнасці ВКЛ — у рамках Старажытнай Русі. Як вядома, у другой палове XI ст. пачынаецца больш ці менш інтэнсіўная хрысціянізацыя гэтых тэрыторіяў: у 1072 г. засноўваецца праваслаўная епіскапская катэдра ў Тураве, у 1104 г. у Полацку, у 1137 г. у Смаленску. (Для параўнання: на вялізных прасторах Паўночна-Усходняй Русі да 1215 г. існуе адна епархія, Растоўская.) Распаўсюджанне хрысціянства не магло не ісці адначасова са з'яўленнем, распаўсюджаннем і заўсёдным ужываннем богаслужбовых кніг — і гэта не абстрактнае дамысленне: адзін з гісторыкаў слушна заўважыў, што ўжо сама постаць Кірылы Тураўскага не дазваляе лічыць заходні рэгіён загуменнем (у культурных стасунках), «як можа здацца, калі меркаваць толькі па пагардліваму маўчанню крыніц»⁹. Але й ігнараваць такое маўчанне альбо, праўдзівей, крайнюю скупасць звестак, маляваць карціны няспыннага прагрэсу і вялікіх дасягненняў¹⁰ няма ніякіх падставаў. Звернемся да фактаў.

Мы ўжо згадалі выдатнага прапаведніка і кніжніка XII ст. епіскапа Кірылу Тураўскага. Наконт ягоных твораў думкі даследнікаў палярна разыходзяцца: яго залічваюць то да арыгінальных аўтараў, то да простых перапісчыкаў багаслоўскіх тэкстаў. Для вырашэння праблемы была зроблена спроба вылучыць фармальныя прыкметы стылю Кірылы з дапамогай колькаснага аналізу, што прывяло да высновы аб прэзаіраванні ў 11-ці творах, якія традыцыйна прыпісваюцца Кірылу, стылю выкарыстаных ім крыніцаў і, значыць, аб кампільватыўнай дамінанце ў ягонай творчасці¹¹. Ніводнае кнігі, што традыцыя непасрэдна звязвала б з Кірылам як перапісчыкам, не захавалася, але ад часоў ВКЛ засталася багата спісаў ягоных малітоўных вершаў. Яны ўвайшлі ў шматлікія рукапісныя і друкаваныя зборнікі, прынамсі, у кнігу «Молитвы повседневные», якую выдала віленскае праваслаўнае брацтва ў 1596 г.¹² У XVII ст.

Кірыла Тураўскі друкаваўся ў Вільні, Еўі, Куцейне¹³. Пошукі малітоўнага цыклу ў рукапісных кнігах дазваляюць гаварыць пра больш як 60 спісаў рознай паўнаты¹⁴.

Істотна менш мы можам сказаць пра іншых кніжных дзеячоў XII і пачатку XIII ст. Ад мітрапаліта Клімента Смаляціча дайшоў адзіны твор (Пасланне да прэсвітэра Фамы¹⁵), ды яшчэ нататка ў Кіеўскім летапісе пад 1147 г., дзе Клімент названы «книжник и философ, так якоже в Роуской земли не бяшеть»¹⁶. У жыццях святых Еўфрасінні Полацкай і Аўрамія Смаленскага (тэксты ўзыходзяць адпаведна да пачатку і сярэдзіны XIII ст.) змешчаны кароткія і досыць стандартныя заўвагі пра тое, што першая «начат книги писати своима рукама»¹⁷, а другі «вся от всех избирая и списая ово своею рукою, ово многыми писць»¹⁸ — у апошнім выпадку бачым згадку пра існаванне манастырскага скрыпторыю (у Селішчы, пад Смаленскам). Калі дадаць сюды складанне самых гэтых жыццяў (верагодна, якраз у Полацку і Смаленску) і праблему даволі гіпатэтычнага полацкага і наваградскага летапісання¹⁹, мы практычна вычарпаем вонкавыя факты літаратурнай гісторыі нашага рэгіёну ў дамангольскія часы.

Выразную карціну ўяўляе і стан кніжных помнікаў гэтага перыяду. У цяперашні час агульны фонд захаваных славяна-рускіх кніг XI—XIII стст. складае прыкладна 262 кодэксы²⁰. З іх з той ці іншай ступенню верагоднасці звязваюцца з тэрыторыяй будучага ВКЛ (за выняткам украінскіх земляў) толькі шэсць — Тураўскае, Дабрылава, Полацкае і Аршанскае Евангелі²¹, а таксама Супрасльскі рукапіс XI ст.²² і спіс «Лествіць» Іаана Лествічніка XIII ст.²³ (мы не кранаем цяпер г. зв. Евангелле Латыша 1270 г. і Псалтыр 1296 г.²⁴, якія належаць ужо да наступнай эпохі). Прычым, як правіла, рэгіянальнае паходжанне, а хутчэй бытаванне, кнігі высвятляецца не паводле яе асноўнага зместу, мастацкай аздобы²⁵ ці моўных асаблівасцяў, а паводле пазнейшых прыпісак²⁶ альбо звестак з гісторыі рукапісу. Так, Тураўскае Евангелле XI ст. змяшчае ўкладны запіс князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага з жонкай і сынам ад 2 траўня 1508 г., што надаў да царквы Ператварэння ў Тураве «сад с пасекою и поле з сеножатыми... на свои стороне на пересельи села Вересни[ц]кого, на свои стороне Воронине от замку»²⁷. 10 лютага 1513 г. на іншым аркушы імі ж зроблены запіс-наданне да тае самае царквы «три поли на пересельи, села Бересницкого, и з припашьми, и з сеножатыми, и з

за межэкамі, па самую тэчку і долину»²⁸. На Полацкім Евангеллі канца XII ці пачатку XIII ст. найбольш старажытныя запісы (і звязаныя менавіта з Полацкам) датуюцца сярэдняй альбо другой паловай XIV ст. Гэта ўкладныя запісы ў Троицкі манастыр ад Андрэя Данилавіча на «сельце на Просмоужыці», ад Івана Ніканавіча Дземянцеева на «тры места ролейная на Великом поли, да поженька, да луг на Полоте, да огород оу старом городе, да польгумна» і ад полацкага князя Андрэя Альгердавіча на «реку Званицю з гоны з [бо]бровыми от Звана озера до Дрысы»²⁹. Дабрылава Евангелле 1164 г. і «Лествіца» былі купленыя ў Гомелі ў 1822 г. для збору графа М. П. Румянцава³⁰, а Супрасльскі рукапіс знойдзены прафесарам М. К. Баброўскім «у кучы ўсялякіх друкаваных папер» Супрасльскага манастыра ў 1823 г.³¹

Важнасць і значнасць гэтых звестак не можа, аднак, засланіць той арыфметычны факт, што доля ядра будучага Вялікага Княства ў кніжнай спадчыне Кіеўскай Русі складае прыкладна 6 (альбо 8) з 262, г. зн. ледзь дасягае 3%. ~~Спаўне на зніжэнне і рабуні пад часвойнаў нерална~~ — ніякія вайсковыя ці іншыя гвалтоўныя страты не могуць вытлумачыць такую колькасную дыспрапорцыю, да таго ж Паўднёвая і Усходняя Русь, як вядома, значна мацней пацярпелі ў XII—XIII стст. ад унутраных усобіц і чужаземных нападаў. Гэтакасама ненаaturalна выглядалі б і здагадкі пра нейкі татальны і мэтанакіраваны вываз культурных каштоўнасцяў за межы ВКЛ у пазнейшыя часы, напрыклад, у Маскоўскую дзяржаву ў XVII ст. — такія выпадкі таксама вядомыя, але мелі адзінкавы характар, а галоўнае, як здаецца, не закраналі твораў найдаўнейшай, кіеўскай кніжнасці.

Але яшчэ большай памылкай была б выснова, на гэтай падставе, пра амаль поўную непісьменнасць, цемрашальства, ледзь не першабытнасць Паўночна-Заходняй Русі — кшталтам той дзікай (паводле старой рускай і польскай традыцыі) літвы, што, са словаў кніжніка, «из болота на свет не выныківаху»³², з якой бралі даніну хіба скурамі ды драўлянай карой³³ і якую брыдзіліся ўжываць нават як нявольнікаў³⁴. Спашлёмся на працу Ф. Гурэвіч, дзе сабраны кніжна-археалагічны (пісьмовыя прылады, фрагменты пераплётаў) і эпіграфічны матэрыял XI — першай паловы XIII ст. у раёне найбольш, здавалася б, глухім, найбольш аддаленым ад буйнейшых культурных цэнтраў Русі — па гарадах Панямоння: Наваградку, Горадні, Ваўкавыску. Мы бачым тут кірылічныя надпісы на прасніцах, амфарах, медальёнах, пячатках, іконках, на мурах цэркваў і жылых

будынкаў і г. д.³⁵. Было знайдзена таксама 7 металёвых зашпілек для кніжных пераплётаў³⁶ і, у Наваградку, 14 стыляў для пісьма, што, у параўнанні з аналагічнымі знаходкамі ў Ноўгарадзе Вялікім, прывяло аўтара да надзвычай важнай высновы аб прыкладна роўным узроўні распаўсюджання пісьма на васковых дошках у абодвух гарадах³⁷. Асабліва падкрэслім: далёкі Наваградак апынуўся на адным узроўні не з чым-небудзь, а са старажытнай сталіцай Русі, з даўнім і агульнапрызнаным цэнтрам кнігавытворчасці, летапісання і бытавой пісьменнасці. Зразумела, што гэтая апошняя, як і вывучэнне граматы, не можа існаваць без наяўнасці ў грамадстве пэўнага мінімуму кніг і пэўнай ступені іх распаўсюджанасці. Нам няма патрэбы спыняцца на іншых знаходках³⁸, на берасцяных граматах Віцебска і Мсціслава³⁹ і да т. п., каб цвёрда канстатаваць: гіпотэза пра Паўночна-Заходнюю Русь XII—XIII стст. як каланізаваную ўскраіну, як рэгіён фіксаванай і заканамернай культурнай адсталасці павінна быць адхілена.

Такім чынам, мы маем відавочную супярэчнасць паміж станам пісьмовай культуры згодна з археалагічнымі крыніцамі і рэальным заходнерускім працэнтам у кніжным фондзе Кіеўскай Русі. І гэты феномен зусім не абмяжоўваецца граніцамі паўночна-заходняга рэгіёну. Згодна старанным падлікам даследніка ўкраінскай кнігі Якіма Запаскі, агульная колькасць ацалелых паўднёварускіх кніг XI—XIII стст. — 49 кодэксаў поўных альбо ў фрагментах звыш 10 аркушаў⁴⁰, што на парадак вышэй, чым у нас, але больш яскрава высвечвае прынцыповае палажэнне: амаль 80% кніжных помнікаў кіеўскай эпохі дайшлі да нас праз зборы, праз культуру, праз грамадскае асяроддзе Паўночнай і Паўночна-Усходняй Русі⁴¹. Наўрад ці мы зараз можам даць поўную разгадку гэтага парадоксу. Рызыкнём усё ж дапусціць, што яна ляжыць у наступнай гісторыі ўсходнеславянскіх краінаў, у перыядзе інтэсіўнай культурнай дывергенцыі XV—XVII стст. Інакш кажучы, Маскоўская і Наўгародская Русь выявіліся як больш здольныя і ўдзячныя рэцэпіенты старажытнай спадчыны, чым Русь Кіеўская, Галіцкая, Літоўская. Такое пачуццё, быццам помнікі гэтай спадчыны выштурхоўвалі з паўднёвых і заходніх раёнаў, адхілялі там — і клапаталіва падхоплівалі, захоўвалі, капіявалі ва Уладзіміры і Суздалі, Ніжнім Ноўгарадзе і Кастраме, у далёкіх паўночных манастырах і г. д. Канечне, гэты працэс расцягнуўся на шэраг стагоддзяў і для сучаснікаў быў практычна непрыкметны, але калі ў XVII ст. імклівае станаўленне ўкраінскай нацыянальнай

сведамасці і задачы рэстаўрацыі класічнай царкоўнаславянскай мовы патрабавалі звароту да крыніцаў, да помнікаў старажытнакіеўскага пісьменства — іх проста (за малым выняткам) не знайшлося, і аўтары Густынскага летапісу і «Сінопісу» былі вымушаны перапісваць у ненавісных каталікоў Кромера і Марціна Бельскага анекдоты пра тое, як ваявалі са славянамі Аляксандр Македонскі і Аўгуст-кесар, і што Сарматыя «прозвася гречески от народа, имуща подобіе ехидных, или ящурчих, очес»⁴². Канкрэтныя формы маскоўскага авалодання рэсурсамі кіеўскай кніжнасці былі разнастайныя — сярод іх і ваенныя канфіскацыі, і царкоўныя рэвізіі, і скупка, і крадзеж, і падманы⁴³; таму нічога дзіўнага, што ва ўкраінскай і беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі ХХ ст. не раз гучала думка проста пра разрабаванне Масквой культурнага набытку гэтых народаў, пра драпежніцкае прыўлашчванне інтэлектуальнай маёмасці Паўднёвай і Заходняй Русі. Мы не будзем падтрымліваць ці абвяргаць гэту эмацыйную тэзу, зазначым толькі, што такога роду абвінавачанні з'яўляюцца гадоў праз 200 па сканчэнні самога, так сказаць, злчынства, а сучаснікам такое і ў галаву не прыходзіла⁴⁴; і яшчэ звернем увагу на тое, што за стагоддзі суіснавання і барацьбы паміж ВКЛ і Масквой, барацьбы з вельмі пераменным постепам, калі сапраўды, па словах Пушкіна, «не раз клонилась под грозою то их, то наша сторона», вектар перамяшчэння кніжных каштоўнасцяў да канца ХVІІ ст. заставаўся нязменны — з паўднёвага захаду на паўночны ўсход. Бясспрэчна, важнейшым зыходным пунктам гэтага руху быў пераезд мітрапаліта Максіма ў 1299 г. са спустошанага манголамі Кіева ва Уладзімір-на-Клязьме. Дапусцім, Кіеў варта было пакінуць⁴⁵; але гісторыкі царквы даўно заўважылі, што патрэбна была асабліва глыбокая прычына, каб мітрапаліт (да таго ж грэк) перанёс сваю кафедру не да бліжэйшага, паўднёвага і дастаткова магутнага Галіча, а ў далёкі халодны Уладзімір (разбураны, дарэчы, не менш за Кіеў)⁴⁶ — тым больш, дадам ад сябе, што і папярэднік Максіма на мітраполіі Кірыла, і наступнік Пётр былі ўраджэнцы Валыні. Ва ўсялякім разе, для нас відавочныя глыбіня і аб'ектыўны характар культурнага пералому ХІІІ—ХV стст., які нельга звесці да чыіх-небудзь злосных намераў⁴⁷.

Такі пункт погляду можа здацца камусьці спробай рэстаўрацыі старога расейскага гістарычнага канцэпцыі, што бярэ пачатак яшчэ ад ХVІ ст., пра перамяшчэнне цэнтру жыцця рускага народу з Кіеўскай Русі ва Уладзімірскую, адтуль у Маскву і г. д. — канцэпцыі, супраць якой у свой час з такім захапленнем выступіў Міхайла Грушэўскі⁴⁸ і

якая, хай больш асцярожна, была асуджаная і ў рускай навуцы⁴⁹. Не будзем хавацца: нейкае падабенства ёсць. Не ўсё ў крытыцы Грушэўскага можа быць прынята. Яго прынцыповы тэзіс «Кіеўская дзяржава, права, культура былі творами адной народнасці, украінска-рускай, уладзіміра-маскоўская — другой, вялікарускай»⁵⁰ падаецца грувасткай механічнай схемай, дзе дзейнічаюць спрадвечна нязменныя і прывязаныя да пэўных геаграфічных раёнаў «народнасці». Але галоўнае не ў гэтым. Грушэўскі слушна пісаў, што традыцыйная канцэпцыя выпіхвае гісторыю ўкраінскага (і, дадамо, беларускага) народу на абочыну навукі (у краязнаўства, скажам цяпер, грунтуючыся на савецкім вопыце), што «пачатковыя стадыі гістарычнага жыцця ўкраінскага народу патаналі ў гэтай «рускай гісторыі», сярэднія вякі (XIV—XVI) знікалі ў гісторыі ВКЛ і Польшчы, і пры ўкраінскай гісторыі, як яна звычайна мыслілася, заставаліся толькі перыяды «отпадения от Польши» і «присоединения к России»⁵¹. Як, верагодна, ужо мог заўважыць чытач, нашы погляды палярна супрацьлеглыя. У тэндэнцыях адарвання Паўднёвай і Заходняй Руссю кіеўскай спадчыны мы бачым не здзічэнне, не ператварэнне ў «культурныя задворкі», а наадварот — глыбінныя працэсы, што патэнцыйна вялі да фармавання новага тыпу культуры. У гэтых, магчыма, высакамоўных словах няма ніякай містыкі: змяняўся гістарычны лёс земляў і людзей — змянялася і светаўспрыманне (ментальнасць), змяняліся (вельмі павольна, паўторам, і непрыкметна для сучаснікаў) каштоўнасці і эстэтычныя ўяўленні. І штуршок гэтаму быў дадзены яшчэ да мангольскага нашэсця.

19 чэрвеня 1205 г. армія галіцка-валынскага князя і фактычнага дыктатара ўсёй Паўднёвай Русі Рамана Мсціславіча (вядомага ката і садыста, які, мусіць, першы на Русі пачаў ужываць у буйных маштабах такія кары, як закопванне жывым у зямлю, здзіранне скуры, выдзіранне вантробаў і да т. п.⁵²) была ля Завіхоста на Вісле нашчэнт разбітая войскам кракаўскага князя Лешка Беллага. Загінуў і сам Раман. Палітычная раўнавага ў рэгіёне рэзка парушылася. Паміж 1208 і 1211 гг.⁵³ на Валынь абрушыўся вораг, якога да тае пары тут ведалі толькі з расказаў пра далёкія паходы доблеснага Рамана. «Олександрю сядящу в Володимере, а брату его Всеволоду в Червние, Литва же и Ятвезе воеваху и повоева же Туриск, и около Комова, оли и до Червена... Беда бо бе в земле Володимерьстеи от воеванья Литовьского и Ятвяжьского», — так кажа летапіс⁵⁴, фіксуючы з’яўленне на міжнароднай арэне новай самастойнай ваенна-

палітычнай сілы. Праходзіць некалькі гадоў, і ўдава Рамана заключае з літоўскімі князямі (пералічана звыш 20 імёнаў) мірны і саюзны дагавор⁵⁵. Гэты дагавор (каля 1219 г.) — першае, і бясспрэчнае, сведчанне існавання літоўскай дзяржаўнасці, хоць яшчэ вельмі своеасаблівай і далёкай ад якога-небудзь манархічнага пачатку. Але сярод князёў ужо называецца Міндоўт, а неўзабаве словы «Літва» і «Міндоўт» робяцца амаль што сінонімамі⁵⁶. «Літва Міндоўга» адчувае сваю сілу, але яўна асцерагаецца Галіча, які пры ўсіх унутраных закалатах здаваўся сучаснікам моцнай ваеннай дзяржавай. Мангольскае заваяванне 1237—1241 гг. зняло і гэты абмежавальнік. З гэтага часу адбываецца нарастаючы шэраг літоўскіх нападаў на ўсе сумежныя рускія землі — веерам, ад Полацка да Брэста. Нейкую абарону — і то з мангольскай дапамогай — трымае толькі Галіцка-Валынскае княства; у іншых раёнах супраціў цалкам адсутнічае. «Што хто приемлеть, собе держить», — з такой гарантыяй Міндоўт пасылае сваякоў ваяваць да Смаленска⁵⁷, прасцей кажучы: бярыце вы ў іх колькі хочаце, праблемаў не будзе. Сапраўды, суцэльна прагналае полацкае княжанне⁵⁸ ператвараецца ў пляц, з якога літоўскія атрады ходзяць на Пскоў і Ноўгарад, Таржок і Цвер, дабіраючыся ледзь не да Яраслаўля⁵⁹. З 1260-х гг. у Полацку ўжо і de jure сядзяць літоўскія князі. Якраз таксама, на працягу другой паловы XIII ст., валяцца Тураўскае і Пінскае княствы. Гісторыкі патрацілі шмат сілаў, спрабуючы неяк прымірыць, звесці разам сведчанні рускіх, беларуска-літоўскіх і польскіх летапісаў і хронік пра гэтыя падзеі. Справа апынулася цалкам безнадзейнай: храналогія і генеалогія атрымліваюцца самыя фантастычныя (накшталт змены чатырох пакаленняў за 30 гадоў⁶⁰), а чаргаванне на адным стале рускіх і літоўскіх князёў стварае нагэтулькі дзіўную цэраспалосіцу, што некаторыя аўтары высунулі нават тэорыю пра «літоўска-рускае сукіраўніцтва», напрыклад, у Тураве⁶¹. Думаецца, усё прасцей (хоць у чымсьці і больш складана, як само жыццё). Літоўскія заваёўнікі спачатку досыць абыяка ставяцца да пытанняў, кажучы сучаснай мовай, дзяржаўнага будаўніцтва на спакораных землях, захоўваюць рускіх князёў (зразумела, без якой-небудзь рэальнай улады), дазваляюць некаторым княжацкім лініям павыміраць натуральным чынам (як у тым жа Тураве і, здаецца, у Полацку). Канечне, падобнае становішча цягнецца параўнальна нядоўга. У пачатку XIV ст. на ўсіх княжацкіх сталах сядзяць ужо літоўцы, і да гэтага ж часу граніцы новай дзяржавы дасягаюць пэўных прыродных межаў — Дзвіны і

Дняпра на паўночным усходзе і ўсходзе і басейну Прыпяці на поўдні. Тэрыторыя стабілізуецца, пачынаецца новы перыяд.

З унутранага боку літоўскае грамадства гэтай ранняй эпохі ўяўляе — у сваіх вышэйшых і найвышэйшых сферах — карціну не менш дынамічную і баявую. З шасці першых «вялікіх» князёў, ад Міндоўга да Віцены, пра траіх напэўна вядома, што яны загінулі ад рук асобаў набліжаных, яшчэ два знаходзяцца на гэты конт пад моцным падазрэннем. І да бязвінных ахвяраў яны зусім не падобныя. Рэзюмуючы панаванне Міндоўга, летапісец не знаходзіць аб ім іншых словаў, як «нача избивати братью свою и сыновце свои, а другия выгна и земле, и нача княжити один во всеи земле Литовьскои»⁶². Увогуле ж Міндоўг выпрацаваў асаблівы стыль расправы з супраціўцамі — выкарыстанне знешніх войнаў. Для пачатку ён адпраўляе свайго дзядзьку і двух пляменнікаў у паход на Смаленск, а ўслед — брыгаду забойцаў, каб канчаткова вырашыць сваяцкія пытанні. Справа адразу не ўдаецца, пераходзіць у дыпламатычны план, і Міндоўгу даводзіцца нават прыняць хрост (паводле каталіцкага абраду) — чаго не зробіш дзеля вартай мэты. Пляменнік Таўцівіл бяжыць у Жамойць, пачынаецца новая вайна, Міндоўг пасылае туды князя Вісімонта, а тым часам забівае ягоных братоў; неўзабаве гіне пры незразумелых абставінах і сам Вісімонт⁶³. У выніку змовы забіваюць і Міндоўга з двума сынамі. Адзін з забойцаў і наступнік Транята ўпэўнена працягвае яго справу, распраўляецца нарэшце з Таўцівілам, але вельмі разгарнуцца не паспявае — у тым жа годзе ён зарэзаны ад сваіх слуг «па дарозе ў лазню»⁶⁴. Пра князя Трайдзеня летапісец зусім не хоча казаць, заўважаючы толькі, што «егоже безаконья не могохом писати срама ради»⁶⁵. Нават святы манах Войшалк, сын Міндоўга, яшчэ да свайго прасвятлення праваслаўным хростам, робіць у Наваградку нейкую крываваую лазню, «убивашеть бо на всяк день по три, по четыре, которого же дни не убьяшеть кого, печаловашеть тогда»⁶⁶. Але і пасля, ужо ў манаскім чыне, у прамежках між духоўных подзвігаў, заснаваннем манастыроў, паломніцтвам на Афон і да т. п., паспявае і «вороги свое избивати, избии их бесчисленное множество, а друзии розбегошася камо кто видя»⁶⁷, пакуль сам не гіне, «засечаны Львом (Галіцкім. — М. Н.) уласнаручна пасля «сяброўскай» размовы на піры, куды Леў сам жа яго і запрасіў»⁶⁸. Але дзіўная справа — увесь гэты крываваы кругавёрт нібы не закранае асноваў грамадства, не ідзе ўглыб, не разбэшчвае пачаткі дзяржаўнасці, насупраць, можна сказаць, што гэтыя дзікія

70-гадовыя смуты нейкім чынам злучаліся ці нават уяўлялі сабой працэс палітычнага будаўніцтва. Так ці інакш, калі яны закончыліся, Гедымін атрымаў (у 1316 г.) моцную і стабільную ўладу над новай дзяржавай, што трывала ўсталявалася ў цэнтры Усходняй Еўропы.

І лепшы паказнік адрознення гэтай новай, літоўскай Русі ад старых рускіх княстваў — самі манголы. Для іх межы літоўскіх заваяванняў сталі амаль неадольнай перашкодай. У 1259 г. паход Бурундая канчаткова ставіць на калені Галіцка-Валынскае княства; непасрэднай жа прычынай гэтага з'яўляецца крах (годам раней) мангола-галіцкай экспедыцыі супроць Літвы. Наймаштабнейшая выправа, задуманая як паўтор Батыевай, заканчваецца накітаў рабаўнічага наезду: «Василкови же (валынскі князь Васілька Раманавіч. — М. Н.) едуцу по Борундаи одному по Литовьскои земле, обрет негде Литву, избив ю и приведе саигат Бурондаеви»⁶⁹. Наконт ваенных дзеянняў гісторык слухна заўважае, што «Валынскі летапіс паведамляе галоўным чынам пра Васільку, які беспаспяхова шукаў у Літве схопленнага пляменніка, Наўгародскі ж абмяжоўваецца адной загадкавай фразай: «Тои ж зимы взяша татарове всю земли Литовскую, а самехъ избиха» (каго «саміх»? літоўцаў? татар?)»⁷⁰. Два наступныя паходы (паводле летапісу, 1274 і 1277 гг.) завяршаюцца гэтак жа бяздарна. У адным выпадку саюзнае войска спыняецца, убачыўшы пару, якая ідзе з-за гары, і лічачы, што гэта конніца праціўніка, але аказалася, «оже нетуть рати, но паря идяшеть со истоков, текущих из гор, зане морозе бяхуть велице»⁷¹. У другім — пакуль манголы спустошваюць ваколіцы Наваградка, галіцка-валынскія князі адпраўляюць свайго ваяводу пад Ваўкавыск, дзе прусы і борты вынішчаюць або бяруць у палон увесь ягоны атрад. Князі вымушаны ўступіць у перамовы — «и докончаша с горожаны, како города им не имати, а свое бояры выимати. Бояры свое поимаша, а городу не въспеша ничего же, тако возвратишася во свояси»⁷². З усёй гэтай невыразнасці, набору паўанекдатычных ці яўна ганебных для захопнікаў фактаў відавочна адно: пакарэнне Літвы цалкам прывалілася.

Гісторыкі, ледзь не з часоў М. Стрыйкоўскага, не раз упаміналі аграмаднае значэнне пры станаўленні ВКЛ «татарскага чынніку» — у тым сэнсе, што перспектывы вызвалення ад мангольскай улады і мангольскай даніны наймацнейшым чынам садзейнічалі кансалідацыі рускіх земляў вакол Літвы. Мы ж павернем гэты факт іншым бокам: свабода ад манголаў — гаспадароў амаль усёй Усходняй Еўропы — клала рэзкую мяжу паміж княжаньняў, гарадоў і грамадаў, якія яшчэ

ўчора былі цесна звязаныя адно з другім праз эканамічныя, культурныя, генеалагічныя сувязі. У палітычным плане гэта выяўлялася ў паўсюдным падзенні княжацкіх сталоў Рурыкавічаў і пераходзе ўлады да літоўскіх дынастыяў⁷³. Беларуска-літоўскія летапісы аднадушна сведчаць пра мірны характар працэсу⁷⁴ — насельніцтва проста выракалася, выпіхвала Рурыкавічаў, якія даўно сталі сымбалам краху і ганьбы, слабасці і бессэнсоўнай жорсткасці, пэўнага адзінства, так, але адзінства наскрозь благога, фальшывага, адзінства заўсёдных войнаў і крыві і пры гэтым поўнага бяссілля і нават рабалецтва перад знешнім ворагам. З іншага боку, гэтая свабода служыла магутным аб'яднальным чыннікам, які рэальна згуртоўваў землі Паўночна-Заходняй Русі задоўга да ўстанаўлення іхнага дынастычнага адзінства пад «гербом Калюмнаў». Фантазіраваць наконт беларускага нацыянальнага ўздыму XIII ст.⁷⁵ няма патрэбы — названыя сапраўдныя, нават матэрыяльныя, фактары пакладзены ў аснову і новай дзяржаўнасці, і новай ментальнасці, і новай культуры.

ЗАЎВАГІ

1 Гл., напр.: Книга: Энциклопедия. — М., 1999. — С. 354.

2 Саверчанка І. *Aurea mediocritas*. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і ранняе барока. Мн., 1998.

3 Столярова Л. Из истории книжной культуры русского средневекового города (XI—XVII вв.). М., 1999.

4 Dlugossii J. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber 10.* — Varsaviae, 1985. — P. 95.

5 Параўн. заўвагу даследніка польскіх сярэднявечных актаў: «Характэрна, аднак, што першыя дакументы з іх таямнічымі літарамі і пячаткамі мелі не столькі юрыдычныя, колькі магічныя функцыі (побач з іншымі магічнымі элементамі судаводства: пераскакваннем цераз агароджу, кіданнем на зямлю пуку саломы, ударам па руках, выпіваннем кубка вады і інш.)» (Источниковедение истории южных и западных славян. Феодальный период. — М., 1999. — С. 114).

6 Вось толькі адзін факт з гісторыі лексікі. Слова *кніга* вядомае ўсім славянскім мовам (Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 13. — М., 1987. — С. 203—204), але толькі ім (літоўскае *книга* бяспрэчна славянскага паходжання). Этымалагі лічаць яго запазычаннем з усходніх (найбольш верагодна, цюркскіх) моваў, магчыма, з эпохі «панавання

гунаў альбо авараў» (Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 3. — Kraków, 1966/1969. — S. 272), г. зн. з V—VII стст. Іншымі словамі, паняцце «кніга» ў славянаў старэйшае за іх пісьменства. Безумоўна, да такой жа глыбокай даўніны ўзыходзіць і прадстаўленне вышэйшай вартасці кнігі.

7 Гл., напр.: Батура Р., Пашуто В. Культура Великога княжества Литовского // Вопросы истории. 1977. № 4.

8 Прыгадаем і трэцяе, даволі дзіўнае, на першы погляд, меркаванне, быццам бы «культура Літоўска-Рускай дзяржавы не прадстаўляла з сябе ні кангламерату, ні агульнага, па крайняй меры, у звычайным разуменні гэтых тэрмінаў» (Станчинский Г. Русские и балты. — СПб., 1994. — С. 5) — інакш кажучы, была невядома чым альбо нават і зусім не існавала.

9 Фенел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С. 52.

10 Параўн., напр.: «Эпоха Старажытнай Русі — гэта антычны і эпічны час усходніх славян, а старажытнаруская літаратура — іх высокая класіка...» і г. д. (Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд. 3-е выд. — Мн., 1997. — С. 51).

11 Полянская И. Кирилл Туровский: творец или компилятор?! // От Нестора до Фонвизина. Новые методы установления авторства. — М., 1994. — С. 97—100.

12 Кніга Беларусі 1517—1917: Зводны каталог. Мн., 1986. № 44 (тут і далей даюцца спасылкі на нумары першага раздзелу гэтага каталогу — «Старадрукаваныя кірылічныя выданні»). — Рэпрынт выдання 1596 г. змешчаны ў кн.: Лабынцаў Ю. «Напой росю благодати...»: Малітоўная паэзія Кірылы Тураўскага. — Мн., 1992. — С. 93—235.

13 Кнігі Беларусі 1517—1917. №№ 58, 70, 96, 104, 114, 119.

14 Рогачевская Е. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. — М., 1999. — С. 17—42. Тут жа (с. 89—197) апублікаваны поўны сямічны цыкл малітваў Кірылы па малітоўніку 1601 г. (Кнігі Беларусі 1517—1917. № 58), які памылкова названы выданнем 1602 г.

15 БАДР. Т. 4. СПб., 1997. — С. 118—141.

16 ПСРА. Т. 2. — М., 1998. — Стб. 340.

17 Кніга жыццй і хаджэнняў. — Мн., 1994. — С. 29.

18 Тамсама. С. 70; БАДР. Т. 5. — СПб., 1997. — С. 34.

19 Пашуто В. Образование Литовского государства. — М., 1959. — С. 21, 34—35, 37—43; Чамярыцкі В. Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі (XII—XIII стст.) // ВАН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1965. № 3; Алексеев Л. Полоцкая земля в IX—XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). — М., 1966. — С. 19—20, 269—274, 287; Улащик Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 128—129.

20 Столярова Л. Древнерусские надписи XI—XIV веков на пергаменных кодексах. — М., 1998. — С. 53. У зводных каталогах апісаны і ўлічаны 494 адпаведныя адзінкі захоўвання ў СССР і 2 у Польшчы, але трэба памятаць, што шмат кніг захавалася ў двух і больш фрагментах, якія ўлічваюцца паасобна, ды і пытанне пра належнасць фрагментаў да тае самае кнігі (кодэксу) часта застаецца адкрытым.

21 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. М., 1984 (далее — Сводный каталог XI—XIII вв.). №№ 10, 55, 194, 195, 342.

22 Шапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. Вып. 1. М., 1976. № 18; Сводный каталог XI—XIII вв. № 23.

23 Тамсама. № 206.

24 Тамсама. №№ 180, 188.

25 Выключэннем тут з'яўляецца Полацкае Евангелле, у арнаменце заставак якога ўжыта срэбра, што характэрна для германскай тэхнікі кніжнай ілюмінацыі гэтага часу і дазваляе больш упэўнена дапускаць заходнерускае, менавіта полацкае, паходжанне кнігі (Нікалаеў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X—XVIII стагоддзях. — Мн., 1993. — С. 25).

26 Прыпісак не мае Аршанскае Евангелле, зрэшты, і яго залічэнне да кіеўскай эпохі выклікае сумніў. Більшыня даследнікаў датуе яго другой паловай XIII ст. (Геппенер М. Слов'янскі рукопісы XI—XIV стст. у фондах Віддзілу рукопісів Цэнтральноі науковаі бібліотэкі Акадэміі навук Украінскай РСР (Огляд, опис, публікаціі). — Київ, 1969. — С. 33—34; Сводный каталог XI—XIII вв. С. 295; Запаско Я. Пам'ятки книжковаго мистецтва. Українська рукописна книга. — Львів, 1995. — С. 48, 231) ці нават XIV ст. (Попова О. Русская книжная миниатюра XI—XV вв. // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. — М., 1983. — С. 44, 70), В. Ф. Шматаў — канцом XII альбо пачаткам XIII ст. (Гісторыя беларускага мастацтва.

Т. 1. — Мн., 1987. — С. 95; Шматаў В. Аршанскае Евангелле // Спадчына. 1990. № 2).

27 Запаско Я. Пам'яткі книжковага мистецтва. С. 158.

28 Тамсама.

29 Гранстрем Е. Описание русских и славянских пергаменных рукописей [Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина]. Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские. — Л., 1953. — С. 31; Рукописные книги собрания М. П. Погодина: Каталог. Вып. 1. Л., 1988. С. 28; гл. таксама: Шулаева Д. Западнорусские приписки в рукописи ГПБ Пог. 12 // ВЛУ. 1969. № 8.

30 Сводный каталог XI—XIII вв. С. 97, 231.

31 Нікалаеў М. Палата кнігапісная. С. 36—37.

32 БАДР. Т. 5. С. 90.

33 Dlugossii J. Annales... Liber 10. P. 166. У пісьменнікаў XVI ст. гэтыя шкуры (perisomata) ператварыліся ў зусім ужо абразлівыя «венікі».

34 Як яшчэ магчыма разумець перададзеную аўтарам XVI ст. М. Стрыйкоўскім старажытнарускую прыказку (бяспрэчна, аўтэнтычную): «Romanie, Romanie! lichym się karmisz, Litwuju oreż!» (Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Т. 1. — Warszawa, 1846. — S. 202)?

35 Гуревич Ф. Грамотность горожан древнерусского Понеманья // КСИА. 1973. Вып. 135. С. 32—34.

36 Тамсама. С. 34.

37 Тамсама. С. 31—32.

38 Гл., напр.: Лысенко П. 1) Города Туровской земли. — Мн., 1974. — Рис. 8, 9; 2) Берестье. — Мн., 1985. — Рис. 260; Зверуго Я. Древний Волковыск. X—XIV вв. — Мн., 1975. — С. 127; Штыхов Г. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Мн., 1978. — С. 137; Загорульский Э. Возникновение Минска. — Мн., 1982. — С. 224.

39 Дроченина Н., Рыбаков Б. Берестяная грамота из Витебска // Советская археология. 1960. № 1; Алексеев А. Берестяная грамота из древнего Мстислава // Тамсама. 1983. № 1.

40 Запаско Я. Пам'яткі книжковага мистецтва. С. 15, 31, 44—45.

41 У сутнасці, тая ж сітуацыя існуе і ў іншых сферах духоўнай культуры: практычна ўсе помнікі літаратуры, летапісання, народнай творчасці Старажытнай Русі засталіся вядомыя нам выключна праз

літаратуру, летапісанне, фальклор Поўначы і Паўночнага Усходу. У 1860—1861 гг. у Аланецкай губерні запісваюцца быліны пра войны Рамана Галіцкага з літоўскімі «каралевічамі» (Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. Т. 1.— Петрозаводск, 1989. — С. 320—323; Т. 2. — Петрозаводск, 1990. — С. 197—204, 281—286, 330—335) — г. зн., пра падзеі канца XII ст., якія даўным-даўно сцерліся з гістарычнай памяці ўкраінцаў і беларусаў.

42 Украінська літаратура XVII ст. — Київ, 1987. — С. 151, 168, 169.

43 Нават такія тонкія, як невяртанне кніг, што былі ўзятыя нібыта (ці напраўду) для перапіскі (Запаско Я. Пам'яткі кніжковаго мистецтва. С. 15).

44 У 1415 г. у Наваградку збіраецца царкоўны сабор па абранні свайго, літоўскага, асобнага ад Масквы, мітрапаліта. У адрас маскоўскага мітрапаліта Фоція гучыць шэраг абвінавачанняў, у тым ліку і ўывазе святыняў і скарбаў з Кіева (РИБ. Т. 6. 2-е изд. — СПб., 1908. — Стб. 309—311; параўн.: ПСРА. Т. 11/12. — М., 1965. — С. 228 1-й араб. паг.) — пра кнігі, якія безумоўна былі сярод кіеўскіх каштоўнасцяў, ніхто і не ўспомніў.

45 Зрэшты, гэта зусім не было ўцёкамі ад пагроз: пасля Батыевай навалы прайшло амаль 60 гадоў, ды і спусташэнне Кіеўшчыны, як паказаў яшчэ М. С. Грушэўскі, моцна гіпербалізавана ў летапісах (Грушевський М. Історія України—Руси. Т. 3. — Київ, 1993. — С. 143—150).

46 Годубинский Е. История русской церкви. Кн. 3. — М., 1997. — С. 95. А. У. Карташоў мяркуе, што Галіч быў адхілены ў якасці цэнтру мітраполіі, бо яго «праваслаўную рэпутацыю... страцілі уніяцкія авантуры Даніла Раманавіча Галіцкага» (Карташев А. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. — М., 1993. — С. 296). Але да гэтага моманту Даніла Галіцкі ўжо 35 гадоў як у магіле, ды й калі б яго «авантуры» былі такія небяспечныя для праваслаўя, менавіта б Галіч выклікаў спецыяльную ўвагу мітрапаліта.

47 Як заўважае сучасны ўкраінскі кнігазнаўца, усходнеславянскія народы «былі аб'яднанія ў перыяд Кіеўскай Русі не столькі этнічным і тэрытарыяльным паходжаннем, колькі адзінай структурай улады, якая цягнула да унітарнай арганізацыі. Татара-мангольскае нашэсце, зруйнаваўшы гэтую структуру ўлады і тэрытарыяльныя сувязі, прывяло да заняпаду духоўнай культуры Кіеўскай Русі, што, натуральна, зрабіла ўплыў і на кніжную культуру» (Дубровіна Л. Кодикология та кодикография української рукописної книги. — Київ, 1992. — С. 179).

48 Грушевський М. 1) Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. Вып. 1. СПб., 1904; 2) Історія України—Руси. Т. 1. — Київ, 1994. — С. 3—4.

49 Гл., напр.: Пресняков А. Образование Великорусского государства. С. 13—15.

50 Грушевський М. Звичайна схема... С. 299. Мы добра розумеєм, што перад вучоным тут стаяла грамадска-палітычная (справядлівая і высакародная) задача: настойваць на незалежнасці і раўнапраўнасці ўкраінскага народу і яго гістарыяграфіі; але мы зараз адзеньваем не публіцыстычны, а навуковы змест.

51 Грушевський М. Історія України—Руси. Т. 1. С. 4.

52 Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. — С. 97, 112.

53 Больш дакладна сказаць цяжка, бо храналогія Галіцка-Валынскага летапісу паводле Іпатаўскага спісу — асноўная крыніца па ранняй гісторыі Літвы — досыць адвольная, ссунутая адносна рэальнай на інтэрвал да пяці гадоў (Грушевський М. Хронольогія подій Галіцко-Волінскай літописи. — Львів, 1901. — С. 9—10, 61—62). Пра бітву пад Завіхостам летапіс маўчыць, і мы тут прымаем дату М. Стрыйкоўскага (Strykowski M. Kronika polska... Т. 1. S. 212), якому ў дадзеным выпадку, здаецца, можна верыць.

54 ПСРА. Т. 2. Стб. 721; БАДР. Т. 5. С. 188.

55 ПСРА. Т. 2. Стб. 735—736; БАДР. Т. 5. С. 200.

56 Пад 1235 г. чытаем, як Даніла Галіцкі «возведе» ў паход на Мазовію Ізяслава Наваградскага і «Літву Миндога» (ПСРА. Т. 2. Стб. 776; БАДР. Т. 5. С. 232), а крыху ніжэй — што галіцкія князі «посласта в Литву помощи просяща, и послана бысть от Миндога помощь» (ПСРА. Т. 2. Стб. 801; БАДР. Т. 5. С. 250).

57 ПСРА. Т. 2. Стб. 815; БАДР. Т. 5. С. 262.

58 Гэта тое, што А. Краўцэвіч далікатна называе «традыцыйнай палітыкай мірных адносін з літоўцамі» (Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. С. 142). Наконт мірных традыцыяў гл. хоць бы «Слова аб палку Ігаравым» пра князя Ізяслава Васількавіча, які «под чрылеными щиты на кроваве траве притрепан литовскими мечи» (БАДР. Т. 4. С. 262).

59 Многія летапісы захавалі даволі выразны расказ. У 1245 г. літоўцы зрабілі чарговы напад на Таржок і Бежацк. Вялікі князь Аляксандр Неўскі кінуўся ў пагоню за грабежнікамі, разбіў іх, адабраў

палон, а ў ходзе пераследу, па дарозе, заскочыў у Віцебск, літаральна «вырваў» адтуль («пойма») свайго малалетняга сына Васіля і «поіде к Новугороду в мале дружине» (гл., напр.: ПСРЛ. Т. 3. — М., 2000. — С. 79, 304). Карамзін меркаваў, што «юны сын Аляксандраў гасцяваў тады ў свайго дзеда, Брачыслава Полацкага» (Карамзін Н. История государства Российского. Т. 4. — М., 1992. — С. 188), але нам цяжка паверыць, што Васіль быццам бы адпачываў у Віцебску ўлетку на дачы. Хутчэй за ўсё, Брачыслаў ужо не жыві, і Аляксандр пасадзіў у Віцебск сына, імкнучыся прыбраць княжанне да сваіх рук (Александров Д. Русские княжества в XIII—XIV вв. — М., 1997. — С. 342). Вынікі, так бы мовіць, відавочныя.

60 Тамсама. С. 338—339.

61 Тамсама. С. 128—129.

62 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 858; БЛДР. Т. 5. С. 294.

63 Мы прымаем тут трактаванне летапісных сведчанняў, якое дадзена В. А. Насевічам (Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Людзі і падзеі. — Мн., 1993. — С. 40—41).

64 Тамсама. С. 56.

65 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 869; БЛДР. Т. 5. С. 302, 304.

66 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 858; БЛДР. Т. 5. С. 294.

67 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 861; БЛДР. Т. 5. С. 298.

68 Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. С. 57.

69 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 847; БЛДР. Т. 5. С. 286.

70 Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. С. 47.

71 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 873; БЛДР. Т. 5. С. 306.

72 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 878; БЛДР. Т. 5. С. 310.

73 В. Насевіч сцвярджае, што «працэс «літвізацыі» княжанняў моцна залежаў ад генеалагічнага стану мясцовых дынастыяў: у гарадах, князі якіх мелі сыноў ці малодшых братоў, уладкаванне чужынца было малаверагодным» (Насевіч В. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў 12—18 стагоддзяў. — Мн., 1993. — С. 9). Калі разумець гэтую думку літаральна, прыйдзецца дапусціць загадкавую эпідэмію біялагічнай бесплоднасці, што ахапіла на працягу двух-трох пакаленняў усіх заходне-рускіх Рурыкавічаў.

74 Улащик Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. С. 153, 155. Думаецца, у дадзеным выпадку позні характар крыніцаў (XVI ст.) не павінен стаць зачэпкай для сумневу ў

пэўнасці гэтых вестак: баявыя сутыкненні з усялякім праціўнікам заўсёды былі найважнейшым і найкаштоўнейшым фактам для летапісца, ён мог бы змоўчаць пра тую ці іншую падзею, але не стаў выдумляць карціны «ўсенароднай падтрымкі», уласцівыя больш для прапаганды XX ст.

75 Параўн.: «Працэс збірання паасобных гістарычных абласцей Беларусі ў адзінае цэлае і ўтварэнне беларускай народнасці і культуры пачаўся раней XIV ст.» (Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. — Мн., 2000. — С. 12).

*Мікола НІКАЛАЕЎ
(Санкт-Пецярбург).*

Месца караначыі Міндоўга

У гістарыяграфіі і сучаснай літаратуры сустракаюцца розныя меркаванні пра месца караначыі Міндоўга. Часам пры вырашэнні гэтага пытання атаясамляюцца паняцці «замак Міндоўга», «сталіца» і «месца караначыі». Адмяжоўваючыся ад першых двух паняццяў, не буду закранаць такія пытанні, як лакалізацыя сталіцы Міндоўга¹ або лакалізацыя ягонага замка Воруцы². Пытанне пра месца караначыі — асаблівае, бо яно магло не супадаць з месцам сталіцы ці выпадкова згаданага замка. Існуюць тры асноўныя версіі пра месца караначыі Міндоўга — Наваградак, Вільня і Латава. Пра іх і будзе ісці гаворка.

У XV—XVI стст. у літоўскім грамадстве Міндоўг быў забыты. Сярод 36 легендарных князёў, згаданых у другой рэдакцыі Літоўскага летапісу (каля 1515 г.), месца для яго не знайшлося. Толькі ў трэцяй рэдакцыі Літоўскага летапісу, вядомага пад назовам Хронікі Быхаўца (каля 1520—1525 гг.³), аповед пра Міндоўга ўключаны ў легендарную частку ў выглядзе фрагментаў Іпатаўскага летапісу. Але гэтая рэдакцыя аж да з’яўлення твораў М. Стрыйкоўскага заставалася амаль невядомай. Нават у не захаванай Хроніцы Аўгустына Ратундуса (1560), пра змест якой можна меркаваць паводле гістарычнага экскурсу ў «Размове паляка з ліцвінам...» (1564), не згадвалася пра існаванне Міндоўга⁴.

Мацей Стрыйкоўскі наконт гэтага справядліва пісаў у сваім творы «Аб пачатках, вывадах, мужнасці, справах рыцарскіх і хатніх слаўнага народа літоўскага, жамойцкага і рускага» (1575—1577): *«Таго Мендога Літва неабачліва і глупа ў сваіх летапісах не ўзгадае, каторы быў першым каралём літоўскім, каранаваным ад папскага стальца, і больш доблесным, чым усе ягоныя продкі»*⁵. Выпраўляючы становішча, М. Стрыйкоўскі абяцае расправесці пра гэтага *«сына Рынгольта паводле сведчанняў Мехавіты, Кромера, прускіх і ліфляндскіх хронік»*⁶. Насамрэч ён пачынае з пераказу звестак трэцяй рэдакцыі Літоўскага летапісу, з якога бярэ й ідэю, што Міндоўг быццам бы з’яўляўся сынам Рымгаўда (Рынгольта), і толькі пазней пераходзіць да звестак іншых крыніцаў, на падставе якіх гаворыць пра караначыю Міндоўга. Толькі ў «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсяе Русі» (1582) ён ужо спасылаецца на трэцюю рэдакцыю Літоўскага летапісу, зазначаючы ў канцы ўзятых з яго аповеду: *«Да гэтага месца аповед пра Міндоўга, князя літоўскага, ідзе*

наводле старадаўняга летапісца, якога я атрымаў у князёў Заслаўскіх, мілы чытач; а цяпер адразу, наводле Длугаша, Меховіуса і Кромера, астатак спраў яго апішам абэрунтавана»⁷.

Лічачы каранацыю Міндоўга галоўнай яго заслугай, Стрыйкоўскі імкнуўся ўказаць і месца гэтай падзеі, аднак звестак у ягоных крыніцах не было. Таму месца каранацыі ў розных сваіх творах Стрыйкоўскі вызначае па-рознаму.

У першым ягоным творы — паэме «Ганец цноты...» (1574) — паведамляецца пра каранацыю Міндоўга ў Кернаве:

Пасля ахрысціўся, Мендольфус быў названы,
На Літоўскае каралеўства каранаваны,
У Кернаве з дазволу Папскага,

І Царскага⁸.

Трохі пазней у творы «Аб пачатках...» М. Стрыйкоўскі паўтарае тую ж версію:

Не дазволіў папа доўга ўпрошваць, бо яму міла,
Што такая вялікая і слаўная дзяржава ахрысцілася.
У адно імгненне зрабіў карону і ў Рыме асвяціў,
І летагам сваім з Літвой спешна яе несці даручыў.
Так воляю папы яго каранавалі
У Кернаве і літоўскім каралём абвясцілі.
Гэмдэрык, легат, на яго наклаў карону з іншымі

Біскупамі, з рыжскім, з дэрпцкім, з крыжакамі прускімі⁹.

Аднак у сваім апошнім і больш вядомым творы — «Хроніцы польскай, літоўскай, жмудскай і ўсяе Русі» — М. Стрыйкоўскі змяніў сваё першапачатковае меркаванне і гэткім жа безапеляцыйным чынам заявіў, што каранацыя мела месца ў Наваградку: «Тады Інакенцій, папа Рымскі, бачачы справу карыснай Рымскаму Касцёлу, што гэтая вялікая і храбрая паганская дзяржава добраахвотна далучылася да Хрыста, адразу без усялякага адкладу карону Літоўскую асвяціў і Мендога абвясціў Каралём Літоўскім і, жадаючы яго яшчэ больш ахоўваць, паслаў летага, свайго брата ў законе Гейндэрыка, правінцыяла Польскага, перад тым Армаканскага біскупа, а ў той час Кульменскага або Хэлменскага ў Прусіі, які, прыехаўшы ў Наваградок Літоўскі, з арцыбіскупам Рыжскім і з Крыжакамі Прускімі і Ліфляндскімі, Міндаўга, ці Мендока, на каралеўства Літоўскае наводле звычайных цырымоніяў касцельных памазаў, абвясціў і з

даручэння папскага і царскага, каронай новай Літоўскай каранавай»¹⁰.

З'яўленне на старонках вядомай «Хронікі польскай, літоўскай, жамайцкай і ўсяе Русі» забяспечыла наваградскай версіі доўгае жыццё і ўсеагульнае прызнанне. Да самага XIX ст. гісторыя Літвы ўспрымалася выключна праз «Хроніку» Стрыйкоўскага. У асноўным яе змест пераказаны ў «Гісторыі Літвы» Альберта Віюка-Каяловіча (1—2 ч., 1650—1669 гг.). Месца каранацыі Міндоўга ў ёй таксама адназначна лакалізуецца ў Наваградку: «З вялікай пашанай прыняў паслоў Інакенці IV, а карону паслаў праз Гайдэнрайха (або Гэнрыка), біскупа Армаканскага, а пазней Хелмскага; той з арцыбіскупам Рыжскім у полі ля Наваградка (таму што ў Наваградку не было дастаткова прасторных касцёлаў) паводле звычайных абрадаў каранавалі новага караля»¹¹.

Гэтае ж меркаванне пададзена і ў Густынскім летапісе, складзеным ва Украіне ў першай палове XVII ст. Пад 1252 г., да якога М. Стрыйкоўскі памылкова аднёс каранацыю Міндоўга, у Густынскім летапісе чытаем: «Въ тоє жь лето великій князь Литовскій Миндовзь корованъ бысть на королевство Литовское въ Новогородку, за благословеніемъ папы Инокентія, презъ Генрика бискупа Хелмского, въ Прусехъ кардинала папежского»¹². Уплыў М. Стрыйкоўскага на Густынскі летапіс відавочны. Як і ў працытаваным фрагменце, так і ў далейшай падачы фактаў гісторыі Літвы, выразна прасочваецца залежнасць ад інфармацыі М. Стрыйкоўскага. Гэтак пасля смерці Войшалка адзначаецца пра заканчэнне роду Палямона¹³, у летапісны тэкст уводзяцца імёны легендарных князёў і падзеі легендарнае гісторыі Літвы¹⁴. Аўтар Густынскага летапісу карыстаўся таксама і «Апісаннем Еўрапейскай Сарматыі» Аляксандра Гваньіні¹⁵, якое ўяўляе ці не самы ранні твор М. Стрыйкоўскага, напісаны ў 1573 г. і прысвоены А. Гваньіні¹⁶. Пра месца каранацыі Міндоўга ў ім яшчэ не апавядалася¹⁷.

Згаданыя творы ёсць асноўнымі крыніцамі меркавання пра каранацыю Міндоўга ў Наваградку, якая пазней шматразова паўтаралася ў гістарыяграфіі XIX—XX стст., пераходзіла з кнігі ў кнігу, з артыкулу ў артыкул. Праз частае паўтарэнне некаторыя гісторыкі пачалі ўспрымаць гэтую версію як факт, які не патрабуе крытычнага асэнсавання. З вышэйзгаданага бачна, што ўсе старадаўнія ўпамінанні сыходзяцца да адзінай крыніцы — «Хронікі» Стрыйкоўскага — і з'яўляюцца толькі домыслам гэтага хроніста. Сам

Стрыйкоўскі не ведаў месца караначыі Міндоўга і ў сваіх творах вагаўся паміж Кернавай і Наваградкам, якія, зыходзячы з інтэрпрэтацыі легендарнай часткі Літоўскіх летапісаў, лічыў сталіцамі Літвы.

У сучаснай Літве папулярнае меркаванне, што караначыя Міндоўга адбылася ў Віленскай катэдры. «Пісьмовыя крыніцы згадваюць усяго адзін касцёл, пабудаваны ў Літве ў XIII ст. Гэта — катэдра князя Міндоўга, пабудаваная з нагоды ягонага хросту й караначыі. Да сённяшняга дня не было вызначана яе месца. Сучасныя даследаванні дазваляюць меркаваць, што самым раннім тым касцёлам у Вільні і ёсць катэдра князя Міндоўга», — піша адзін з вядучых прапаведнікаў віленскай канцэпцыі археолаг Вітаўтас Урбанавічус¹⁸.

Падмурак такіх інтэрпрэтацыяў закладзены архітэктарам Напалеонасам Кіткаўскасам на падставе раскопак 1986 г. у сугарэннях Віленскай арцыкатэдры, дзе былі даследаваны найстарадаўнейшыя пласты¹⁹. Нягледзячы на адсутнасць надзейна датаванага матэрыялу, Н. Кіткаўскас без ваганняў прылічыў рэшткі першай катэдры да сярэдзіны XIII ст. Такое датаванне вынікае, галоўным чынам, з меркавання, што першая катэдра нібыта была перароблена ў паганскае капішча, а затым — зноў у катэдру. Гэта звязваецца з хростам Міндоўга, вяртаннем Літвы ў паганства і новым хростам у 1387 г.²⁰.

Рэшткі паганскага капішча лічацца дзве лесвіцы невядомага прызначэння, знойдзеныя ў паўночнай нава. Ніжняя частка гэтых лесвіцаў апускалася на 30—40 см ніжэй падлогі першай катэдры ля яе паўночнае сцяны, а верхняя частка, разбураная падчас пазнейшых будоўляў, падымалася ў кірунку цэнтру катэдры. Паводле меркаванняў Н. Кіткаўскаса і ягоных паслядоўнікаў, на гэтым месцы знаходзіліся ступеньчатыя паганскія алтары, апісаныя Тэадорам Нарбутам на падставе знойдзенай ім хронікі Рывіуса. Гэтыя алтары быццам былі ўзведзены на версе разбураных калонаў першай катэдры, на якія, паводле пераканання Н. Кіткаўскаса, і павінны былі абапірацца згаданыя лесвіцы. Верхняя частка катэдры, відаць, была знесеная, і капішча засталася без даху, як вынікае з апісання Т. Нарбута. У 1387 г. на тым жа падмурку нібыта дабудоўваецца верхняя частка, і капішча зноў ператвараецца ў катэдру. Такім чынам, выяўленне ў сугарэннях катэдры асобнай лесвіцы перараствае ў тэорыю катэдры Міндоўга і яе пераабсталявання ў паганскае капішча. Галоўную ролю тут іграе алтар з 12 прыступкамі ў апісанні Рывіуса і Т. Нарбута.

Даследаванні Артураса Дубоніса паставілі пад сумнеў сапраўднасць хронікі Рьвіуса. Хоць аснова гэтай хронікі, мабыць, сапраўдны здабытак пачатку XVIII ст., але складаецца яна з дастаткова бескарысных запісак лівонскага аўтара, да таго ж не звязаных з гісторыяй Літвы. Паведамленні ж пра літоўскую гісторыю ўпісаны ў розных месцах гэтай «хронікі» іншым почыркам²¹ і ўтрымліваюць унікальныя звесткі пра старажытную гісторыю Літвы, нібыта ўзятыя з хронікі Аўгустына Ратундуса, якая знікла, але нікім іншым крыніцам неведомыя. Пры гэтым, спасылаючыся на хроніку Рьвіуса, Нарбут ніколі не ўказваў старонак і ўзяў з яе значна больш сведчанняў, чым пазней было змешчана на старонках гэтай хронікі. У сувязі з гэтым у каментары да публікацыі хронікі, якая рыхтавалася, Нарбут прапанаваў своеасаблівае тлумачэнне: быццам у канцы было некалькі лістоў з выпіскамі з хронікі Ратундуса, якія загінулі падчас пажару ў ягоным маёнтку. Дубоніс робіць выснову, што гэтай хронікай Нарбут скарыстаўся дзеля таго, каб апраўдаць свае домыслы, упісваючы ў яе «сведчанні», якіх нестала²². Такім чынам відавочна, чаго варта такая «крыніца» і заснаваныя на ёй высновы.

Сувязь першай Віленскай катэдры з Міндоўгам Кіткаўскас і ягоныя прыхільнікі падмацоўваюць і дыпламатычнымі дакументамі Тэўтонскага ордэну канца XIV — пачатку XV ст. У лісце папе рымскаму 1388 г.²³, у заявах палякам у Торуньскіх перамовах 1399 г.²⁴ і ўсеагульнаму царкоўнаму сабору ў Канстанце (1414—1418) тэўтонцы запэўнівалі, што Міндоўг нібыта заснаваў Віленскае біскупства, але пасля стаў адступнікам, у сувязі з чым тэўтонцы ставілі пад сумнеў і новы хрост Літвы. У заяве Канстанцкаму сабору Петэра Вармдыта гаворыцца: *«Быў у Літве нейкі князь, званы Міндаў, які з сваёй жонкай прыняў хрысціянскі хрост і запрасіў у сваю краіну братаў ордэну і заснаваў нейкі катэдральны касцёл у адным горадзе, які называецца Вілле [звычайная форма назову Вільні ў нямецкіх крыніцах XIV—XV стст. — Т. Б.], і ўзяў ад нейкага біскупа аднаго прэсвітара, брата ордэну...»* і г. д.²⁵.

Згадка пра Вільню — адзінае месца ў выказваннях тэўтонцаў, не пацверджанае прад'яўленымі імі дакументамі. Дакументы тыя добра вядомыя і цяпер. У іх гаворыцца пра хрост Міндоўга, заснаванне Літоўскага біскупства і запісанне Ордэну земляў у Літве. Відавочна, што ў тэўтонцаў у канцы XIV ст. не выклікала сумневу тоеснасць паняццяў «Віленскае біскупства» і «Літоўскае біскупства». Яны, не задумваючыся, пераносілі рэаліі свайго часу ў мінулае і аддавалі

перавагу звыкламу для іх азначэнню Літоўскага біскупства XIII ст. як Віленскага. Нічога іншага згаданыя дакументы не адлюстроўваюць і нічога на карысць Віленскай катэдры Міндоўга выказаць не могуць.

Віленская версія, такім чынам, застаецца галаслоўнай, не лепш абгрунтаванай, чым наваградская.

Адмовіўшыся ад тэорыяў, заснаваных на домыслах пазнейшых крыніцаў, варта звярнуць увагу на дакументы, непасрэдна звязаныя з каранацыяй Міндоўга. Захаваўся спіс даравальнай граматы Міндоўга, выдадзенай ў ліпені 1253 г. Тэўтонскаму ордэну з нагоды каранацыі. Пра выдачу гэтай граматы гаворыць і Рыфмаваная хроніка Лівоніі²⁶. Грамата дазваляе ўдакладніць не толькі дату каранацыі, але таксама ўтрымлівае звесткі і пра месца каранацыі, бо ў ёй указана месца, дзе яна выдадзена: «Выдадзена ў Летовіі, у нашым маёнтку, у год гасподні 1253 месяца ліпеня» (*Datum in Lettowia in curia nostra anno domini MCCLIII mense Julio*)²⁷. Яшчэ адна грамата пацверджаная ў 1260 г., але падрыхтаваная, як бачна паводле спісу сведкаў, у тым жа 1253 г.²⁸. У ёй Міндоўг запісвае Тэўтонскаму ордэну права спадчыннасці на сталец Літвы ў выпадку сваёй смерці без спадкаемцаў. Грамата таксама ўтрымлівае падобную формулу — *Datum Lettovie in curia nostra*²⁹.

Збянтэжанасць у некаторых гісторыкаў выклікае назва маёнтку, які ў нямецка-лацінскай транскрыпцыі цалкам супадае з назвай Літвы, што ўжываецца ў тых жа граматах. У сувязі з гэтым мноству гісторыкаў здавалася, што граматы выдадзены ў нейкім неканкрэтным маёнтку ў Літве, г. зн. формулу трэба разумець «у Літве, у нашым маёнтку».

Неабходна адразу ж адзначыць, што ў формуле датавання амаль заўсёды ўказвалася канкрэтнае месца выдачы граматы. Мне ўдалося знайсці толькі адну грамату Тэўтонскага ордэну, выдадзеную «ў Чэхіі», без удакладнення, — «*Datum Bohemie*»³⁰. Аднак няма ніякай згадкі пра які-кольвечы безьменны маёнтак, ды і наўрад ці яна можа быць, бо няма сэнсу канкрэтызаваць месца выдачы граматы, вызначаючы яго як «маёнтак» і не ўказваючы пры гэтым назову. Калі гаворыцца, што грамата выдадзена «*in curia*», дык побач абавязкова ўказваецца і назва «курыі».

Па сутнасці, пытанне было вырашана яшчэ ў 1910 г. Эдуардам Вальтэрам. У сваім артыкуле «Горад Міндоўга, або Дзе шукаць Летовію XIII стагоддзя?»³¹ даследнік звярнуў увагу на тое, што канкрэтная мясцовасць, што называлася Летовія, сапраўды існавала ў

Літве і вядомая цяпер як Латава (*Latava*). Так называецца вёска на паўночны захад ад г. Анікішчай ля аднайменнага ручайка, прытоку ракі Швянтойі. Узгадваецца ручаёк Латава і ў фальшывай грамаце Міндоўга 1261 г., у якой апісваецца мяжа Селы. Праходзіла яна ўздоўж рэчкі Швянтойі, а затым заварочвала ўздоўж ручайка Латавы і цягнулася далей у бок захаду. Назва ручайка ў грамаце пішацца дакладна так, як пісалася назва маёнтку Міндоўга — «*in ripam Lettowiae*»³². Апісанне мяжы дае магчымасць найбольш праўдзiва лакалізаваць месца знаходжання гэтага ручайка, не пакідаючы сумневу ў тоеснасці назваў «Летовія» і «Латава». Больш за тое, захавалася іншае апісанне межаў Селы, датаванае канцом XIV ст.: ад рэчкі Швянтойі мяжа заварочвае ўбок «гарадзішча, што называецца Летоў» (*borchwal, nomine Lettow*)³³. Такім чынам, пацвярджаецца не толькі тоеснасць назваў «Летовія» і «Латава», але й існаванне аднайменнага гарадзішча.

Вальтэр, аднак, не змог знайсці гэтага гарадзішча, хоць і прыкладаў шмат намаганняў, і ў 1935 г. нават сам наведваўся ў Латаву. Гэта дазволіла гісторыкам, адданым гістарыяграфічным традыцыям, тлумачыць «гарадзішча імя Летоў» як нейкае нявызначанае гарадзішча на баку Літвы, якое не мела нічога агульнага з ручайком Латава³⁴. Аддавалася перавага думцы, што граматы Міндоўга выдадзеныя ў нейкім нявызначаным маёнтку ў Літве. Назва ж ручайка ігнаравалася як супадзенне.

Толькі ў 1997 г. было выяўленае гарадзішча на беразе ручайка Латавы, якое знаходзіцца ў лесе ля вёскі Палатавіс (*Palatavys*), непадалёк ад вёскі Латава. Гарадзішча мае пляцоўку круглай формы дыяметрам 30—33 м, роў і вал з боку ўзвышша, і ёсць тыповай княжацкай рэзідэнцыяй. Мяркуючы па выпадковых знаходках, гарадзішча датаванае XIII—XIV стст. Пасля гэтага адкрыцця не засталася сумневу пра размяшчэнне гарадзішча Летоў і тоеснасці назвы з сучасным тапонімам «Латава».

Такім чынам, можна лічыць даказаным існаванне княскай рэзідэнцыі, назва якой у нямецка-лацінскай транскрыпцыі цалкам супадала з напісаннем назвы Літвы. Сумневы наконт памежнага знаходжання Латавы, што ўзнікалі ў некаторых даследнікаў, у сапраўднасці добра тлумачыць выбар месца каранацыі. Рэч у тым, што ва ўрачыстасцях каранацыі браў удзел кіраўнік суседняй дзяржавы — магістр Лівонскага ордэну Андрэй Штырланд. Паводле звычайнай у сярэднія вякі практыкі, кіраўнікі дзяржаваў сустракаліся на межах сваіх уладанняў³⁵. Не дзіўна, што і ў 1253 г.

маёнтак, што знаходзіўся на памежжы Літвы і Лівоніі, стаў найбольш прыдатным для правядзення каранацыі Міндоўга і прыёму замежных гасцей³⁶. Палатаўскае гарадзішча, такім чынам, можна лічыць найбольш праўдападобным месцам каранацыі Міндоўга.

ЗАЎВАГІ

1 «Сталічны» аспект у гісторыі Наваградка абмяркоўваецца ў асобным артыкуле: Баранаускас Т. Новогрудок в XIII в.: история и миф // *Castrum, urbis et bellum*: зборнік навуковых прац. Прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова. — Баранавічы, 2002. С. 29—44.

2 Гэтаму пытанню прысвечаны артыкул: Baranauskas T. *Vorutos pilis // Mūsų praeitis*. Т. 7. — Vilnius, 2001. — Р. 43—70. Гл. таксама: Забела Г. Горадище Шяйминишкеляй – предполагаемое место замка Воруца // *Castrum, urbis et bellum*. С. 131—145.

3 Пра час складання Хронікі Быхаўца (у асяродку канцлера ВКЛ Альбрэхта Гаштаўтаса) гл.: Jاسas R. *Bychovco kronika ir jos kilmė // Lietuvos metraštis*. *Bychovco kronika / vertė, įvada ir paaiškinimus parašė R. Jاسas*. — Vilnius, 1971. — Р. 26—38.

4 *Rozmowa Polaka z Litwinem // Šešioliktojo amžiaus raštija*. — Vilnius, 2000. — Р. 264: «...księstwo Litewskie po Ringolcie, czwartym wnuku, po łacinie adnepos zowa, Radiwiłowym, na Swintaurusa potomka Centaurusowego, Ktořego syn Syuimbud poiał był dziewczkę Cernowę, Poiateę, iako się pierwey powiedziało, przypadło, y panowali Centaurusow rod, aż do Troydena w Litwie».

5 Strykowski M. О początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszonę, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnegp doświadczenia / opracowała Julia Radziszewska. — Warszawa, 1978. — S. 194: «Tego Mendoga Litwa niebacznie a głupie w swych latopiscach nie wspomina, który był pierwszym królem koronowanym z stolca papieskiego litewskim i dzielniejszym nad wszystkie przodki swoje».

6 Тамсама: «Przeto, ja widząc w tej mierze prostotę onej starej Litwy, to znaczne acz pogańskie ksiązę, własnego syna Ryngoltowego z dowodu Miechowity, Kromera, pruskich i liflandzkich krojnik tum sprawy wypisał».

7 Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. Т. 1. — Warszawa, 1846. — S. 288: «То póty z Latopisca starodawnego,

któregom dostał u książąt Zasławskich o Mendogu xiędzu Litewskim, rzecz idzie, Czytelniku miły; a teraz zasię z Długosza, Miechowiusa i Cromera, ostatek spraw jego napiszemy dowodnie».

8 Strykowski M. Goniec cnothy, do prawych slachciczów // Strykowski M. Kronika... T. 2. S. 541:

Potym się okrzył, Mendolphus jest nazwan,
Na Litewskie królestwo koronowan,
W Kiernowie z pozwolenia Papieskiego,
I Cesarskiego.

9 Strykowski M. O początkach... S. 197:

Nie dał się długu papież prosić, bo mu miło,
Iż się tak wielkie państwo i sławne ochrzciło.
Co w skok koronę sprawił i w Rzymie poświęcił,
A legatom swym z Litwą pilnie ją nieść zlecił.

Tak go z wołą papieską ukoronowali

W Kiernowie i litewskim królem obwołali.

Hemderyk, legat, nań kładł koronę z inszymi

Biskupy, z ryskim, z derptskim, z Krzyżaki pruskimi.

10 Strykowski M. Kronika... T. 1. S. 289: «Tak tedy Innocentius, papież Rzymski, widząc rzecz być pożyteczną Kościołowi Rzymskiemu, iż tak wielkie a waleczne państwo pogańskie do Christusa dobrowolnie przystąpiło, zaraz bez wszelkiego odkładania koronę Litewską poświęcił i Mendoga Króla Litewskiego być obwołał, a chcąc mu się tym więcej zachować, posłał legata swojego zakonnego brata Heinderika prowincjała Polskiego, Armakańskiego przed tym biskupa, a na ten czas Kulmińskiego albo Chełmińskiego w Prusiech, który przyjachawszy do Nowogrodka Litewskiego z arcybiskupiem Rigenskim i s Krzyżakami Pruskimi i Liflandskimi, Mindauga albo Mendoka na królestwo Litewskie według zwykłych ceremonij kościelnych pomazał, obwołał i z ramienia papieskiego i cesarskiego, koroną nową Litewską koronował».

11 Vijūkas-Kojelavičius A. Lietuvos istorija. Pirma ir antra dalis / iš lotynų k. vertė L. Valkūnas. — Vilnius, 1989. — P. 103.

12 Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. — СПб., 1843. — С. 342.

13 Густинская летопись. С. 344: «но Литва такоже собращася и поставиша себе князя Утена, зъ дому Китавровъ, понеже уже на Войшелку преста фамилея зъ дому Палемонова, албо Урсиновъ»; Strykowski M. Kronika... T. 1. S. 306: «W tym Wasiełku zabitym synu Mendogowym (...) skończyła się familia książęcia Rzymskiego Palemona, z herbu Kolumnów. A stolica Litewska przeniesiona powtóre do

Kitaurussów Dorsprungowiczów, tychże potomków xiążąt Rzymskich, ale inszej familiej, na którą był wybrany Swintoróg Utenussowic».

14 Густинская летопись. С. 345—346: под 1276 г. — Трабусь, Нарамунть, Довмонть, под 1277 г. — Наримонть, под 1278 г. — Наримунт, Тройден, Довмонть, Римонть, Витен «гербу Китаवровъ князей Римскихъ».

15 Гэтак у звестцы пра смерць Войшалка гаворыцца аб укняжанні князя Уцяніса, як у Гваньіні (Gvagnini A. Sarmatiae Europeae descriptio. — Spiraе, 1581. — P. 48), але заўвага пра канец роду Палямона ўтрымліваецца толькі ў «Хроніцы...» Стрыйкоўскага (гл. вышэй).

16 Strykowski M. Kronika... T. 1. S. 245: «Także też in eo libro, quem latine sub titulo Descriptionis Sarmatiae Europae (...) anno 1573 exaravi, dum adhuc adolescens in Witebsca cuidam Italo cohortis pedestris praefecto familiariter adhaereram, ac Marte interdum respirante obscoena perosus ocia, ingenuis musis operam navarem».

17 Gvagnini A. Sarmatiae Europeae descriptio. P. 47: «...Innocentius Papa fratrem Heindenricum olim prouincialem Poloniae, & Episcopum Armacanum, cum alijs Episcopis de Riga Liuaniae misit, qui Mendogonem in Regem Lituaniae inunxerunt...»

18 Urbanavičius V. Vilniaus Perkūno šventovės klausimu // Iš baltų kultūros istorijos. — Vilnius, 2000. — P. 23.

19 Kitkauskas N., Lisanka A., Lasavickas S. Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus žemutinėje pilyje // Kultūros barai. 1986. Nr. 12 (264). P. 51—55; 1987. Nr. 1 (265). P. 60—63; Nr. 2 (266). P. 53—57.

20 Kitkauskas N. Vilniaus arkikatedros požemiai. — Vilnius, 1994. — P. 10—18; Kitkauskas N., Lisanka A. Šventykla Vilniaus Žemutinėje pilyje // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 2. — Vilnius, 2001. — P. 455—460.

21 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai / sudarė N. Vėlius. Ҁ. 2: XVI amžius. — Vilnius, 2001. — P. 452 (Rimantas Jasas).

22 Dubonis A. Rivijaus kronikos byla // Lituania. 1997. Nr. 4 (32). P. 3—12.

23 Scriptorum rerum Prussicarum. Bd. 3. — Leipzig, 1866. — S. 610—611.

24 Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / collectus opera Antonii Prochaska. — Cracoviae, 1882. — P. 33.

25 Codex epistolaris Vitoldi. P. 996—997: «Fuit quidam rex in Litwania Myndaw nominatus, qui christianitatis beptismum assumpsit cum sua

uxore et invitavit ad partes suas fratres ordinis et fundavit quandam ecclesiam cathedralem in quadam civitate que vocata est Wille, et cepit a quodam episcopo quendam presbiterium fratrem ordinis. Qui idem rex aliquo tempore amorem magnum erga ordinem gerebat, quod ipse aliquas terras ordini in perpetuum contulit, super quibus ordo ad huc bonas obtinet litteras. Post hoc per aliquod tempus in sua vita, dedit et commisit ordini omnes Littauwicas terras, si ipse sine herede moriretur. Hoc idem donum et testamentum fuit a domino papa Innocencio quarto confirmatum et eciam ab Allexandro. Modo ita factum est quod ipse in christiane fidei ritu bene annis octo permansit, tempore illo quo magnas terras illarum patriarum ordo possidebat ac eciam quidam episcopus fuit in Wille constitutus. Post hoc ille rex prefatus fuit a quibusdam ductu demoniaco immutatus a fide christiana, et fratres et christicole illi qui cauti non prefuerunt interficiebantur omnes, et facta est magna prodicio in populo christiano».

26 Atskaņu hronika = Livländische Reimchronik / V. Bisenieka atdzejojums, Ē. Mugurēviča piekšvārds, Ē. Mugurēviča, K. Kļaviņa komentari. — Rīgā, 1998. — Lpp. 118 (радкі 3562—3567):

der kunic was der crōne vrō.

dem meister gab er mit brīven dō

rīchlich in sīne hant

rīche unde gūte lant

in sīme kunicrīche sān.

27 Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung. Königsberg, 1909. Bd. 1. Hlft. 2 / Ed. A. Seraphim. S. 35 (№ 39).

28 Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. T. 2. — Wilno, 1932. — S. 325—326.

29 Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung. Königsberg, 1909. Bd. 1. Hlft. 2. S. 93 (№ 106).

30 Preußisches Urkundenbuch. Königsberg, 1882. Bd. 1. Hlft. 1. S. 219 (№ 294): «Datum Bohemie Anno dom. millesimo CCLIII in vigilia exaltationis sancte crucis» (грамата вялікага магістра Папона з Острэны 1254 г.).

31 Вольтер Э. Город Мендовга, или Где искать Летовию XIII века? СПб., 1910.

32 Bielenstein A. Die Grenzen des Lettischen Volksstammes und der Lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert : ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. — St. Petersburg, 1892. — S. 434—435.

33 Тамсама. С. 451.

34 Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. T. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. S. 82; Batūra R. XIII a. Lietuvos sostinės klausimu // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija. 1966. T. 1 (20). P. 142, 148—149; Gudavičius E. Mindaugas. — Vilnius, 1998. — P. 162.

35 Hamilton K., Langhorne R. The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration. — London and New York: Routledge, 1995. — P. 128—131.

36 Падрабязней пра маёнтак Міндоўга Латава гаворыцца ў артыкуле: Baranauskas T., Zabiela G. Mindaugo dvaras Latava // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. — Vilnius, 1998. — P. 21—40.

Томас БАРАНАЎСКАС (Вільня).

Палітычныя групы ў ВКЛ (1569—1732)

У гістарыяграфіі ад даўна пануе думка, што ў Вялікім Княстве Літоўскім, адрозна ад Кароны, дзе рух стварэння груповак даў шляхце магчымасць надоўга вызваліцца з пад дамінавання магнатэрыі, шляхоцкія колы не дасягнулі параўнальнае з Каронаю ступені аўтаномнасці. Відавочна, літоўскай шляхце ўдалося здабыць істотную пазыцыю ў дзяржаве, што выявілася ў роўнасці (праўда, не пашыранай на ўвесь шляхоцкі стан) перад правам (Статуты), ва ўрэгуляваным юрыдычна ўдзеле ў соймах, стварэнні павятовага самакіравання, але ў найважнейшым пытанні — пераадоленні эканамічнае магутнасці магнатэрыі — яна пацярпела паразу. Вядомая ў гістарычнай літаратуры эканамічная бездань паміж купкаю магнатаў і рэштаю літоўскае шляхты мае свае падставы ў палітычна-гаспадарчым развіцці Літвы ад XIV ст., пры гэтым вырашальнымі былі два наступныя стагоддзі (асабліва часы панавання Казімера Ягайлавіча) — эпоха хуткага росту лятэфундыяў коштам гаспадарскага дамэну й акумулявання ў адных руках найважнейшых дзяржаўных пасадаў. Апошні чынык ствараў умовы для далейшага ўзбагачэння шляхам абмежавання кола атрымальнікаў падарункаў, недапушчэння канкурэнтаў да вялікакняскіх ласкаў і ўплыву на дзяржаўную палітыку. Адтуль пайшло вядомае й часта цытаванае выказванне: «Кароль даў, а Гаштольд узяў». Вырашальная роля г. зв. паноў-рады (ці чальцоў вялікакняскае рады) у ВКЛ (асабліва ад часу вялікага прывілею 1492 г.) і яе кіроўны характар сёння ня будзіць сумневу. Вузкая групы буйных земляўласнікаў, якая паходзіла з кола найбліжэйшых паплечнікаў вялікага князя Вітаўта, здолела цягам XV ст. выдзіць з кола ўлады старых літоўскіх і рускіх дынастаў (князёў). Аднак нават у межах гэтае групы не было роўнасці эканамічнае моцы й палітычнага ўплыву: вядучую ролю адыгрывала г. зв. вузкая рада, у якую ўваходзілі віленскі біскуп (як духоўная асоба меў спецыфічнае становішча), віленскі й троцкі ваяводы й кашталяны, жмудзкі стараста, за якімі займалі месца земскі маршалак і канцлер. Паколькі ўжо за Казімера Ягайлавіча ў практыку ўвайшло акумуляванне некалькіх вышэйшых урадавых пасадаў у адных руках, насамрэч склад рады ніколі не перавышаў 5 асобаў, часта звязаных між сабою кроўнымі сувязямі (нэпатызм быў адной з істотных рысаў сыстэмы) і супрацоўніцтвам, а нярэдка ўцягнутых у вострую канкурэнцыю за поўнае дамінаванне ў краіне¹.

Сярод іх у першай палове XVI ст. найважнейшую ролю адыгрывалі Кежгайлы, Гаштольды й Радзівілы, *per fas et nefas* (праўдамі й няпраўдамі) ператрасаючы Літву жорстка й брутална, на нішто зводзячы баяраў-шляхту й права, і нават не задужа сур'ёзна прымаючы нярэдка адсутнага ў Літве гаспадара, што выклікала здзіўленьне й абурэньне замежных назіральнікаў. Адзін зь іх, пшэмысльскі біскуп Ян Хаеньскі (Choenski) так пісаў у 1533 г. пра ўрадаваньне канцлера й віленскага ваяводы Альбрэхта Гаштольда й дзвюх Радзівілаў – віленскага кашталяна, надворнага маршалка, вялікага гетмана Юр'я ды ягонага пляменьніка літоўскага падчашага Яна: «Тыя ўтрох усю ўладу ўхваціўшы ў свае рукі, яны й тыя, якія ім найзупэней адданыя, акрутную тыранію на іншых пушчаюць, крык і енкі б'юць аж пад нябёсы, жаднай аднак не асягаючы справядлівасьці». У гэткай сытуацыі, меркаваў ён, ніякіх пераменаў не дасягнуць «без крыві разьліву, пазбаўленьня гонару й маёнтку некаторых асобаў». Аднак кароль Жыгімонт Стары не наважыўся на радыкальнае сутыкненьне з фанабэрлівымі вяльможамі, а бяз гэтага спробы каралевы Боны разьбіць гэты трыюмвірат і паслабіць магнатэрыю эканамічна прынеслі толькі частковы — праўда, значны ў маёмаснай частцы — эфэкт².

Мераю розьніцы становішчаў і «вэртыкальных» стасункаў паміж дамінацыйнаю групоўкаю і рэштаю грамадства хай будзе прыклад Івана Гарнастая — зусім не звычайнага шляхціча-баярына, а пісара й маршалка ВКЛ, падскарбія земскага, надворнага маршалка, нейкі час «спраўцы» (ці часовага адміністратара) на пасадзе канцлера, які памёр як наваградзкі ваявода, г. зн., асобы, несумненна, далучанай да грамадзка-палітычнай эліты дзяржавы. Будучы ў канфлікце зь віленскім кашталянам Рыгорам Осьцікавічам (які паходзіў ад адзінага з Радзівіламі продка), ён маліў троцкага кашталяна Гераніма Хадкевіча: «калі б, пан гаспадзін, захацеў бы ён мяне біць і за бараду рваць, Ваша Міласьць рачыў мяне бараніць... А за тое верна Вашай Міласьці служыць буду»³.

Каб яшчэ выразней паказаць ступень магутнасьці вузкае групы літоўскіх алігархаў, скарыстаемся (як нярэдка робіцца) звесткамі попісаў літоўскага войска 1528 і 1567 гг. Такім чынам, у 1528 г. найзаможныя баярскія й княскія сем'і, складаючы долю працэнту шляхоцкага грамадства, выстаўлялі амаль 30% коней, пры гэтым эканамічна наймацнейшымі сем'ямі былі Кежгайлы (768 коней з 12288 дымаў) і Радзівілы (760 коней з 12160 дымаў), за якімі на пэўнай адлегласьці разьмяшчаліся Альбрэхт Гаштольд (466 коней з 7456 дымаў), князь Юры Алелькавіч

Слуцкі (433 коней з 6928 дымаў), князь Канстанцін Астроскі (426 коней з 6816 дымаў), Осьцікавічы (338 коней з 5408 дымаў), Глябовічы (279 коней з 4464 дымаў) і Забжэзінскія (268 кані з 4128 дымаў). Сярод прадстаўнікоў іншых сем'яў, значнейшая роля якіх у дзяржаўным жыцці прыпадае на пазьнейшыя часы, варта прыгадаць на 10-м месцы ў сьпісе заможных Пятра Кішку (224 коні з 3584 дымаў), на 11-м — Аляксандра Хадкевіча (201 конь з 3216 дымаў), на 14-м — Сапегаў (153 кані з 2448 дымаў), і толькі на 23-м — Мікалая Паца (97 коней з 1552 дымаў)⁴. Сьпіс добра ілюструе ня толькі стан эканамічнае моцы літоўскае магнатэрыі, але й яе нутраную маёмасную структуру.

Катастрофа Кежгайлаў і згасаньне іхнага роду ў 1532—1554 г., а таксама сьмерць Альбрэхта Гаштольда ў 1539 г. і ягонага сына Станіслава ў 1542 г. прывялі да таго, што на вяршыні літоўскай эліты сярод старых арыстакратаў засталіся толькі Радзівілы, узмоцненыя да таго ж перайманьнем значнае часткі маёнткаў іншых сем'яў (у т. л. Нясьвіж, Алыка, Лахва, Дуброва). Аднак і яны панеслі страты ў выніку энэргічнае дзейнасьці Боны дзеля вяртаньня страчанае маёмасьці і згасаньня лініі «на Ганьдзах і Райгорадзе»⁵. Закончаны шлюбам раман Барбары Радзівіл (удавы па Станіславу Гаштольду) з Жыгімонтам Аўгустам яшчэ болей узмацніў пазыцыю Радзівілаў у дзяржаве, прынёс ім новыя зямельныя набыткі й пасады (земскага маршалка, віленскага ваяводы й канцлера — Мікалаю Чорнаму, троцкага ваяводы, гетмана, падчашага й лоўчага — Мікалаю Рудому), ня кажучы пра такую дробязь, як тытул князеў Сьвяшчэннае Рымскай імперыі ад Габсбургаў. У выніку менавіта яны ў значнай ступені фармавалі палітыку ВКЛ, гаспадарамі якога сябе адчувалі й не збіраліся дзяліцца ўладай ні з кім іншым. Тымчасам неверагодны ўзьлёт Радзівілаў прывёў да злучэньня шыхтоў іншых магнацкіх сем'яў, якія пачалі энэргічна змагацца з улюбёнцамі караля, пагражаючы абнізіць іх да другой катэгорыі й тым самым пазбавіць рэальных палітычных уплываў. Спачатку на чале групы зьявіўся падтрыманы Бонай віленскі ваявода й канцлер Ян Глябовіч, а пасля ягонае сьмерці ў 1549 г. правадыром апазыцыі выступіў троцкі кашталян і жмудзкі стараста Геранім Хадкевіч, гэтым разам высунуты наперад намаганьнямі віленскага кашталяна Рыгора Осьціка й перасваранага з братамі літоўскага крайчага Яна Радзівіла. Праграмным лёзунгам групы прагучаў заклік да уніі з Каронай. Наладжаны зь яе ініцыятывы зьезд праціўнікаў Радзівілаў у Коўне летам 1550 г. не прынёс, аднак, чаканых вынікаў, што змусіла

партнэраў да зьмены тактыкі, у тым ліку да адмовы атакаваць каралеўскіх шваграў. Цяпер апазыцыя здабывала прыхільнасьць гаспадара іншым спосабам. Новы мэтад хутка выявіўся выніковым і карысным для Хадкевічаў, якія ўжо ў 1551 г. перайшлі да прыдворнае групоўкі, а «сьмелы толькі ў куце», пакінуты сам-насам Осьцік больш ня быў грознаю сілаю супраць Радзівілаў. Апошнія, як найбліжэйшыя папелчнікі й рэалізатары палітычных задумаў Жыгімонта Аўгуста, варожыя да ідэі уніі й эмансypацыйных мараў і пачынаньняў баярства, атрымалі ўсе неабходныя атрыбуты й паўнамоцтвы для выкананьня ролі каралеўскіх намесьнікаў у Літве. Першапаянавую ролю ў задумах караля адыгрываў, зрэшты, ня родны брат Барбары — Руды, а стрыечны Чорны, вышэйшы розумам і здольнасьцямі, які разумеў намеры валадара й быў здольны на іх уплываць. З усіх пунктаў гледжаньня ён быў прадвызначаны на ролю кіраўніка групоўкі. У адрасаваньм яму выказваньні ягонага няпрыяцеля папскага нунцыя Ліпамана гучала пэўнае перабольшаньне: «ён у караля мае ўсе ролі — дарадцы, канцлера, маршалка, бліжэйшага прыяцеля, зь якім кароль балюе, танчыць і бавіцца». У выніку Радзівіл атрымаў ня толькі галоўныя пасады ў ВКЛ: на яго абрынулася хваля зямельных наданьняў, якія істотна ўзмацнялі ягоную й бяз гэтага вялікую лятэфундыю⁶. Хада падзеяў прывяла да першага ў палітычным жыцьці ВКЛ пэрыяду бясспрэчнага дамінаваньня адной сям'і, зрэшты, забясьпечанага шчыльным зьвязам з гаспадаром. Зьвяз пратрымаўся даволі доўга — толькі з 1562 г. паміж імі пачалі рэзка нарастаць супярэчнасьці, прычынай якіх зрабіліся найперш вайсковыя няўдачы ў канфлікце з Масквой, рост «эмансypацыі» баяраў у выніку іх зацікаўленасьці польскай дэмакратыяй, а ўрэшце — зьмена стаўленьня Жыгімонта Аўгуста да экзэкуцыйнага руху й уніі Літвы з Каронай. Паколькі ў двух апошніх пытаньнях Радзівілы (асабліва Радзівіл Чорны) заставаліся непакісна пры сваёй думцы, гаспадар пачаў шукаць ім працівагі ў Хадкевічах, якія падтрымлівалі праграму уніі нагэтулькі, наколькі гэта ім прыносіла выгоды й заваёўвала каралеўскую прыхільнасьць. Гэта выявілася ў наданьні ім высокіх дзяржаўных пасадаў — у першую чаргу яны занялі вайсковую службу. Рыгор, троцкі кашталян і дворны гетман, у 1564 г. атрымаў віленскую кашталянню, а ў 1566 г. пасаду найвышэйшага гетмана; ягоны родны брат Юры, літоўскі крайчы, у 1566 г. заняў троцкую кашталянню, хоць якраз ён ня ўцягваўся ў палітычныя камбінацыі; у той час як іхны пляменьнік Ян Геранімавіч, які яўна вырастаў да роўню кіраўніка сямейнай партыі, удала

ажаніўшыся з кракаўскай кашталянкай Крыстынай Збароўскай, у 1564 г. падняўся ад пасады стольніка да старасты жмудзкага, а праз два гады яму ўдалося вырваць з рук Радзівілаў пасаду земскага маршалка й стаць на чале адміністрацыі й гетманства Інфлянтаў. Посьпех Хадкевічаў укаранаваўся атрыманьнем грабскага тытулу й новага гербу разам са значнымі маёмаснымі набыткамі. Такім чынам, напрыканцы жыцьця апошняга Ягайлавіча ў Літве ўсталяваўся ўвасоблены ў партыях Радзівілаў і Хадкевічаў біпалярны палітычны парадак. Абодва бакі ня гэтулькі розьніліся праграмамі — па атрыманьні моцнага палітычнага становішча Хадкевічы перасталі быць адназначнымі энтузіястамі палітычнай уніі, а Радзівілы не былі яе бясспрэчнымі апанэнтамі, — колькі амбіцыямі груповак і пошукамі імі прэстыжу. Няма нічога дзіўнага, што ў 1568 г. дачыненьні абедзьвюх фракцыяў відавочна пацяплелі⁷.

Дзяржаўныя рэформы 1564—1566 гг. і Люблінская унія не прынеслі значных зьменаў у грамадзкіх дачыненнях у ВКЛ, хоць страта вялікіх абшараў рускіх земляў і Падляшша, а таксама дапушчэньне шляхты-баяраў да валоданьня палітычнымі правамі за прыкладам Кароны падарвалі палітычную моц і ўсемагутнасьць групыкі алігархаў. Сапраўдныя падставы гэтае моцы засталіся, аднак, некрунутыя — уладаньне велічэзнымі ўласнымі лятэфундыямі (не заўсёды прыдбанымі паводле закону) і надзеламі караля-гаспадара, з розных прычынаў шчодра аддадзенымі ў заклад і перададзенымі ў часовае ўладаньне. 18-ты артыкул Люблінскай уніі гарантаваў захаваньне каралеўскіх уладаньняў у руках былых земляўласьнікаў, а ў часы панаваньня Стэфана Баторага, трох Вазаў і каралёў Саксонскай дынастыі ня толькі кансэрвавалася зыходнае становішча зь нерухомасьцю, але сытуацыя паглыблялася праз канцэнтрацыю магнацкай уласнасьці найперш коштам сярэдняй і дробнай шляхты. Гэта можна выразна прасачыць ужо на падставе гэтак звананага попісу шляхты 1567 г. (хоць і няпоўнага), у якім паказаная зямельная ўласнасьць 8697 асобаў, якія разам мусілі выстаўляць 17 864 кані. З гэтага сьпісу на 20 лятэфундыстаў (0,23% цэлага), якія валодалі маэнткамі ў 1000 і болей «службаў» (2000 і болей падданных гаспадарах) прыпадалі 4673 кані (26,15%). На сапраўдную перавагу найбагацейшых паказвае, аднак, тое, што ў сьпісе 8 першых асобаў (0,08% цэлага), якія выстаўлялі 3091 каня (17,3%), знаходзяцца толькі прадстаўнікі Радзівілаў (Мікалай Крыштаф Сіротка — сын Мікалая Чорнага (539 коней) і Мікалай Руды (400), Хадкевічаў (Ян Геранімавіч — 360 коней, Рыгор — 327 і Юры — 180), Кішкаў (удава па віцебскім

ваяводу Станіславу Ганна з Радзівілаў — 407 коней і літоўскі падчашы Мікалай, жанаты з Барбараю з Хадкевічаў — 400) а таксама Юры Амелькавіч, слуцкі князь (478 коней)⁸.

Калі да Люблінскай уніі 1569 г. дзье галоўныя партыі ВКЛ выступалі з даволі падобных пазыцыяў і з блізкімі праграмамі, то пасьля уніі іхняя сытуацыя даволі выразна адрозьнівалася — за страту велізарных тэрыторыяў дзяржавы абвінавачвалі перадусім Мікалая Рудога, дачыненні якога з Жыгімонтам Аўгустам таксама пагоршыліся. Ягоная цвёрдая пазыцыя супраць аб'яднання ня толькі не прынесла Літве карысьці, але значна паслабіла аўтарытэт галоўнага актара палітычнае сцэны ВКЛ. Галоўны ўдзельнік перамоваў з боку Княства — Ян Геранімавіч Хадкевіч — наадварот, ня толькі значна выйграў у вачах грамадства й караля, але тым самым мімаходзь і нечакана перамог Радзівілаў у барацьбе за першынства ў дзяржаве, што адразу выявілася ў пагаршэньні стасункаў паміж абодвума гегемонамі. Апошнімі гадамі жыцьця Жыгімонта Аўгуста пазыцыі Хадкевічаў у ВКЛ узмацняліся. Асабліва гэта датычыла іхнага правадыра Яна, які блізкае супрацоўніцтва з гаспадаром удала спалучаў з абаронаю вялікалітоўскіх дзяржаўных інтарэсаў у Рэчы Паспалітай. Прыватным эфэтам ягонае дзейнасьці былі чарговія намінацыі на дзяржаўныя пасады малодшых прадстаўнікоў сям'і — м.ін., Рыгораў сын Андрэй атрымаў значны тытул падстоля ў 1569 г. і пасаду выканаўцы абавязкаў *дворнага* гетмана ў 1570 г. (само гетманства, аднак, канчаткова трапіла ў рукі да Крыштафа Радзівіла ў 1572 г. пры падазронах абставінах) і ролю галоўнага выканаўцы каралеўскае палітыкі. Тым ня меней, Жыгімонт Аўгуст канчаткова не зрабіў стаўку толькі на Хадкевічаў і намагаўся ўтрымаваць раўнавагу ўплываў паміж імі й Радзівіламі, якія намаганьнямі Сіроткі вярнулі ягоную прыхільнасьць. У прадчуваньні сьмерці апошняга Ягайлавіча абедзьве сям'і, безь вялікага даверу, вінавацячы адна адну ў колішніх подлых учынках, увесну 1572 г. заключылі г. зв. сямейны пакт, мэтай якога была супраца перадусім у падтрымцы на бліжэйшых выбарах кандыдата ад Габсбургаў, эрцгерцага Эрнэста. Першыя месяцы бескаралеўя прадэманстравалі вынікі супрацы дзвюх сем'яў, калі тры падпісальнікі пакту (Руды, Сіротка й Ян Геранімавіч) фактычна кіравалі дзяржаўным караблём Літвы, адстойвалі ейныя інтарэсы ў дзяржаўных стасунках з Каронаю і, у рэшце рэшт, падтрымалі выбар Генрыка Валюа на караля. Супраца доўжылася цягам абодвух пэрыядаў бескаралеўя, — не пазбаўленае разладаў, падазронасьці й захадаў аб прыхільнасьць гаспадара, а затым прэтэндэнтаў на

дзяржаўны пасады, што прыносіла б маёнтакі й пасады. Калі здавалася, што Хадкевічы перамогуць у патаемным суперніцтве за першынства ў дзяржаве, бо яны раней за Радзівілаў вырашылі падтрымаць Стэфана Баторага, апошні, намоўлены Янам Замоіскім (які змагаўся супраць Збароўскіх, шваграў Яна Хадкевіча), вырашыў абাপерці сваё панаваньне на Радзівілах. Канчаткова Хадкевічы прагулялі ў 1577—1578 гг., калі Ян Геранімавіч саступіў Рудому пасаду вялікага гетмана й быў змушаны пакінуць адміністраваньне Інфлянтаў. Хворы й духоўна зламаны, ён памёр 4 жніўня 1579 г., і ў бліжэйшыя 20 гадоў ніхто ня быў здольны пагражаць панаваньню Радзівілаў у ВКЛ. Відавочным пацверджаньнем гэтага дамінацыйнага становішча былі: атрыманыя Мікалаем Крыштафам Сіроткам пасады вялікага маршалка (1579) і троекага кашталяна (1586), яго братам Альбрэхтам — надворнага маршалка (1579), ковенскага старасты (1579) і вялікага маршалка (1586)⁹, і яшчэ адным братам Юрым — інфлянцкага намесьніцтва (1582), тытуду віленскага біскупа й кардынала (1583). Сярод прадстаўнікоў біржанскай (пратэстанцкай) лініі Мікалаю дасталася мазырскае старства (1576) і наваградзкае ваяводзтва (1579), а Крыштафу — тытулы троекага кашталяна й падканцлера (1579) і, нарэшце, віленскага ваяводы (1584).

Дамінаваньне Радзівілаў у ВКЛ не вяло, аднак, да аўтаматычнага ажыццяўленьня ў дзяржаве вылучна іхных палітычных канцэпцыяў і сьляпога прыслухоўваньня да рэкамэндацыяў зь Нясвіжу й Біржаў. Па-першае, цяжка казаць пра дзейнасьць тагачасных палітычных групавак у сёньняшнім разуменьні — з датычнымі розных сфэраў жыцця праграмамі й г. д. Фракцыі найперш групаваліся на глебе пільнаваньня інтарэсаў і пазыцыяў кіраўнікоў як «бацькоў» гэтых «вялікіх сем'яў», на глебе тэрміновых палітычных акцыяў, барацьбы за ўплывы, пасады й уладаньні. Па-другое, паміж самімі Радзівіламі неаднойчы паўставалі важныя разыходжаньні інтарэсаў (у асноўным на рэлігійнай аснове — нашчадкі Чорнага вызнавалі каталіцызм, а Рудога — падтрымлівалі рэфармаваную эвангелісцкую царкву), а элемэнтам узаемадзейня былі патрэбы ўладаньняў Дому Радзівілаў. Нарэшце, заўсёды знаходзілася шырэйшая ці вузейшая групойка незалежных асобаў з грамадзка-палітычнай эліты (якіх падтрымлівалі свае групойкі), зь якімі гегемоны змушана мірыліся, бо з розных меркаваньняў іх немагчыма было перакупіць або падпарадкаваць ці выключыць з гульні, калі апошнія, прыкладам, цешыліся выключнаю апекаю двара, або значных сем'яў Кароны, або істотнымі ўплывамі ў

лякальных асяродках. У часы Баторага такія ролі адыгрывалі троцкі кашталян Ян Глябовіч і віленскі кашталян і канцлер Астафі Валовіч.

Апошнія гады XVI ст. прынеслі праявы зменаў палітычнага ўпарадкавання Літвы: пазыцыі Радзівілаў пахіснуліся ў выніку сталення нашчадкаў сем'яў натуральных супернікаў іхнае гегемоніі ў моц традыцыі й маёмаснага суперніцтва — Хадкевічаў, а таксама дзеянняў самога Жыгімонта Вазы. Апошні імкнуўся ліквідаваць цяжкую для яго апеку Яна Замойскага ў Кароне, а пры нагодзе ціснуў на ягоных літоўскіх хаўруснікаў, асабліва на віленскага ваяводу й вялікага гетмана Крыштафа Радзівіла Перуна, цягам гадоў схільнага супернічаць з гаспадаром. Ад самага пачатку панавання кароль імкнуўся заваяваць больш моцны ўплыў на палітычную сцэну ВКЛ і мінімізаваць ролю капрызнага князя на Біржах, жадаючы дамагчыся раўнавагі сілаў паміж вядучымі сем'ямі. Адпаведнымі намінацыямі на пасады, наданнямі зямельных уладанняў і падтрымкаю сямейных групавак ён імкнуўся стварыць прагаспадарскую партыю. Без сумневу, істотную ролю ў ёй адыгрывалі дзеве выдатныя постаці — Радзівіл Сіротка, троцкі (1590), а затым віленскі ваявода (1604), і Леў Сапега, вялікі канцлер (1589). Абодва яны, зрэшты, падтрымлівалі шчыльныя кантакты зь Перуном і прасоўвалі пры двары ягоныя інтарэсы, дакуль яны не супярэчылі іхным уласным зацікаўленням, выконваючы ролю пасярэднікаў між Біржамі й Варшаваю, асабліва ад сярэдзіны 90-х гадоў XVI ст., калі стасункі гаспадара й князя выразна астылі, у выніку чаго саміх Радзівілаў ды іхную групоўку гаспадар пачаў абмінаць у прывачэннях на пасады. І, напэўна, ніводзін з гэтых двух, нават аддана служачы двару, не наважыўся б адкрыта змагацца зь Перуном — першы з прычыны сямейнае салідарнасці, другі — з-за таго, што, прасьцей кажучы, ня меў у гэтым зацікаўлення. Калі ж Жыгімонт Ваза хацеў рашуча ўтаймаваць Перуна, то мусіў шукаць кагосьці больш вызначанага й менш звязанага зь Біржамі. У пэўны момант кароль вырашыў гэта зрабіць, пра што выразна сьведчыць ягоны ліст канца 1599 г., дзе ён недвухсэнсоўна сцвярджаў, што «яму (Перуну. — А. Р.) трэба даць такога, *каб ад яго вызваліцца*», паколькі ў супрацьлеглым выпадку ён хутка «захацеў бы быць вялікім князем літоўскім, а потым каралём»¹⁰. Жыгімонт спыніў выбар на малодшым з сыноў Яна Геранімавіча Хадкевіча — Яну Каралю, літоўскім падчашым, які вылучаўся энэргіяй і талентамі, — намінаваўшы яго ў 1599 г. жмудзкім старастам насуперак Радзівілам зь іхным кандыдатам Юрым,

пляменьнікам Перуна. Аказіяй нанесці біржанскім Радзівілам удар стала спрэчка пра велізарную маёмасьць князеў Алелькавічаў Слуцкіх, якая паводле сутнасьці ўмовы 1594 г. паміж Перуном і жмудзкім старастам Юрым Хадкевічам мела перайсьці да сына першага, Януша, як да будучага мужа спадчыніцы маёмасьці князеўны Соф’і Алелькаўны, апекаванай у непаўналецці Хадкевічамі. Спадчынік і брат Юр’я віленскі кашталян Геранім Хадкевіч некалькі гадоў пазьней слухна вырашыў, што згаданая дамова выключна некарысная для ягонае сям’і, затое значна ўзмацняе маёмасныя пазыцыі Радзівілаў, а таму пастанавіў дамовы не трымацца. Ягоны вырак ухвалялі пляменьнікі — Аляксандар і Ян Кароль, што ў выніку выклікала гвалтоўны крызыс на літоўскай палітычнай сцэне й ледзьве ня скончылася ў 1600 г. грамадзянскаю вайною. Гэты момант таксама прадэманстраваў, якімі сіламі й асобамі распараджаюцца абедзьве варожыя групы. І хоць у 1599 г. Пярун занепакоена канстатаваў, што «ганебна бардзо адрываюць людзей ад нашага дому, перацягваючы іх да сябе накіраваньнем ласкі панскай ку нім, а адваротам яе ад нас», што даказвае ролю пратэктыві гаспадара ў стварэньні пэўнае палітычнае рэчаіснасьці, аднак у час выпрабаваньня — у першыя дні лютага 1600 г. — высветлілася, што ўсё яшчэ існавала вялікая розьніца паміж грамадзкаю вагою абодвух сем’яў. На баку трох біржанскіх Радзівілаў сталі (не заўсёды асабіста) сваякі й крэўныя з буйнейшых дамоў Рэчы Паспалітае, з трыма Астроскімі, Янам Замойскім, смаленскім ваяводам Янам Абрамовічам, брэсцкім ваяводам Крыштафам Зяновічам, жмудзкім кашталянам Мікалаем Нарушэвічам, канцлерам Лявом Салегам і курляндзкім князем на чале, хоць адначасна ў групоўцы бракавала правадыра нясьвіскае лініі Мікалая Крыштафа Сіроткі (дарма што канфлікт закранаў маёмасьць Дому Радзівілаў). Хадкевічаў клян падтрымаў адзіны ваявода сандамірскі Мнішак, так што, нават каб нехта зь непрыязных Радзівілам літоўскіх сэнатараў выказаў жаданьне далучыцца да Хадкевічаў, ён, напэўна, палічыў бы бессэнсоўным падтрымліваць загадзя асуджаных на паразу. Урэшце, да ўзброенага канфлікту не дайшло, і Хадкевічы, на хвіліну пазбаўленьня каралеўскае падтрымкі, мусілі пагадзіцца на шлюб Алелькаўны й Януша Радзівіла, але ў доўгатэрміновай пэрспэктыве яны дасягнулі вельмі шмат¹¹. Перадусім яны дэкларавалі, што гатовыя й у стане супярэчыць радзівілаўскай моцы, асабліва пры ўмове падтрымкі двара. Знакам ад Жыгімонта, што могуць на гэта спадзявацца пры больш станоўчым палітычным становішчы, зрабілася прызначэньне

Яна Караля Хадкевіча ў 1601 г. генэральным намесьнікам (вікарым) вялікага гетмана, альбо генэральным палкоўнікам. Жыгімонт не наважыўся прызначыць Яна Караля, насуперак жаданьню Перуна, польным гетманам, але ж ня даў гэтае пасады і сыну Перуна Крыштафу Радзівілу. Калі Пярун у 1603 г. памёр, Жыгімонт Ваза неадкладна пачаў узмацненне пазыцыяў Хадкевічаў у ВКЛ — у тым жа годзе Ян Кароль намінаваны адміністратарам Інфлянтаў, у 1605 г. — вялікім гетманам, а ягоны брат Аляксандар — троцкім ваяводам. Адначасова гаспадар не замарудзіўся падтрымаць адданасьць Радзівіла Сіроткі, даручаючы яму віленскае ваяводзтва; ён мог надалей разьлічваць на канцлера Сапегу (пры гэтым рашучага ворага Хадкевічаў); ён узмацніў кляны Войнаў (віленскі біскуп Бэнэдыкт, падканцлер Габрыель, дворны падскарбі Мацей, горадзенскі староста Андрэй) і Валовічаў (вялікі падскарбі Геранім і пісар Астафі). Не жадаючы веравызнаўчых канфліктаў, ён у цэлым не імкнуўся ціснуць на літоўскіх пратэстантаў, цесна зьвязаных зь біржанскаю групойкаю.

Аднак калі ў 1605 г. у дзяржаве выбухнуў значны крызыс, ці г. зв. рокаш Зэбжыдоўскага, то ў ВКЛ кароль мог абаперціся на моцную падтрымку ажно чатырох партыяў: нясьвіскіх Радзівілаў, Сапегаў, Войнаў і Хадкевічаў, ня лічачы іншых сем'яў з колаў *рэгалістаў* (прыкладам, Тышкевічаў і Пацаў). Няма нічога дзіўнага, што спробы біржанскіх Радзівілаў (пераважна Януша) схіліць ВКЛ да падтрымкі рокашу скончыліся нічым, хоць літоўскія *рэгалісты*, вельмі асыярожныя да рокашу, зусім не віталі радыкальных захадаў, ужытых супраць ягоных прыхільнікаў. Заняпад антыкаралеўскага руху задаваліў большасьць ліцьвінаў, а Ян Кароль Хадкевіч, які спрыяў разгрому ракашанаў і зьнявазе Перуновых сыноў, мог адчуваць асабістае задавальненне. Гегемонія біржанскіх Радзівілаў скончылася досыць выразна й паказальна, але іхнага поўнага заняпаду не дапусьцілі сваякі — Сіротка й Сапега, падобна як у 1608 г. яны супрацьпаставіліся пагрозе чарговае дамовае вайны ў выніку абвастрэньня канфлікту Яна Караля Хадкевіча зь Янушам Радзівілам¹². Сам Жыгімонт Ваза ня выкарыстаў чарговае магчымасьці выдаліць біржанскую партыю з кола дамінацыйных у Літве — наадварот, ён шукаў з Радзівіламі згоды, але на сваіх умовах. Велічэзныя лятыфундыі, шматлікія асяродкі адданных прыхільнікаў, традыцыі ня толькі найбуйнейшае літоўскае сям'і, але й апірышча шляхоцкіх вольнасьцяў, павагі Вялікага Княства — вось асноўныя рысы таго падмурку, на якім трымалася здольнасьць біржанскіх Радзівілаў заставацца ў коле найбольш уплывовых чальцоў палітыч-

най эліты. Няспынны франдэр, хімэрычна й хваравіта амбіцыйны, асабліва пасля шлюбу з Альжбетай Соф'яй Гогенцолерн (1613), Януш, а таксама больш актыўны ў палітыцы й у пошуках у караля кар'ерных шанцаў Крыштаф Радзівіл, аднак, дакладна не былі ўлюбёнцамі Жыгімонта IV (у польскай традыцыі — III) Вазы, які ўрэшце намінаваў Януша на віленскага кашталяна, а Крыштафу даў толькі пасаду польнага гетмана. Выкарыстоўваючы свае паўнамоцтвы прывзначыць, а таксама зьмену пакаленняў і фізічны зыход папярэдніх кіраўнікоў групавак (у т. л. Радзівіла Сіроткі), кароль фармаваў сваю групу *рэгалістаў*.

Адносная раўнавага між некалькімі вышэйпералічанымі групоўкамі парушылася ў трэцім дзесяцігодзьдзі XVII ст. са сьмерцю Яна Караля Хадкевіча (1621). Цягам шматгадовага суперніцтва паміж ім і Крыштафам Радзівілам, пераважна вострага, часам больш стрыманага й амаль невідчнага, ролю трэцяй сілы, аднаго з найбольшых аўтарытэтаў – прыхільнікаў гаспадарскага двара, асабліва пасля сьмерці Сіроткі, адыгрываў канцлер Леў Сапега, які амаль заўсёды падтрымліваў пачынаньні біржанскіх князёў. Быццам бы ў ценю гэтага спаборніцтва за першынства ў ВКЛ ён вельмі паслядоўна будаваў падмурак магутнасьці ўласнае сям'і й складзенае пераважна зь яе чальцоў групоўкі. Прыбытковыя ахвяраваньні караля, але найперш спраўная й бездакорная гаспадарчая дзейнасьць прынеслі сапраўды вартыя здзіўленьня вынікі. Апошнім майстэрскім крокам дзеля дамінацыйнага становішча была здабыча для сям'і абсалютнае бальшыні велізарнае спадчыны Яна Караля Хадкевіча, зь якім Сапега хоць і канфліктаваў амаль усё жыцьцё, але якога ў адпаведны момант здолеў пераканаць дамовіцца пра шлюб ягонай адзінае дачкі са сваім сынам Янам Станіславам Сапегам у 1620 г. Гэтая акцыя канчаткова сфармавала жаданьне канцлера рашуча змагацца са шваграм Крыштафам Радзівілам за гегемонію ў ВКЛ, падмацаванае пастаяннаю падтрымкаю двара, што відавочна засьведчыла спрэчка аб Копыскай воласьці. Новае становішча Сапегі ўкаранавалі атрыманьня ім пасады віленскага ваяводы (1623) і вялікага гетмана (1625). На тэму палітычных дэкарацыяў апошняй намінацыі, рэакцыі галоўнага канкурэнта на атрыманьне гетманскае булавы — Крыштафа Радзівіла, ацэнка здольнасьці састарэлага Сапегі выконваць новыя функцыі напісана багата дасьведчаньняў, і цяжка палемізаваць з выказанымі меркаваньнямі. Ніхто, аднак, ня даў сабе рады ацаніць сытуацыю аб'ектыўна: Сапега быў адзіным у ВКЛ, чья эканамічная магутнасьць дазваляла дзейнічаць у якасьці міністра вайны, здольнага сваім коштам утрымліваць войска, пры

бездыкусійнай умове, што Жыгімонт Ваза ня меў намеру аддаць вялікую булаву Радзівілу, зь якім некалькі гадоў востра канфліктаваў¹³. Рашучы поспех Сапегаў, «бацькам» якога бясспрэчна быў Леў, парушыў біпалярнае палітычнае ўпарадкаваньне ВКЛ, у якім адна партыя супрацоўнічала з гаспадаром, хоць не заўсёды й ня цалкам заслугоўвала тытулу «прыдворнай», а другая зьбольшага апаніравала Жыгімонта Вазу. Тым ня менш Крыштаф Радзівіл — як з горьччу сьцьвердзіў нунцы Ганарат Вісконты ў 1636 г. — «патрапіў утрымаць сваё значэньне й папулярнасьць у Рэчы Паспалітай» і быў «адным з тых, за меркаваньнем якіх ішлі іншыя ліцвіны»¹⁴.

Не жадаючы трапіць у залежнасьць ад Сапегаў, гаспадар адразу распачаў узмацненьне ўласных крэатураў, на чале якіх стаялі Гасеўскія, Пацы, а асабліва каталіцкая лінія Радзівілаў. Але яшчэ ў 1627 г. Крыштаф Радзівіл як быццам сьцьвярджаў, «што мая сям'я моцная, і як бы Сапегу прыбраць, то ня маю іншага суперніка»¹⁵. Напэўна, тут перабольшаньне, калі толькі не лічыць за «сям'ю» ўсіх Радзівілаў, але каталікі зь Нясвіжу й Алькі ня часта супрацоўнічалі з кальвінскаю лініяй, нярэдка толькі пад сямейным ціскам і з акцэнтам на тое, каб не закранаць інтарэсаў двара. Сур'ёзны разлад паміж лініямі роду настаў толькі ў часы Ўладыслава IV¹⁶. А як лёгка зьядноўвала іх сямейная салідарнасьць, прыносячы бліскучыя поспехі ў выпадку важных для прэстыжу Дому справаў, Радзівілы прадэманстравалі ў 1633 г., калі вымусілі гаспадара адабраць у Януша Скуміна Тышкевіча й перадаць Крыштафу Радзівілу пасаду віленскага ваяводы, альбо ў 1637 г. у час пазбаўленьня Казімера Лявона Сапегі тытулу вялікага маршалка на карысьць Аляксандра Людвіка Радзівіла¹⁷. Правадыр каталіцкае лініі сям'і канцлер Альбрэхт Станіслаў, з прычыны свайго ультракаталіцызму быў непрыязны да апекуна кальвінізму й аднаго зь лідэраў пратэстантаў у Рэчы Паспалітай Крыштафа. Паміж Альбрэхтам і сынам Крыштафа Янушам таксама ніколі не ўзьнікала блізкае супраць на глебе ўзаемнай антыпатыі. Куды больш прымальным ідэалягічна для яго было ўзаемадзеяньне з каталіцкім лягерам Сапегаў, так што ў другой палове панаваньня Ўладыслава IV паміж імі ўзьнікла фармальнае кааліцыя.

У панаваньне таго ж самага манарха вярнуліся пад гаспадарскую ласку біржанскія Радзівілы, з правадыром якіх старэйшы сын Жыгімонта Вазы ад даўна быў у выдатных, нават сяброўскіх

дачыненнях. Парукаю таму іхная супраца падчас смаленскае вайны, намінацыя Крыштафа Радзівіла віленскім ваяводам і вялікім гетманам, а ягонага сына — літоўскім падкаморым. Посьпехам Радзівілаў спрыялі адыход з палітычнае сцэны й марнага сьвету некалькіх Сапегаў (гетмана Лява, ягонага сына вялікага маршалка Яна, іхнага сваяка з кодэньскай лініі падканцлера Паўла), а таксама палітычныя амбіцыі новага гаспадара, зьвязаныя з эўрапейскім канфліктам на нямецкіх землях (г. зв. 30-гадовая вайна), вынікам чаго зрабіўся кароткачасовы флірт з пратэстантамі¹⁸. Адзіны жывы на той момант сын Лява Сапегі, Казімер Лявон, быў яшчэ малады й недасьведчаны, каб рэальна ўдзельнічаць у барацьбе за гегемонію ў ВКЛ. Магчыма, Сапегам пашанцавала, што менавіта ён, а не ягоны старэйшы псыхічна хворы брат (памерлы ў 1635 г. вялікі маршалак Ян Станіслаў) ачоліў сямейную групоўку¹⁹.

Новы расклад сілаў даваў каралю вялізны шанец на карыснае для яго перафармаваньне палітычнае сцэны, аднак знаўца эпохі Генрык Візнэр лічыць, што «Ўладыслава не цікавіў ні сэнат, ні групоўкі», і ў выніку «ён ня меў адданай яму й здольнай уплываць на пазыцыю астатніх групоўкі ў сэнаце»²⁰. Напачатку ён мог разьлічваць амаль на ўсіх значных удзельнікаў палітычнае гульні, уключаючы абедзьве лініі Радзівілаў, аслабелую й таму залежную ад гаспадарскай апекі сапегаўскую партыю, а таксама разнастайныя менш значныя, зьвязаныя з дваром групоўкі, у т. л. Пацаў—Гасеўскіх, Хадкевічаў, і ўласныя крэатуры — Януша Кішку, Яна Альфонса Лацкага, Казімера Тышкевіча, Валовічаў і г. д. Такім чынам, у першыя гады панаваньня Ўладыслава IV у ВКЛ на першы плян зноў выйшлі Радзівілы — абедзьве лініі, радыкальна ўзмоцненыя сьведчаньнямі каралеўскае прыхільнасьці, былі ў апагеі ўплывовасьці. Радзівілы абапіраліся на падтрымку многіх сэнатараў (Кішкаў, Агінскіх, Слушкаў) і мноства павятовае шляхты, пры гэтым галоўнаю сфэраю дзейнасьці біржайскае лініі былі сойм, соймікі, Трыбунал і войска. Значна аслабелы лягер Сапегаў толькі шукаў свайго месца на сцэне ў апірышчы на двор, у чым ім выключна карыснымі былі Трызны й крэўныя ў Польшчы (асабліва Гэмбіцкія). Чацьвертаю значнаю сілаю выступала групоўка Пацаў і Гасеўскіх, зьяднаная вакол падскарбія, а затым падканцлера Стафана Паца й смаленскага ваяводы Аляксандра Гасеўскага, у складзе якой былі таксама Пётр Пац і Крыштаф Гасеўскі, Ян Ракоўскі. З групоўкаю супрацоўнічалі Хадкевічы, каталікі Зяновічы, частка кодэньскіх Сапегаў. Апагей яе ўплываў прыпадае на 1635—1638 гг. Зьмена палітычных плянаў

Уладыслава IV, якая адбылася ў 1635—1637 гг., значна паўплывала на літоўскую палітычную сцэну, паколькі гаспадар рашуча астыў да Радзівілаў (асабліва кальвіністаў), а для раўнавагі пачаў падтрымліваць Сапегаў, кіраўніка якіх менавіта ў 1637 г. прызначыў вялікім маршалкам, хоць у апошні момант, пазьбягаючы адкрытае вайны з Радзівіламі, ахвяраваў Сапегу жазло толькі надворнага маршалка. Ян Дзенгелеўскі, які прасочвае актыўную ролю гаспадара ў фармаваньні літоўскае палітычнае сцэны, заўважыў, што Ўладыслаў IV сачыў ня толькі за раўнавагаю сілаў паміж групамі, але «прымаў захады, каб іх падзяліць», а значыць, аслабіць і зрабіць больш залежнымі. У 1640—1641 гг. пахіснулася «нутранае адзінства радзівілаўскага лягеру» ў зьвязку са справаю касьцёлу Сьв. Мікалая ў Вільні, а ў выніку проігрышу ў канфлікце дайшло й да аслабленьня Радзівілаў, асабліва па сьмерці Крыштафа (1640). Сытуацыя мела й станоўчыя бакі для Радзівілаў — наступнае пакаленьне князёў на Біржах (Януш і Багуслаў) наладзіла шчыльныя сувязі з дваром. Пайшлі рашуча ўтару акцыі Сапегаў, доказам чаму шматлікія наданы тытулаў, у тым ліку найважнейшых — падканцлера, падскарбія, віленскага й троцкага кашталянаў. Як незалежная сіла адраділіся Хадкевічы, а «сямейнік» сапегаўскае групы Гедэон Міхал Трызна вельмі наблізіўся да двара. «Працягвала расьці роля асобаў, якія знаходзіліся ў непасрэднай залежнасьці ад уладара». Няшчасьце напаткала групы Пацаў—Гасеўскіх, у якой цягам некалькіх гадоў (1639—1643) памерла бальшыня лідэраў, але двор старанна паклапаціўся пра будучыню маладой зьмены, якая надалей мела зрабіцца яго натуральнаю хаўрусніцаю. У выніку гаспадар перадусім засяродзіўся на тым, каб зьвязаць з сабой групы Сапегаў, але перацягнуўшы зь яе непасрэдна ў склад прыдворнае групы сям'ю Трызнаў, падобна як адбылося з Аляксандрам Людвікам Радзівілам²¹. У значнай ступені дзеянні караля былі ўдалымі, і напрыканцы панаваньня Ўладыслава IV на палітычнай сцэне ВКЛ вылучаліся дзьве вялікія групы біржанскіх Радзівілаў і Сапегаў (кіраваных стрыечнымі братамі, якія ў 1646—1648 гг. знаходзіліся ў вострым канфлікце, баляючы на мяжы дамовае вайны), даволі спэцыфічнае аб'яднаньне каталіцкіх Радзівілаў пад кіраўніцтвам канцлера Альбрэхта Станіслава, у меру *рэгаліста* й *легітыміста*, колішняга супрацоўніка Сапегаў, які намагаўся адыграць ролю «стрэлкі вагаў», а таксама незалежных блізкіх да двара фракцыяў (нясьвіскія Радзівілы, Хадкевічы, Пацы—Гасеўскія, Трызны, Слушкі, Лацкія, Валовічы). Існавалі менш значныя незалежныя згуртаваньні, уплывовыя на

мясцовым роўні альбо пазбаўленыя значных амбіцыяў (Кішкі, Агінскія, Тышкевічы). У значнай ступені лёгіка падзелаў і моц кожнае з груповак адлюстроўвалі эканамічную магутнасць іхных правадыроў. Падобна, самымь заможным магнатам ВКЛ (а мо' й усяе Рэчы Паспалітае) у той час быў падканцлер (з 1645 г.) Казімер Лявон Сапега, які зьяднаў у сваім падпарадкаваньні лятэфунды, атрыманыя ад бацькі Лява й брата Яна Станіслава (хадкевічаўскія), і дадаў да іх новыя землі. Цяжка адназначна меркаваць, наколькі вялікімі былі ягонныя ўладаньні, але яны напэўна перавышалі 20 000 дымаў (гаспадарак падданых). Француз Жан Ле Лябурэр у 1646 г. са зьдзіўленьнем сьцьвярджаў, што гэта «le plus riche gentilhomme de Pologne, dont le biens m'ont estй vanter de cinq cens mille escus de rente» («найбагацейшы ў Польшчы баярын, чый прыбытак, маўляў, роўны 500 000 эку рэнтъ»). Лепш ацаніць узровень ягонага багацця, прыгадаўшы, што паводле г. зв. попісу 1567 г. самы заможны з Сапегаў, наваградзкі ваявода Павал з кодэньскае лініі, выстаўляў 120 коней, адпаведна ягоную маёмасьць складалі 1200 службаў, ці каля 2400 дымаў. Бацька Лява Сапегі ўвогуле не трапляў у першую сотню ўласьнікаў і валодаў менш чым 200 дымамі. Зьдзейсьнены яго ўнукам прагрэс быў амаль неверагодны. Казімеру Лявону паасобку саступалі, але разам пераўзыходзілі сваім багацьцем біржанскія Радзівілы, зь якіх адзін Багуслаў меў каля 15 000 дымаў, а Януш — не нашмат меней. Малавядома інфармацыя пра лятэфунды канцлера Альбрыхта Радзівіла, але гэты вядомы сквапнасцю й клопатам пра асабісты інтарэс магнат валодаў ня толькі алыцкай ардынацыяй, але й некалькімі вялізнымі эканоміямі й староствамі, якія прыносілі «каралеўскі прыбытак у некалькі разоў па сто тысяччаў». Паміж гэтымі чатырма «каралевічамі», прыбыткі якіх параўнальныя з атрыманымі ў ВКЛ прыбыткамі гаспадара, і астатнімі чальцамі грамадзка-палітычнай эліты ў Літве існавала непераходная мяжа фінансавых магчымасьцяў, — без дапамогі двара апошнія не маглі канкураваць зь першымі ў змаганьні за пазыцыі ў дзяржаве²².

Ян Казімер прыступіў да фармаваньня вернага яму лятэру адразу па атрыманьні ўлады, пры гэтым у ВКЛ ён зрабіў стаўку на зьвяз з Сапегамі, але неўзабаве наставіў супраць сябе Хадкевічаў, Аляксандра Людвіка й Альбрыхта Станіслава Радзівілаў і, урэшце, мацнейшага за ўсіх астатніх сфэрамі палітычных уплываў, велічынёй і значнасьцю групойкі й кантролем над войскам польнага гетмана Януша Радзівіла. Замест страчаных прыхільнікаў гаспадар спрабаваў стварыць уласную прыдворную групойку, уцягваючы ў сфэру сваіх

прыхільнасьцяў новыя пакаленьні Гасеўскіх і Пацаў, Лацкіх, Тызэнгаўзаў, Валовічаў. Пачаткова яны цалкам падтрымалі групоўку Сапегаў, але ў 1652—1654 гг. запал іхнае дзейнасьці на карысьць двара трохі астыў, калі яны заўважылі, што вялікі князь ня цалкам ім давяраецца й не напоўніцу падтрымлівае іхнія імкненьні (не атрымалі тытулаў падскарбія й вялікага гетмана). Ян Казімер пасыпяшаўся з пабудоваю моцнае выключна *рэалістычнае* групоўкі, у чым прызную руку дапамогі абраньнікам лёсу працягвала Людвіка Марыя, у прыватнасьці, наладжваючы іхнія шлюбны са сваімі прыдворнымі дамамі. Менавіта тады, ажаніўшыся з паненкаю з *жаночай службы каралевы (фраўцымэра)* Магдаленаю Канапацкаю, бліскучую кар’эру зрабіў Вінцэнт Гасеўскі. Прызначаны генэралам артылерыі ў 1651 г., налета ён атрымлівае пасаду вялікага падскарбія, а ў 1654 г. — булаву польнага гетмана. Ягоным шляхам рушыў і найздольнейшы з Пацаў, Крыштаф, ажаніўшыся з чаргова прыдворнаю дамай, Кляраю дэ Майлі Ляскарыс (de Mailly Lascaris), — у 1656 г. ён падканцлер, а затым — канцлер. Трэцім абраньнікам фартуны й двара быў Тэадор Лацкі, з 1654 г. надворны маршалак, спачатку муж Ганны з Пацаў, а потым — дамы з бліжэйшага кола каралевы (верхняга фраўцымэра), Людвікі дэ Люсэ (de Lusset). Кола фаварытаў замыкаў Аляксандар Гіляры Палубінскі, у 1654 г. падстолі й польны пісар, які мусіў у войску падтрымліваць Гасеўскага²³.

Хаўрусьнікам двара ў стварэньні моцнае групоўкі стала чарговая зьмена элітаў неўзабаве па катастрофе дзяржавы ў выніку нападаў Масквы, а затым Швэцыі. Сьмерць Аляксандра Людвіка (1654), Міхала Караля й Януша (1655) і, нарэшце, Альбрэхта (1656) Радзівілаў выклікала заняпад абедзьвюх радзівілаўскіх групавак. Апошні прадстаўнік кальвінскае лініі князь Багуслаў аказаўся на доўгія гады выключаны з палітычнага жыцьця Княства й быў ня ў стане пазьбіраць рэшткі прыхільнікаў свайго брата, што выклікала канчатковы заняпад групоўкі, якая ў значнай ступені яднала дысыдэнтаў ВКЛ. Адзіны дарослы прадстаўнік каталіцкае лініі Радзівілаў, які ўвесь час знаходзіўся ў краіне — Міхал Казімер, быў залішне малады, замала дасьведчаны й замала прадпрымальны, каб адыгрываць у палітыцы актыўную ролю, нават каб на гэта разьлічваў гаспадар, імкнучыся заахваціць ягоную дзейнасьць. Толькі ў апошнія гады Яна Казімера Багуслаў і Міхал пачалі бліжэй супрацоўнічаць з мэтаю адбудовы дзейснага радзівілаўскага лягеру, здольнага супрацьстаяць новай уладарнай сіле ў ВКЛ — Пацам.

Значна меншы ўплыў на групоўку Сапегаў зрабіла сьмерць яе шматгадовага правадыра — падканцлера Казімера Лявона (1656),

паколькі пераняць ролю кіраўніка свечасова падрыхтаваўся ягоны далёкі сваяк, але блізкі супрацоўнік, віцебскі ваявода Павал Ян Сапега. Спроба ягоных сілаў, амбіцыяў і тактыкі дзеянняў адбылася вясной 1656 г., калі ён дамогся ад караля, якому патрабавалася мілітарная дапамога ВКЛ, намінацыі на віленскага ваяводу й вялікага гетмана. Праўда, незразумела, ці толькі зь ягонае віны, ці ў выніку неўхвалення каралём выстаўленае Янам Казімерам вайскавай дапамогі, паміж новым гетманам і каралём хутка распачалася сварка, і пазьней толькі пры неадкладнай неабходнасці, кан'юнктура й на кароткі час (пакуль не атрымліваў адпаведнае карысці) Сапега пагаджаўся падтрымліваць пачынанні двара. Ён часцей быў у апазыцыі й імкнуўся супрацоўнічаць зь імператарам (Сьвяшчэннае Рымскае імперыі), супрацьстаяў плянам двара ня толькі праз сваіх шматлікіх прыхільнікаў у сэнате й пасольскай ізьбе, але й арганізуючы выступы войска. Галоўным матывам ягоных дзеянняў выступала імкненне забяспечыць моцную пазыцыю сынам, значна радзей у іх можна ўбачыць шырэйшую думку й выразна акрэсленую палітычную мэту. Хваравітасць, недахоп рашучасці й адзінота ў барацьбе з дваром (немагчымасць паразумецца з Радзівіламі) не маглі прынесці яму поспеху. Маючы ў аснове сямейны характар (Сапегі, Нарушэвіч, Копец, Халецкі, Юдыцкія, Глябовіч, Агінскія, Завішы), ягоная групоўка, насуперак моцы кіраўніка, ня здолела супрацьстаяць агрэсіўнасці канкурэнтаў у памкненні да гегемоніі ў ВКЛ — Пацаў²⁴.

Створаная Янам Казімерам і Людвікай Марыяй у 1652—1655 гг. прыдворная групоўка па вяртанні каралеўскае сям'і ў краіну ў 1656 г. зрабілася апірышчам іхнага панавання ў ВКЛ. Пачаткова вядучую ролю ў ёй адыгрываў Вінцэнт Гасеўскі, што выклікала незадаволенасць амбітнага й накіраванага на дзейнасць Крыштафа Паца. Аднак расклад сілаў у прыдворнай групоўцы выразна змяніўся, паколькі па атрымання ў 1658 г. пасады канцлера Крыштаф Пац на некалькі гадоў апынуўся ў маскоўскім палоне (канец 1658 — вясна 1662 г.), а потым настала гвалтоўная сьмерць вялікага падскарбія й польнага гетмана Гасеўскага. Пад кіраўніцтвам Паца гэтая групоўка знайшла мноства прыхільнікаў, пераважна зь ліку так званых новых сем'яў (Геранім Крысьпін Кіршэнштэйн, Андрэй Катовіч, Рыгор Падбярэскі), цешачыся амаль неабмежаваным даверам і падтрымкаю каралеўскае пары. Гэтае становішча было галоўным чынікам гарантванага поспеху групоўкі ў барацьбе з апазыцыяй Сапегаў, які супрацоўнікі

Паца жорстка скарысталі. Абкружаны досыць вялікаю, хоць беднаю, сям'ёй канцлер Крыштаф Пац ужо ў 1663—1664 гг. лічыўся сапраўдным уладаром (намеснікам, дыктатарам) Літвы, асабліва калі празь дзядзьку Міхала Казімера Паца, новага польнага гетмана, меў у сваім распараджэнні палову арміі. У 1665 г. са смерцю вечнага апазыцыянэра Паўла Яна Сапегі, які адзін быў яшчэ здольны супрацьстаяць Пацам, уся ўлада ў ВКЛ цалкам перайшла да апошніх — асірацелая групойка Сапегаў з падканцлерам Аляксандрам Нарушэвічам і жмудзкім старастам Юрыем Каралём Глябовічам на чале была ня ў стане самастойна выходзіць твар у твар супраць магутнага суперніка. Усемагутныя Пацы, аднак, вельмі хутка адчулі кантроль і абмежаванні сваіх дзеянняў з боку каралеўскае сям'і. Яны адчулі сябе не да канца ацэненымі каралём, не прымаючы завілінаў ягонай палітыкі, якая кіравалася ў бок падтрымкі на пасад Польшчы й Літвы (у рамках плянаў элекцыі пры жывым папярэднім каралю — *vivente rege*) князя Філіпа Вільгельма Нойбурскага. Сам кандыдат, магчыма, ім і не перашкаджаў, але за ім адчувалася рука ня толькі Францыі, але й *Вялікага Электара* і, адпаведна, Радзівілаў. Не жадаючы дзяліцца з апошнімі ўладай у Літве, увесну 1667 г. Пацы раптоўна змянілі выбар месца на арэне й перайшлі ў апазыцыю. Ролю прыдворнае партыі перанялі Радзівілы, якіх падтрымала групойка Сапегаў. Вынікам іхнага кароткатэрміновага альянсу зь Янам Казімерам зрабілася намінацыя Міхала Казімера Радзівіла на пасады падканцлера й польнага гетмана (1668) і кіраўніка сапегаўскае партыі Глябовіча — на віленскага ваяводу. Далейшаму ўзмацненню абодвух груповак перашкодзіла адрачэнне Яна Казімера й няўдача французскага варыянту, вынікам чаго на сталец узняўся Міхал Карыбут Вішнявецкі, які, абраўшы курс на збліжэнне зь імперыяй Габсбургаў, рашуча прыняў хаўрус з Пацамі. Нечаканая смерць Багуслава Радзівіла дастаткова ўскладніла сытуацыю ягонае групойкі. Застаўшыся ў адзіноце, Міхал Казімер Радзівіл пазбавіўся шанцаў адолець Пацаў, а разьлічваць на падтрымку сапегаўскага лягеру па смерці Глябовіча не выпадала: там не засталася заўважных на палітычнай сцэне лідэраў, і сапегаўцы не маглі вызначыцца, ці падтрымліваць караля, ці стаць на бок дастаткова моцнай антыгаспадарскай апазыцыі. Таму сапегаўскі лягер вёў падвойную гульню на абодвух кірунках, пазбягаючы, аднак, моцнай заангажаванасці. Групойка Пацаў перажывала ў гэты час апагей сваіх уплываў, аднаасобна кіруючы Вялікім Княствам і вырашальна ўплываючы на палітыку ўсёй Рэчы Паспалітае²⁵. Гегемонія Пацаў

абапіралася найперш на значнасьць займаных кіраўнікамі групоўкі дзяржаўных пасадаў — канцлера Крыштафа, віленскага ваяводы й вялікага гетмана Міхала Казімера, віленскага біскупа Мікалая Стафана й жмудзкага біскупа Казімера Пацаў, а таксама на падтрымку гаспадара. Упершыню ў гісторыі ў дамінацыйнай сям’і не было эканамічных асноваў палітычнага панаваньня, паколькі сямейная маёмасьць Пацаў была параўнальна невялікая. Правадыры групоўкі ня здолелі выпрацаваць і накіраванай на пэрспэктыву захаваньня магутнасьці роду палітыкі — самі былі альбо нежанатыя, альбо бязьдзетныя, яны не паставілі на дастаткова высокія пасады іншых сямейнікаў, шлюбы якіх, у дадатак, аказаліся ня вельмі выгодныя маёмасна. Гэтая сытуацыя спакваля падрыхтавала перадумовы будучага заняпаду Пацаў, і ягоны надыход заставаўся толькі пытаньнем часу. Гаспадара задавальняла такое разьвіцьцё падзеяў, паколькі, як можна заўважыць з папярэдніх выпадкаў, каралеўская палітыка грунтавалася на стварэньні моцных групавак у апазыцыю ўжо існуючым. Кароткае панаваньне Вішнявецкага й абраньне гаспадаром ягонага галоўнага суперніка Яна Сабескага, элекцыі якога Пацы востра супрацьстаялі, загадзя падказвала каралю бачыць у гэтых падзеях руку пагромшчыкаў гегеманістаў літоўскае палітычнае сцэны. Можна было біцца аб заклад, што ініцыятарам выступіць швагер будучага караля Міхал Казімер Радзівіл, падканцлер і польны гетман, які меў свае рахункі з Пацамі. Так і адбылося. Сабескі, разумеючы цяжкасьць прадпрыемства й ня надта вялікую прыхільнасьць швагра, пастанавіў стварыць яму хаўруснікаў — выбар, з увагі на папярэднія заслугі, быў відавочны. Гаспадар выбраў Сапегаў, сыноў Паўла Яна, эканамічная моц якіх гарантавала шанцы посьпеху, а нязначная на той момант палітычная вага падштурхоўвала да рэалізацыі амбіцыяў. Як высветлілася, іхныя амбіцыі былі велізарныя! Пачаткам адкрытае канфрантацыі Сапегаў з Пацамі можна лічыць намінацыю Бэнэдыкта Паўла Сапегі ў 1676 г. на важную пасаду вялікага падскарбія, фактычна перакупленую ў прыхільніка Пацаў Крысьпіна. Бэнэдыкт Павал, другі з чатырох братоў Сапегаў, выявіў выдатныя здольнасьці палітычнага дзеяча, хутка вырастаючы да пазыцыі кіраўніка групоўкі (якую фармальна падзяляў са старэйшым братам Казімерам Янам) і здабываючы сабе нянавісьць непрыяцеляў, павагу пры замежных дварах, падпарадкаваньне ў Літве й рэспэкт ва ўсёй Рэчы Паспалітай, разам зь мянушкаю Літоўскага Макіявэлі. Кантралюючы скарб, а значыць, маючы магчымасьць ціснуць на гетмана Паца, а таксама падтрымліваць двор і ўласную, хутка выраслаю групоўку, Бэнэдыкт

Сапега рашуча ўвайшоў у канфрантацыю з Пацамі і падрываў іхныя ўплывы дзе толькі мог. Істотным момантам перагрупавання сілаў зрабіўся пераход на бок двара ў 1678 г. уплывовага, заўсёды шанаванага ў ВКЛ, маёмасна моцнага вялікага маршалка Аляксандра Гілярыя Палубінскага і, нарэшце, сьмерць каралеўскага швагра Міхала Казімера Радзівіла, па якім тытул падканцлера пераняў ягоны больш энэргічны брат Дамінік Мікалай, а булаву польнага гетмана — Казімер Ян Сапега. Аднак пад уплывам жонкі, якая халодна ставілася да Радзівілаў, Сабескі зрабіў памылку, не падтрымаўшы залежных ад сябе сваякоў, сыноў памерлага падканцлера Радзівіла, замест гэтага аддаўшы сваю ласку Сапегам, якія досыць рашуча ўзьнімаліся да гегемоніі ў Літве. Першым крокам да яе старэйшы з братоў Казімер Ян атрымаў пасады віленскага ваяводы й вялікага гетмана пасья памерлага Міхала Казімера Паца, пасья чаго Сапегі адразу зьмянілі пазыцыю й у тым жа 1683 г. папоўнілі шэрагі апанэнтаў Яна III, учыняючы яму публічныя афронты, байкатуючы ягоную прагабсбурскую палітыку і наносячы шкоду ягоным дынастычным плянам — адпаведна атрыманым з Парыжу дырэктывам. З гэтага моманту, маючы поўны кантроль над ВКЛ, асабліва па сьмерці канцлера Крыштафа Паца ў 1684 г., калі ягоная групоўка перастала існаваць, Сапегі ажыццяўлялі палітыку, заснаваную на імператыве — заўсёды быць у апазыцыі Сабескім. Кароль, не жадаючы спакойна назіраць за імклівым узмацненьнем гегемоніі Сапегаў у ВКЛ, неадкладна заняўся ўпарадкаваньнем апазыцыйнай ім групоўкі. Але зноў, замест стаўкі на Радзівілаў (улічваючы канфлікт з Сапегамі падканцлера Дамініка, які шукаў падтрымкі двара), абшыоў іх увагай, ня верачы ў посьпех, і прызначыў канцлерам Марцыяна Агінскага, швагра гетмана Сапегі. Кароль спадзяваўся, што пасвараньня за спадчыну Глябовіча й Багуслава Радзівіла швагры схопяцца за чубы, а ён атрымае над імі кантроль. Нічога падобнага ня здарылася, а Агінскі выкарыстаў сытуацыю для ўзмацненьня групоўкі й уплыву сям'і — але ня супраць Сапегаў, а ў апазыцыі гаспадару.

Наўдача не астудзіла жаданьня караля стварыць адданую яму партыю. Гэтым разам яго пачынаньні набылі шматвэктарны характар. З аднаго боку, ён намагаўся аб'яднаць для падтрымкі сваіх плянаў асобаў і сям'і, якія раней адыгрывалі на палітычнай сцэне другарадныя ролі — гэта былі Язэп Багуслаў Слушка (з 1683 надворны маршалак, з 1685 польны гетман і віленскі кашталян), Ян Кароль Дольскі (надворны маршалак з 1685, вялікі з 1691), Крыштаф Белазор (вялікі харужы з 1683), Катовічы (Аляксандар, віленскі біскуп з 1684/85 і Астап, смаленскі біскуп з 1687/88), Крысьпіны (Андрэй

Казімер, польны пісар з 1683 і віцебскі ваявода з 1695, Ян Геранім, духоўны рэфэрндар з 1687, віленскі суфраган з 1694, жмудзкі біскуп з 1695, а таксама Міхал Марцін, падстолі з 1687, падчашы з 1689), Бжастоўскія (Цыпрыян Павал, троцкі ваявода з 1684, Эмануэль, вялікі пісар з 1685, Канстанцін Казімер, смаленскі біскуп з 1684 і віленскі з 1687). З іншага боку, кароль нарэшце зразумеў патрэбу прыцягнення на свой бок Радзівілаў. Сытуацыя была, аднак, зусім ня простаю — існавала вялікая розніца паміж магчымасцямі дзеянняў Сапегаў і іхных супернікаў з прыдворнае групы — з гледзішча як іхных уплываў, гэтак і эканамічных магчымасцяў. У 1690 г., г. зн. у апошай сілы Сапегаў, найбагацейшым магнатам у ВКЛ быў Казімер Ян Сапега, спадчынны ўладанні якога (без каронных і каралеўшчынаў) складалі болей за 17 тысяч дымаў. Апрача таго, ён валодаў другой паводле памеру лятывундыяй — г. зв. нойбурскаю спадчынай Людвікі Караліны Радзівіл, адзінай дачкі канюшага Багуслава, у якой было звыш 14 тыс. дымаў. Ягоны брат Бэнэдыкт Павал быў нашмат бяднейшы (4871 дымаў, без каронных), аднак, з дадаткам маёмасці маці, сыноў і пляменьнікаў з ружанскае лініі, сапегаўскія ўладанні можна было ацаніць лічбаю звыш 25,5 тыс. дымаў (без шматлікіх каралеўшчынаў, маенткаў у Кароне й нойбурскіх). У той жа час магчымая супернікі Сапегаў маглі пахваліцца значна меншымі багаццямі: самы значны зь іх — каралеўскі пляменьнік падканцлер Кароль Станіслаў Радзівіл, чые маенткі ў ВКЛ налічвалі 7532 дымы (праўда, ён меў велізарныя багацці ў Кароне), а ўсе разам маенткі трох жывых на той момант Радзівілаў былі толькі на 4,5 дымаў большыя. Найбагацейшы з прадстаўнікоў прыдворнае групы Язэп Слушка мог пахваліцца толькі 2416 дымамі (без каронных уладанняў), вялікі клян Агінскіх і Пацеяў разам — блізка 3 тысячамі, два Бжастоўскія — 2677 дымамі, Ян Кароль Дольскі — амаль 1500 дымамі, а Крысыпіны — няпоўнымі 500 дымамі²⁶.

Першае сапраўднае сутыкненне Сапегаў ды іхных супернікаў, падтрыманых гаспадаром, адбылося ў 1693—1695 гг. Найперш прыдворная група пры падтрымцы віленскага біскупа Бжастоўскага дамагалася аслаблення пазыцыяў Сапегаў праз вынясенне гетману анафэмы, але справа не пайшла. Затым Радзівілы паспрабавалі сілаю захапіць нойбурскую спадчыну, але былі пасаромлены й мусілі шукаць замірэння. Нарэшце, Сапегаў спрабавалі страшыць конным соймам, але высветлілася, што яны пастаянна кантралююць падзеі ў большыні літоўскіх павеатаў²⁷. Толькі па сьмерці Яна III стыхійны выбух незадаволенасці панаваньнем

Сапегаў у Літве выклікаў радыкальныя зьмены на палітычнай арэне. Супраць Сапегаў выступілі ўжо не паасобныя групы, але іхны блёк, падтрыманы шляхоцкімі масамі, якім кіравалі не дапушчаныя да пасадаў і ўплывовых пазыцыяў маладыя магнаты (Пацей, Агінскія, Коцелы, Вішнявецкія). Уздзельнікі блёку называлі сябе рэспубліканцамі, ці шляхоцкаю Рэчаю Паспалітаю, іхны бок, спадзеючыся атрымаць шанц на велізарныя нойбурскія ўладаньні, прынялі таксама й Радзівілы. Вельмі неаднастайны ў сярэдзіне, гэты блёк аказаўся сцэмантаваны ідэяй перамогі над зьненавіджанымі прыгнятальнікамі і, як вынік, адабраньня іхных пазыцыяў у дзяржаве й іхнага майна. У выніку бітвы пад Алькенікамі 18 лістапада 1700 г. пераможаныя ўшчэнт Сапегі страцілі ня толькі гегемонію, але былі пазбаўлены маёнткаў і пасадаў. Хоць іхны лёс надалей складаўся па-рознаму, і на швэдзкіх штыхах яны здолелі затрыюмфаваць над сваімі ворагамі, аднак у Алькеніках сапраўды скончылася сапегаўская моц і пачалася іхная эканамічная руіна. Ніколі больш яны не вярнулі сабе ролі гегемонаў і нават перайшлі ў другі гатунак літоўскае магнатэрыі. Аднак страх перад імі быў дастатковым аргумэнтам, каб яднаць перасвараныя між сабой дамінацыйныя ў палітыцы ВКЛ сем'і. Гэта былі Радзівілы з канцлерам Каролем Станіславам, а затым ягонаю выдатнаю жонкаю Ганнаю з Сангушкаў на чале. Побач зь імі сталі Вішнявецкія — Міхал і Януш, якія спачатку самі мелі вялікую амбіцыю дамінаваць на базе шляхоцкага руху, якім кіравалі, але потым супрацоўнічалі з Радзівіламі. Варожую пазыцыю да іх займалі Агінскія, калісьці галоўныя канкурэнты ў барацьбе за падтрымку й галасы шляхоцкае масы, якія пазней ішлі на разнастайныя камбінацыі, нават хаўрусуючы з Сапегамі супраць Радзівілаў у доўгатэрміновым змаганьні за нойбурскую спадчыну. Урэшце, істотную, хоць варожую для краіны ролю выконваў Людвік Канстанты Пацей і ягоная групы, моцна зьвязаная з царом Пятром I у сваёй антыкаралеўскай палітыцы²⁸.

Завяршаючы, можам адзначыць, што палітычная сцэна ВКЛ з XVI ст. знаходзілася пад дамінаваньнем 2—4 магнацкіх групавак, узровень уплываў якіх значна вагаўся залежна ад займаных пасадаў, багацьця й маёмасьці. Актыўную ролю ў фармаваньні такога палітычнага краявіду адыгрывалі самі гаспадары, якія ў цэлым ніколі не зьвярталіся ў барацьбе з адной з групавак па дапамогу да шляхоцкіх масаў, але абпіраліся на іншыя магнацкія групы — тыя, якія ўжо існавалі або стэцыяльна ствараліся дваром. Такое

ўпарадкаваньне ВКЛ адбівалася ў шмат якіх іншых сфэрах ягонага існаваньня — у культуры, мастацтве, публічным і прыватным жыцьці.

ЗАЎВАГІ

¹ Малиновский И. Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой древней Руси, т. 1—2. — Томск, 1904—1912; Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej, t. 1. — Kraków, 1919. — S. 456—482; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. — Poznań, 1995. — S. 66—80.

² Pociecha W. Królowa Bona (1494—1557). Czasy i ludzie Odrodzenia, t. III. — Poznań, 1958. — S. 110.

³ Цыт. паводле: Ochmański J. Historia Litwy. — Wrocław, 1982. — S. 113—114.

⁴ Любавский М. Литовско-русский ойм. — Москва, 1901. — С. 355—365; Łowmiański H. Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. — Poznań, 1998; Ochmański, Historia Litwy. S. 106 (кожны з аўтараў па-свойму палічыў лічбу коней, у гэтай публікацыі прынятыя зьвесткі Ахманьскага).

⁵ Pietkiewicz K. Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku. — Poznań, 1982. — S. 82—93; Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku. Warszawa—Poznań, 1985.

⁶ Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August król Polski i wielki książę litewski 1520—1562. — Warszawa, 1996. — S. 287—299; Kowalska H. Ościk Grzegorz, Polski Słownik Biograficzny, t. XXIV, 1979, s. 610.

⁷ Kempa T. Rywalizacja Radziwiłłów i Chodkiewiczów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60. i 70 XVI wieku, w: History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference, Poznań 17—19 September 1998, Edited by G. Błaszczyk and M. Hasiuk. — Poznań, 2000. — S. 197—199.

⁸ Русская Историческая Библиотека, т. XXXIII. — Петроград, 1915. — С. 431—1378.

⁹ Kempa. Тамсама. С. 200—218.

¹⁰ Lulewicz H. Radziwił Krzysztof zwany Piorunem, PSB, t. XXX. 1987. S. 269—273; Lulewicz H. Radziwił Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką. Тамсама. S. 354—355; Lulewicz H. Sapieha Lew, PSB, t. XXXV. 1994. S. 86—88; Lulewicz H. Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie, «Miscellanea Historico-Archivistica», t. III. 1989. — S. 208—209; Sokołowski W. Radziwiłłowie wobec rokoszu

Zebrzydowskiego (1606—1608), «Miscellanea Historico-Archivistica», t. III. 1989. S. 69—70.

11 Тамсама.

12 Cynarski S. Stronnictwo królewskie w dobie rokoszu Zebrzydowskiego, «Małopolskie Studia Historyczne», R. VIII, 1965 z. 3/4, s. 13—14; Wisner H. Litwa wobec rokoszu (1606—1607). «Kwartalnik Historyczny», R. 79: 1972 z. 2, s. 278—298; Sokołowski. Тамсама. S. 71—83.

13 Wisner H. Król i książę. Konflikt między Zygmuntem III a Krzysztofem Radziwiłłem. «Rocznik Białostocki», XI, 1972, s. 53 i nn.; Sereyka J. Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI — pierwszej połowie XVII w., «Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu», Historia, XIII, 1975, s. 74—79; Kwak J. Sprawa Krzysztofa II Radziwiłła na sejmikach przed sejmem zwyczajnym 1626 r., tamże, XXI, 1984, s. 17—29.

14 Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, wyd. E. Rykaczewski, t. II, Berlin—Poznań, 1864, s. 249—250.

15 Kochlewski P. do K. Radziwiłła, Wilno 21 V 1627, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далее — AGAD), Archiwum Radziwiłłów (далее — AR), dział V, nr 6956.

16 Sereyka J. Radziwiłłowski plan zbojkotowania przez Litwę w 1626 roku sejm nadzwyczajnego w Toruniu, «Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu», Historia VIII, 1971, s. 44—45; Wisner, Król i książę... гл. вышэй; Filipczak-Kocur A. Próba pojednania Krzysztofa Radziwiłła z Zygmuntem III na sejmie zwyczajnym w 1629 roku, «Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu», Historia XV, 1978, s. 61—73.

17 Radziwiłł A. S. Memoriale rerum gestarum in Polonia, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, 1.1. — Wrocław, 1968. — S. 203—206; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, nr 416.

18 Szelągowski A. Rozkład Rezszy i Polska za panowania Władysława IV. Kraków, 1907, rozdz. XVI i XVIII; Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. — Warszawa, 1976. — S. 196; Wasilewski T. Projekt sojuszu angielsko-polskiego i małżeństwa Władysława IV z Elżbietą, siostrzenicą Karola I Stuarta, «Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego», R. 46: 1983; Rachuba A. Kandydaci Piotra Kochlewskiego do nowych

urzędów litewskich w 1635 roku. «Kwartalnik Historyczny», XCVIII, 1991, nr 4, s. 92—95.

19 Гэты пункт гледжання прапанаваны: Dziegielewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. — Warszawa, 1992. — S. 88.

20 Wisner H. Władysław IV Waza. — Wrocław, 1995. — S. 117, 119.

21 Dziegielewski, тамсама; Lulewicz H. Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku. Warszawa, 1984 (maszynopis pracy doktorskiej w IH UW).

22 Lulewicz. Walka Radziwiłłów... S. 202; Ён жа. Elita...

23 Тамсама; Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie, Katowice 1984, passim; Wisner H. Janusz Radziwiłł, 1612—1655. Warszawa, 2000, passim.

24 Rachuba A. Sapieha Paweł Jan, PSB, XXXV, 1994, s. 140—146; Ён жа. Paweł Jan Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655—1656), «Acta Baltico-Slavica», t. XI, 1977, s. 81—107; Ён жа. Konfederacja Kmiciewska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660—1663. Warszawa, 1989, passim.

25 Codello A. Konfederacje wojskowe na Litwie w latach 1659—1663, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości», t. VI, cz. 1, 1960, s. 20—46; Ён жа. Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660—1667), «Przegląd Historyczny», XLIX, 1958, z. 1, s. 21—44; Ён жа. Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666—1669, «Kwartalnik Historyczny», 71, 1964, nr 4, s. 913—929; Ён жа. Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływ w Rzeczypospolitej 1669—1674, «Studia Historyczne», R. 13: 1970, z. 1, s. 25—56.

26 Codello A. Litwa wobec polityki bałtyckiej Sobieskiego w latach 1675—1679, «Kwartalnik Historyczny», t. 74, 1967, nr 1; Ён жа. Litwa wobec wojny z Turcją 1672—1676, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości», XIV, cz. 1, 1968; Wójcik Z. Jan Sobieski, Warszawa, 1983, passim; Rachuba A. Sapieha Benedykt Paweł, PSB, XXXIV, 1993, s. 583—586; Ён жа. Sapieha Kazimierz Jan, PSB, XXXV, 1994, s. 38—41; Lulewicz, Elita... tabela 13.

27 Rachuba A. Litwa wobec projektu zwołania sejmu konnego w 1695 r. i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim, «Zapiski Historyczne», LI, 1986, z. 1, s. 63—80.

28 Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709—1714. Kraków, 1926, passim; Ён жа. Polska w dobie wojny północnej 1704—1709. Kraków, 1925; Narbutt J. Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego za

Sobieskiego i Augusta II. Wilno, 1852, t. II, passim; Powidaj L. Wojna domowa Sapiehów z szlachtą litewską w ostatnich latach XVII i na początku XVIII wieku, «Przegląd Polski», R. 7: 1872, z. 4; Sowa A. Pociąg Ludwik Konstanty, PSB, XXVII, 1982, s. 39—45; Anusik Z., Stroynowski A. Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych, «Acta Universitatis Lodzianensis», Folia Historica, [Z.] 33: Historia nowożytna, 1989, s. 29—58; Lesiński J. Spory o dobra neuburskie, «Miscellanea Historico-Archivistica», t. 6: 1996, s. 95—132.

Анджэй ПАХУБА (Варшава).

Роля магнатаў у каранацыі абразоў Божай Маці ў Вялікім Княстве Літоўскім

Ад раньняга Сярэднявечча ў Заходняй і Ўсходняй царкве існуе традыцыя каранаваньня абразоў каштоўнымі каронамі. Пачаткова каранацыі жывапісных выяваў сьвятых здараліся спарадычна, будучы хутчэй праявамі асабістай пабожнасьці. У пасьлятрыдэнцкія часы, разам з цэнтралізацыяй каталіцкага касьцёлу, выявілася тэндэнцыя афармляць у праўна-літургічным пляне розныя праявы культу чудатворных абразоў.

Напачатку XVII ст. папа Клімэнт VIII (1592—1605) аздобіў каштоўнай каронай адзін з найстарэйшых марыійных абразоў (Панны Марыі) — здаўна шанаваную ў Рыме выяву, званую *Salus Populi Romani* ў базыліцы *Santa Maria Maggiore*. Пілігрымы, якія наведвалі папу Клімэнта VIII, атрымлівалі ад яго ахвяраваньні ў выглядзе копіяў гэтага абраза. Некалькі экзэмпляраў трапіла ў Польшчу. Каранацыйныя ўрачыстасьці ў Рыме, а таксама пашырэнне копіяў абраза спрычыніліся да ягонага праслаўленьня ў каталіцкім сьвеце пад народным найменьем Маці Божай Сьнежнай.

Першы каранацыйны абрад паводле правілаў Рымскай камісіі адбыўся ў часе пантыфікату папы Урбана VIII. Тады сабраная папам камісія ў справах каранацыі канчаткова ня вырашыла, ці вобраз Марыі мусіць быць скульптурны альбо маляваны, не зрабіла ніякіх заўвагаў што да іхнай мастацкай якасьці, але затое вылучыла патрабаваньне, каб яны сьведчылі пра важныя гістарычныя падзеі й шанаваліся ня толькі вакольным насельніцтвам, але ўсім народам. Гэтая тэза адпавядала дактрыне Трыдэнцкага сабору. Каранаваньня ў XVIII ст. на землях Рэчы Паспалітай выявы Божай Маці таксама адпавядалі патрабаваньням Камісіі.

Каранацыйныя ўрачыстасьці мелі багатае мастацкае ўвасабленьне. Уражвае вялізны аб'ём твораў плястычных мастацтваў, зьвязаных з урачыстасьцямі каранацыі вобразаў Багародзіцы. Да аказіянальнай архітэктуры тут адносіцца больш за 70 трыюмфальных брамаў, фундаваных пераважна магнатамі, трохі радзей манаскімі ордэнамі, якія бралі ўдзел ва ўрачыстасьцях, а таксама біскупамі — каранатарамі абразоў. Брамны выстаўлялі й магістраты местаў, зьвязаных з каранацыяй.

Першая за межамі Італіі каранацыя абраза папскімі каронамі адбылася ў 1717 г. на Яснай Гуры ў Чанстахове. Надзвычайны культ і шанаваньне Найсьвяцейшае Багародзіцы ў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў прывялі да таго, што каранацыя яе выяваў — абразоў ці скульптураў — зрабілася такім папулярным, як хіба толькі ў Італіі. У

Рэчы Паспалітай адбылося 26 актаў каранацыі, што непараўнальна больш, чым у іншых краінах Цэнтральнай Эўропы. Часцей за ўсё да гэтага спрычыняліся магнаты, якія пакрывалі велізарныя кошты ўрачыстасцяў. Трэба дадаць, што цырымоніі каранацыі ў XVIII ст. адбываліся ва ўсіх краях Рэчы Паспалітай. Найболей іх прайшло на землях Кароннай Русі, меней у Вялікім Княстве Літоўскім і Каралеўскай Прусіі, а менш за ўсё на ўласна польскіх землях. Выключэнне складала Чанстахова.

Калі ў гадавіну каранацыі на Яснай Гуры адбывалася ўрачыстае адкрыццё (інаўгурацыя) дзейнасці брацтва Маці Божай Чанстахоўскай, адначасова праходзілі каранацыйныя ўрачыстасці ў найвялікшым санктуарыі ВКЛ — у Троках. Афіцыйнаю нагодай каранацыі цудоўнага абраза ў нядзелю 4 верасня 1718 г. называлі заканчэнне Паўночнае вайны; людзі верылі, што дзякуючы заступніцтву Маці Божай Троцкай «у Айчыну вярнуўся мір»¹.

Моцы абраза прыпісваўся таксама хрост Літвы ды адбіццё турэцкае пагрозы. Папраўдзе выява пазнейшая, чым даводзіць паданне², аднак паводле яго цудоўны абраз нібыта атрымаў з нагоды хрышчэння вялікі князь Вітаўт ад бізантыйскага імператара Эмануіла II з мэтай наладзіць саюз супраць Турцыі³. Гэта адбывалася перад падзеннем Канстанцінопаля і было звязана з Флярэнтыйскай уніяй 1439 г., пастановы якой сталі асновай усіх пазнейшых царкоўных уніяў у Рэчы Паспалітай.

Трокі з Чанстаховай звязвала асоба каранатара, віленскага біскупа Канстанціна Казімера Бжастоўскага, удзельніка ўрачыстасцяў на Яснай Гуры. Для сьведчаньня цудатворнасці выявы капітула накіравала ў Рым 40 сьведкаў⁴. Біскуп, які карыстаўся прызнаннем сталіцы Сьв. Пятра, меў тытул графа касцельнае дзяржавы і асыстэнта папскага пасаду, неўзабаве атрымаў ад папы Клімэнта XI дазвол каранаваньня абраз Маці Божай Троцкай⁵.

Сама ўрачыстасць адбылася надзвычай раскошна. Біскуп Канстанцін Бжастоўскі падчас выезду ў Трокі «сядзеў на трыюмфальным вазку, узнесеным па-над натоўпам»⁶. Пралаты віленскае капітулы неслі перад ім кароны. Працэсію суправаджалі, апрача конных рыцараў і пешых з харугвамі, 30 экіпажаў⁷. Пры першай трыюмфальнай браме насустрач каранатару выйшла шмат сьвецкіх афіцыйных асобаў. Сярод іх былі віленскі кашталян і польны гетман літоўскі Людвік Пацей, віленскі ваявода Ян Казімер Сапега,

троцкі ваявода Казімер Агінскі й кашталян, а пазьней віцебскі ваявода Марцыян Агінскі, усе ў суправаджэньні жонак⁸.

Па заканчэньні ўрачыстасьцяў пабольшала пілігрымак да Трокаў ня толькі «люду, але й магнатаў, павялічыліся таксама пераходы шляхоцкіх кальвінскіх сем'яў у каталіцкую веру»⁹.

Каранацыя ў Троках паслужыла імпульсам для каранацыі абраза Багародзіцы Коданьскай. Пасьля прыніжэньняў, якія перажыла сям'я Сапегаў у выніку паразы пад Алькенікамі ў 1700 г., чым скарысталіся Бжастоўскія, Агінскія й Пацеі, прадстаўнікі роду, напэўна, жадалі такім чынам нагадаць пра заслугі дому Сапегаў, патронамі якога лічыліся цудоўныя абразы Божай Маці ў Кодні й Вільні, абодва каранаваныя намаганьнямі кашталяна, а пазьней вялікага літоўскага канцлера Яна Фрыдэрыка Сапегі.

Жадаючы ўславіць коданьскі абраз і зьвязаць яго з асобаю папы Урбана VIII, які распачаў урачыстыя каранацыі марыйных выяваў у Рыме, Сапега выдаў у езуіцкай друкарні ў Варшаве на лаціне вядомы твор, прысьвечаны ўяўнай гісторыі абраза, і даслаў адбіткі ў Рым¹⁰. Абмаляваньня ў творы падзеі, што датычацца, між іншым, выкраданьня абраза пад канец панаваньня Жыгімонта III з папскае капліцы й згоды папы Урбана VIII затрымаць абраз у Кодні, не пацвярджаюцца гістарычнымі крыніцамі¹¹. Неўзабаве ў сувязі з каранацыяй зьявіліся наступныя выданьні гэтага твору па-польску, надрукаваныя ў Торуні, Сандаміры й Варшаве¹².

Адрозна ад Чанстаховы й Трокаў, куды кароны разам з дакумэнтамі былі дасланыя з Рыму, у Кодні Сапега мусіў паклапаціцца пра ўсё ўласным коштам з дазволу капітулы¹³. Гэта было навіной, але ператварылася ва ўсё больш рэгулярную практыку пры каранацыі наступных абразоў.

Урачыстасьцямі кіраваў луцкі біскуп Станіслаў Рупнеўскі. На іх прыбыло некалькі тысячаў асобаў з Падляшша, Вальні й больш далёкіх мясцінаў. Акрамя каталікоў, на каранацыю наладзілі пілігрымкі таксама ўніяты й праваслаўныя. Прысутнічала бальшыня прадстаўнікоў сям'і Сапегаў і зьвязаных зь ёю саюзамі магнацкіх родаў¹⁴.

Ужо ў пачатковай фазе пашырэньня каранацыйных урачыстасьцяў на землях Вялікага Княства Літоўскага адбыліся два «конкурсы»: у Троках (1718) дасканаласьцю й пышнасьцю трыюмфальных брамаў супернічалі найбольш уплывовыя ордэны, г. зн. дамініканцы, францішканцы й езуіты, затое ў Жыровічах (1730) — наймацнейшыя

магнацкія роды ВКЛ, а менавіта Радзівілы, Вішнявецкія, Пацеі й Сапегі. Найлепей скампанаваную браму выставіў падскарбі Язэп Францішак Сапега паводле плянаў брата Матэвуша Асецкага (Osiecki)¹⁵, якога ў 1730—1739 гг. падскарбі меў на службе пры будаўніцтве храму рэфарматаў у Бочках¹⁶. Брама атрымала форму піраміды з бальконамі для аркестру й была ўпрыгожаная партрэтамі папы Бэнэдыкта XIII, кардынала Анібале Альбані, караля Аўгуста II, прадстаўнікоў дому Сапегі і гербамі Польскага Каралеўства й ордэну базыліянаў. Браму ўкаранавалі каралеўскаю каронаю, княскаю мітраю ды імем Марыі¹⁷.

Падобныя элементы можна было бачыць на браме дому Вішнявецкіх, узьнесенай коштам вялікага літоўскага канцлера князя Міхала Сэрвацыя Вішнявецкага, які ўзяў удзел ва ўрачыстасцях. Зьмест жывапісных і скульптурных вобразаў падкрэсьліваў заслугі сям'і князя як апекуноў каталіцкае веры й абаронцаў Айчыны. Галерэя герояў распачыналася з князя Ярэміі Вішнявецкага, героя бітваў з Масквою й казакамі пад Старцам, а замыкалася каралём Міхамам Карыбутам, фундатарам манастыру базыліянаў у Полацку й гарантам рэлігійных свабодаў у Рэчы Паспалітай¹⁸.

На другім баку брамы знаходзілася генэалёгія дому Вішнявецкіх паводле гербоўніку Барташа Папроцкага канца XVI ст., з адлюстраваньнем пазьнейшых сувязяў сям'і з Радзівіламі, Флемінгамі й іншымі магнацкімі дамамі¹⁹. Гэта было выразна зьвязана кампазыцыяй з Genealogia Sapieham з Кодня.

Радзівілаўскую браму фінансавалі князі Геранім і Мікалай Фаўстын. Геранім разам са сваёй маці Ганнай з Сангушкаў пакрыў бальшыню зьвязаных з каранацыяй Маці Божай Жыровіцкай коштаў, а Мікалай Фаўстын выступаў як афіцыйная асоба — наваградзкі ваявода, у ваяводзтве якога знаходзіліся Жыровічы²⁰. І гэтую браму аздабляў шэраг эмблемаў і алегарычных вобразаў, якія адносіліся да дому Радзівілаў.

Чацьвёртую браму прысьвяцілі нядаўна памерламу гетману Людвіку Пацею, фундатару паўлінаў ва Ўладаве, які ў свой час прысутнічаў на ўрачыстасці ў Троках. Зьмест брамы паказваў роднасныя сувязі сям'і й падкрэсьліваў яе заслугі перад Берасьцейскай уніяй, асабліва ўладкі Іпацыя Пацея. У Троках падчас урачыстае працэсіі каранатара віталі прадстаўнікі ордэнаў, а ў Жыровічах — чальцы магнацкіх сем'яў²¹.

Гісторыя Жыровічаў як месца паломніцтва пачынаецца ад XV ст.²², але пазнейшая экспансія кальвінскае рэфармацыі прывяла да таго, што «зараслі дарогі да жыровіцкае царквы»²³. Аднаўленне санктуарыю й зьяўленне ў Жыровічах базыліянаў звязана з Берасцейскай уніяй і дзейнасцю першага сьвятога ўніятаў — архібіскупа Язафата Кунцэвіча, якога падтрымліваў канцлер Леў Сапега²⁴. Слава Жыровічаў умацнілася па спаленні манастыра маскоўскімі войскамі ў часе «патопу», што народ успрыняў як помсту за ўнію. Перад малым, выразаным з шэрага ясыцісу, абразком маліліся нашыя каралі: Уладыслаў IV з каралеваю Цэцыліяй Рэнатай, Ян Казімер, Ян III Сабескі з каралевічам Якубам і Аўгуст II Моцны²⁵. Манастыр карыстаўся пастаяннай матэрыяльнай падтрымкай і апекай магнацкіх сем'яў і навакольнае шляхты, роўна як сярод уніятаў, так і каталікоў — пераважна Сапегіў, Радзівілаў, Сангушкаў і Вішнявецкіх.

Менавіта яны падтрымалі намаганьні пракуратара базыліянаў Бэнэдыкта Тулевіча, які атрымаў дэкрэт з дазволам каранаваць абраз ужо ў 1726 г.²⁶. Папа Бэнэдыкт XIII даслаў залатыя кароны ў Жыровічы разам з Геранімам Радзівілам²⁷. Геранімава маці, княгіня Ганна з Сангушкаў, удава па канцлеры Каралю Станіславу, ахвяравала абразу кляйноты «каралеўскае вартасьці»²⁸.

Каранацыйная ўрачыстасьць адбылася 8 верасня 1730 г. Кароны ўскалаў уніяцкі кіеўскі й галіцкі мітрапаліт Апанас Шаптыцкі, якому дапамагалі біскупы: уладзімірскі Тэафіль Гадэбскі й пінска-тураўскі Юры Булгак, з асыстэнтамі — прыёрамі базылянскіх манастыроў зь Берасьвечча, Кобрыню, Тарошына й Тараканяў²⁹. Сярод шматлікіх сьвецкіх асобаў прысутнічалі: вялікі гетман літоўскі Міхал Сэрвацы Вішнявецкі, наваградзкі ваявода Мікалай Радзівіл, падляскі ваявода Язэп Сапега, трэцкі кашталян (вядомы нам яшчэ з Кодня) Ян Фрыдэрык Сапега, князь Геранім Радзівіл ды іншыя прадстаўнікі названых дамоў, а таксама сем'яў Храптовічаў, Тышкевічаў і Завішаў³⁰.

У часе ўрачыстасьці працэсія мінула шэсьць трыюмфальных брамаў. Першую выставілі ў гонар базыліянаў ды магістрату Слоніма, другою ўшанавалі каранатара, трэцяю ўславілі дом Пацеяў, чацьвертаю — Радзівілаў, пятаю — Вішнявецкіх, шостаю — заслугі Сапегіў як апекуноў Жыровіцкага манастыра.

У царкве побач са стальцом каранатара падрыхтавалі лавы для ша-ноўных гасьцей. Урачыстасьці прыцягнулі натоўпы вернікаў абодвух

абрадаў з Падляшша, Вальні, Літвы, Жмудзі, Інфлянтаў ды іншых земляў Рэчы Паспалітай. На падставе колькасці камунікатаў іх налічваюць да 40 тысяч асобаў, зь якіх палову складалі рыма-каталікі³¹.

Дзьве каранацыі сярэдзіны XVIII ст., 1750 г. у Вільні й 1751 г. у Львове, ёсць свайго кшталту кульмінацыйнай гарадзкіх урачыстасцяў пад патранатам магнатаў. Як калісьці на коданьскую ўрачыстасць Сапегаў Патоцкія адгукнуліся, патрануючы першую каранацыю ў Кароннай Русі ў Сокале, таксама віленская каранацыя, што праславіла дом Сапегаў, знайшла водгук Пілявітаў у Львове.

Кляштар бэрнардынак у Вільні паўстаў дзякуючы павароту з кальвінізму Лява Сапегі, вялікага літоўскага канцлера, пазней гетмана й віленскага ваяводы, стваральніка моцы сям'і Сапегаў³². Апрача запісаных тастамантам наяўных грошай, фундатар пакінуў бэрнардынкам зямельныя ўладанні, а ў 1594—1596 на месцы свайго палацу выбудаваў кляштар і касцёл сьв. Міхала³³. Дасканала аздобленая сьвятыня адначасова зрабілася маўзалеем фундатара й ягонае сям'і.

Каранаваны абраз Маці Божай Сьвятаміхальскай, на якім выяўлены таксама постаці сьвятых Пятра й Паўла, маляваны тэмперай на дошцы, з дваццатых гадоў XVI ст. знаходзіўся ў валоданні віленскіх бэрнардынаў³⁴. На жаданьне канцлера Сапегі манахі згадзіліся перанесці яго ў новую сьвятыню бэрнардынак, разьмешчаную побач. У гэты ж час твор быў адноўлены: «...Умелы й сумленны мастак не дакрануўся аблічча Божай Маці, толькі галоўку Пана Езуса трохі паправіў»³⁵. На месцы апосталаў жывапісец зьмясьціў постаці сьвятых Францішка й Бэрнарда зь Сіены.

Калі ў 1655 г. горад занялі маскоўцы, яны цалкам абрабавалі касцёл і кляштар, выкідваючы нават парэшткі памерлых з дамавінаў; «толькі цудоўным чынам абраз ацалеў мала пашкодзаны»³⁶. Калі бэрнардынкі вярнуліся ў Вільню, яны аднавілі касцёл і кляштар пры дапамозе гетмана Паўла Сапегі. У той жа час віленскі біскуп Аляксандар Сапега, на падставе меркаваньняў спецыяльна скліканай камісіі, 13 лютага 1670 г. выдаў дэкрэт аб прызнанні абраза Маці Божай Сьвятаміхальскай цудатворным³⁷.

У 1750 г. былі актуалізаваныя абвешчаныя ў 1732 г. папам Клімэнтам XII паўнамоцтвы. Іх прывёз у Вільню разам з каронамі ад папы Бэнэдыкта XIV правінцыял бэрнардынаў Францішак Савіч³⁸.

Дакумэнт каранатара, віленскага біскупа Міхала Зянквіча, датычны ўрачыстасцяў 8 верасня 1750 г., быў адчытаны з

касьцельных амбонаў у віленскім, інфлянцкім, смаленскім і жмудзкім біскупствах. У горад прыбывалі прадстаўнікі шматлікіх брацтваў і парафіяў з аддаленых земляў. Ня толькі ў горадзе, але й у далёкіх прадмессях нестала месца для пастою пілігрымаў³⁹.

Панядзелкавым ранкам 7 верасня разьмешчаная на пагорках над Віленкай артылерыя салютам з 16 гарматаў адзначыла надыход дня ўрачыстасьцяў. Упрыгожаныя каштоўнасьцямі кароны чыстага золата перахоўваліся пад вартай у касцёле сьв. Мікадзіма за Востраю Брамаю. У гэты ж дзень з урачыстай працэсіяй іх перанеслі ў касцёл бэрнардынак сьв. Міхала. Паход шматлікага сьвятарства й вернікаў пад гукі аркестраў і выбухі гарматных залпаў рушыў каралеўскаю трасаю праз восем трыюфальных брамаў⁴⁰. Яны прысьвячаліся Каралеўству Польскаму, месту Віленскаму, біскуп-каранатару, некаторым ордэнам і магнацкім сем'ям. Езуіты на сваёй аркадзе пры акадэмічным касцёле сьв. Яна прыгадалі нядаўна згаслы род Вішнявецкіх ды іхніх прадаўжальнікаў — князёў Радзівілаў і Агінскіх. Затое кармэліты босыя й бэрнардыны славілі сілу Сапегаў. Таксама й у касцёле бэрнардынак, дзе адбыўся акт каранацыі абраза, перад аўтаром зьмясьцілі партрэт канцлера Лява Сапегі, ля якога праз усю ўрачыстасьць «гарэла сьвечка»⁴¹. Над хорам вісели партрэты іншых прадстаўнікоў роду Сапегаў. У дзень каранацыі па зьмярканьні гарматны бой абвесціў пачатак фаервэркаў: «... У штучных агнях паўгадзіны палалі зь літараў словы Vivat Maria Coronata»⁴².

Апошнія каранацыі абразоў Панны Марыі, якія былі нагодаю для рэлігійнае дэманстрацыі разам з услаўленьнем магутнасьці магнацкіх родаў, прайшлі ў Бярдычаве й Бялынічах. У XVIII ст. Бярдычаў быў на ўсходзе земляў Кароннае Русі найбольш славытым месцам марыйнага культу, адзначаным папскаю каронай.

На паўночным усходзе Вялікага Княства Літоўскага адпаведнікам Бярдычава выступалі Бялынічы, дзе 20 верасня 1761 г. каранаваліся абраз Маці Божай Бялыніцкай⁴³. Абодва абразы зьявіліся ў 1630-я гады ў сьвятынях кармэлітаў на варце межаў Рэчы Паспалітай і лацінскае царквы на ўсходніх рубяжох. Заснавальнікі касцёлаў кармэлітаў абутых у Бялынічах і кармэлітаў босых у Бярдычаве, зь якімі звязаны пачатак гісторыі абодвух санктуарыяў, — канцлер Леў Сапега й ваявода Януш Тышкевіч — належалі да першага пакаленьня магнатаў рускага [у гэтым выпадку — праваслаўнага, а не ўкраінскага. — Рэд.] паходжаньня, якія перайшлі ў каталіцтва. Абодва

прыклялі вялікія намаганьні для яго пашырэння на ўсход: Сапега — у Вялікім Княстве Літоўскім, а Тышкевіч — у Кароннай Русі.

Болей за ўсё славы абедзвюм сьвятыням дадалі часы «патопу». Абодва абразы вывозіліся ў больш бясшпечныя месцы на некалькі дзесяцігодзьдзяў: бярдзічаўскі спачатку ў Люблін, а пазьней у Львоў, бялыніцкі — у Ляхавіцкі замак. Перамога польска-літоўскіх войскаў пад кіраўніцтвам гетманаў Стэфана Чарнецкага й Паўла Сапегі над маскоўцамі пад Палонкай, па шасьцімесячнай аблозе ворагамі Ляхавічаў, у той час прыпісалі заступніцтву Маці Божай Бялыніцкай⁴⁴. Гэта была непасрэдная аналёгія з цудоўнай абаронай Чанстаховы.

У першай палове XVII ст. Бялынічамі валодалі Сапегі, потым пры забытых абставінах імі завалодалі Радзівілы, а пазьней Агінскія. Карыстаючыся суперніцтвам Радзівілаў і Сапегі, дом Агінскіх у XVIII ст. выходзіць наперад як трэцяя магнацкая сіла ў ВКЛ. Каранацыя Маці Божай Бялыніцкай была цудоўнаю нагодай прадэманстраваць моц роду Агінскіх, якія ў гэты час трымалі ў сваіх руках шэраг сэнатарскіх пасадаў. Спонсарамі ўрачыстасцяў у асноўным выступілі вялікі літоўскі маршалак Ігнацы Агінскі й ягоная жонка Алена з Агінскіх [іншае лініі роду. — Рэд.]. Ігнацы быў сынам віцебскага ваяводы Марцыяна Міхала Агінскага й Тэрэзы з Бжастоўскіх, якія падтрымлівалі каранацыю абразамі Маці Божай Троцкай. Алена была сястрой троецага ваяводы Язэпа Агінскага, які, ажаніўшыся з Ганнай Вішнявецкай, дачкой гетмана Міхала Сэрвацыя Вішнявецкага, апошняга мужчынскага прадстаўніка роду, атрымаў палову княска-гетманскай спадчыны. Заслугі й сувязі Агінскіх знайшлі адлюстраваньне ў аздабленьнях каранацыйных урачыстасцяў у Бялынічах.

9 верасьня 1761 г. перад каранацыяй зь вялікаю пыхаю прыбылі ў Бялынічы Алена й Ігнацы Агінскія. На вітаньне прыбылых «стрэлілі... сто разоў з кляшторных мартыраў пры гуках трубаў і літаўраў». Увайшоўшы ў касьцёл, Агінскія выслухалі адборную лацінскую прамову ксяндза Адрыяна Сурына, пасьяя якое «Te Deum Laudamus ды імшу адсылявана перад абразам Марыі Панны з рэзанацыяй кляшторнае капэлі»⁴⁵. Зь 15 верасьня ў Бялынічы зьяжджаліся магнацкія харугвы. Найперш — надворная стагонная харугва вялікага маршалка літоўскага Ігнацыя Агінскага й польнага пісара Міхала Агінскага з усімі афіцэрамі ў парадных мундзірах і на конях. Даставілі больш як 30 штук вялікіх гарматаў, у тым ліку з Бышава.

17 верасня ў параднай карэце прыехаў біскуп-каранатар Ежы Мікалай Гільзен (Hylzen), які заняў месца памерлага 24 студзеня 1761 г. віленскага біскупа Міхала Зянковіча. Па прывітанні за некалькі міляў да Бялінічаў каранатара суправадзілі ў палац, дзе яго частавала вячэраю сям'я Агінскіх, братоў маршалка Ігнацыя ды Тадэвуша Францішка, кашталяна й пазнейшага ваяводы трэцкага, і сыноў апошняга — мерацкага старасты Андрэя Ігнацыя й літоўскага кухмістра Францішка Ксавэрыя.

19 верасня пасля паўдня, а другой гадзіне, калі быў дадзены сыгнал з гарматаў і на ганку касцёлу й пры трыюмфальных брамах зайгралі капэлі, усе харугвы й дэлегацыі выйшлі на паўмілі за места для прыняцця й суправаджэння каронаў у Бялінічы. Уваход адбыўся надзвычай урачыста. У багата аздобленай карэце кароны везлі: вялікі літоўскі пісар Антоні Пац, пляменьнік прамотара каранацыі Ігнацыя Агінскага⁴⁶ й браты маршалка езуіт Францішак Ксавэры Агінскі й пшэвальскі стараста Казімер Ігнацы. Паперадзе шэсця йшлі дзвесьце коней аднае масьці з уладаньняў маршалка, пасля якіх некалькі дзясяткаў конных гусараў, затым стаконная надворная харугва польнага літоўскага гетмана й віцэбскага ваяводы, пяхота грэнадэраў у прыгожых мундзірах.

У дзень каранацыі, а дзвянтай раніцы, гарматы й капэлі «паведамлі» пра ўрачыстасць. Усе харугвы войска сталі перад касцёлам пры намёце, адкуль кароны перанеслі ў сьвятыню. Да вялікага аўтара іх неслі маршалак Ігнацы й кашталян Тадэвуш, браты Агінскія. Перадаючы кароны біскупу, маршалак трымаў прамову, у якой ласцы Маці Божай аддаў усю сваю сям'ю. Затым прачыталі папскія дакумэнты, а правінцыял кармэлітаў Яўстафі Рымовіч і прыёр базылянскага кляштара Павал Пятровіч склалі прысягі.

Па прысягах распачалася ўрачыстая сума (літургія) з казаньнем і ўрачыстая каранацыя абраза ў суправаджэнні салотаў усіх харугваў. Таксама адбыліся малітвы, паводле рымскага інструктажу, за шчаслівае панаваньне найяснейшага караля Аўгуста III і згоду паміж хрысціянскімі манархамі.

Па літургіі Агінскія наладзілі абед, якім частавалі запрошаных гасцей у палацы й кляштары. Увесь час каранацыі адбываліся споведзі, набажэнствы й намашчэнні. Некалькі наступных вечароў кляштары розных ордэнаў ладзілі тэалягічныя дыспуты, прысьвечаныя выдатным сьвецкім і духоўным асобам, у тым ліку смаленскаму біскупу Ежы Гільзену, вялікаму маршалку літоўскаму

Ігнацыю Агінскаму й вялікаму пісару літоўскаму Антонію Пацу. У дзень каранацыі й на заканчэнне ўсіх урачыстасцяў таксама адбыліся фаервэркі, «запалення ў розных агнях»⁴⁷.

Каранацыйныя ўрачыстасці ператвараліся ў сямейныя свята. Ініцыятарам каранацыі Маці Божае Троцкае ў 1718 г. выступіў віленскі біскуп Канстанцін Казімер Бжастоўскі, які годам раней прысутнічаў на каранацыйных урачыстасцях у Чанстахове. Біскупа падтрымлівалі Агінскія як трэці магнацкі дом у ВКЛ. Убачыўшы ініцыятыву зьяднаных сем'яў Бжастоўскіх і Агінскіх, Сапегі й Радзівілы не засталіся абыякавыя. Канцлер Ян Фрыдэрык Сапега разам з жонкаю, Канстанцыяй з Радзівілаў, выступілі прамотарамі каранацыі абраза Маці Божай у Кодні. Маці жонкі канцлера, Ганна з Сангушкаў, і брат Флярыян Радзівіл пакрылі кошты, зьвязаныя з каранацыйяй цудоўнага абраза Марыі ў Жыровічах у 1730 г.⁴⁸. Дачка Марцыяна Агінскага й Тэрэзы з Бжастоўскіх Марцыяна Агінская была другою жонкай вальнскага ваяводы Міхала Патоцкага, прамотара каранацыі абразоў у Сокале й Луцку.

Сярод шасці абразоў, каранаваных у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII ст., ажно пяць мелі гістарычныя сувязі з домам Сапегаў у папярэднім стагодзьдзі. Шматлікія прыклады сьведчаць, што памяць пра гэта захоўвалася. Так, у Вільні ў 1750 г. усе дні ўрачыстасцяў каранацыі абраза Божай Маці ў касьцёле бэрнардынак перад вялікім аўтаром знаходзіўся партрэт канцлера Лява Сапегі⁴⁹. У трюцкай фары пасярод дэкарацыяў выступаў сымбаль Сьвятога Духа ў выглядзе голуба, які трымаў каралеўскую карону формы сямнацатага стагодзьдзя, аблямаваную пэрламі й каштоўнымі камянямі, з надпісам «Misit ei coronam auream» («паслаў ёй залатую карону»). Яна была падарункам сына Лява Сапегі, падканцлера Казімера Лява, паднесеным у папярэднім стагодзьдзі⁵⁰. Абодва Сапегі зьвязаныя з цудатворным абразом Божай Маці ў касьцёле кармэлітаў абутых у Бялынічах: бацька Леў выставіў кляштару фундацыйны дакумэнт, сын Казімер Леў шчодра аздобіў канвэнт, а для цудоўнага абраза справіў «бляху чыстага золата»⁵¹. Сувязі Сапегаў з Коднем і Жыровічамі нам ужо добра вядомыя.

Сярод ініцыятараў каранацыяў пераважалі прадстаўнікі старых сем'яў — пераважна Патоцкія, Любамірскія, Сапегі ці Радзівілы, — прыналежныя да рэспубліканскай партыі, якая стаяла ў апазыцыі да групоўкі сям'і Чартарыскіх. Менавіта таму Эмануэль Раствароўскі

гаворыць пра «Польшчу Патоцкіх і Чартарыскіх пад панаваньнем Аўгуста III».

Акты каранацыі абразоў на землях Рэчы Паспалітай у XVIII ст. адносяцца да асаблівасьцяў польскае культуры барока. Іх можна разглядаць як зьяву, зьвязаную з рэлігіяй, звычаямі ці мастацтвам, з палітычнымі акцэнтамі, бо ў кожным выпадку велізарную ролю адыгрывалі магнацкія сем'і. Іхныя прадстаўнікі часцей за ўсё выступалі ініцыятарамі каранацыяў, пакрывалі асноўныя кошты выдаткаў, іхныя партрэты было відаць сярод дэкарацыяў, гербы — у фаервэрках, ім прысьвячаліся выступы прамоўцаў і прынагодныя выданьні.

Відовішчы рэлігійных урачыстасьцяў з удзелам магнатаў напэўна былі моцным акцэнтам баракальна-сармацкае культуры часу, калі ўжо нараджаліся плыні асьветніцтва, сустракаючы, папраўдзе, агульную непрыхільнасьць шляхоцкае грамады. Прадстаўнікі сьвету, які зыходзіў у нябыт, усаўлялі традыцыю, гістарычную місію Польшчы на ўсходзе й народна-каталіцкую арыентацыю, супрацьпастаўляючы гэтыя вартасьці пагрозам касмапалітызму, якія, між іншым, вынікалі з сувязяў новых магнацкіх сем'яў з масонствам. Абедзьве плыні, так выразна выяўленыя ў вышэйшых колах грамадства Рэчы Паспалітай, зусім ня зьніклі ані з заканчэньнем каранацыйных сьвятаў XVIII ст., ані з адыходам магнатаў з палітычнае сцэны.

Каранацыйныя ўрачыстасьці абразоў Панны Марыі на землях Рэчы Паспалітай у XVIII ст., з увагі на вялізны матэрыял крыніцаў, можна інтэрпрэтаваць па-рознаму. Вялікую вартасьць уяўляе рэлігійная плынь, увасобленая ў набажэнствах, казаньнях, жывапісных адлюстраваньнях ці надпісах-прысьвячэньнях. Гэты матэрыял яшчэ чакае дасьледніка. Ва ўрачыстых каранацыях таксама можна — і трэба — заўважыць грамадзкае пасланьне. У гэтай працы зробленая спроба паказаць каранацыі як гістарычную, культурную й мастацкую зьяву на фоне агульнае сытуацыі ў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў у часе барока.

ЗАЎВАГІ

1 Ks. Jan Kurczewski, Koronacja cudownego obrazu N.P. Marii Trockiej // Księga pamiątkowa Marińska. Tom II, część 2. — Lwów—Warszawa, 1905. S. 383. Апісаньне каранацыі ксяндза Курчэўскага прыведзена паводле Solennitas Coronationis B.M.V. Mariae in antiquissima sua ad praepositatem Palatino Trocensis civilitalis basilicam

a temporibus Alexandri Vitoldi Magni Lithuaniae Ducis... ab Ilmo Constantino Casimiro Brzostowski Eppo Vilnensi... Anno 1718 die 4 Septembris... Vilnae typis univers Soc. Jes. A. D. 1719.

² Гл.: Jonas Minkevičius. Lietuvos bažnyčiu menas. — Vilnius, 1993. S. 58—59.

³ X. Waclaw z Sulgostowa (Nowakowski), далее Nowakowski. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne. — Kraków, 1902. — S. 670.

⁴ Kurczewski. Тамсама. С. 383.

⁵ Ks. Jan Kurczewski. Biskupstwo wileńskie. — Wilno, 1912. S. 50—52. K. Piwarski. PSB, tom III. — Kraków, 1937. — S. 52.

⁶ Тамсама. С. 386.

⁷ Тамсама. С. 386.

⁸ Тамсама. С. 386.

⁹ Тамсама. С. 392.

¹⁰ Monumenta antiquitatum Marianorum... Warszawa, 1721, з партрэтам аўтара Яна Фрыдэрыка Сапегі й вобразам Маці Божай Коданьскай.

¹¹ Гл.: Andrzej Rachuba. Legenda o obrazie Matki Boskiej Gwadelupeńskiej // Dom Sapiężyński, opr. Eustachy Sapiecha. — Warszawa, 1995. S. 48—50.

¹² Monumenta albo zebranie starożytnych ozdób Przenajświętszey Bogurodzicy Panny Marii w dawnym wielce obrazie de Guadelupe rzeczonym... staraniem Albrychta Stawskiego do druku podane. Sandomierz, 1723.

¹³ Tymoteusz Lipiński. Wiadomości historyczne o koronacjach obrazów Matki Boskiej w dawnej Polsce // Biblioteka Warszawska, tom IV, 1859. S. 95.

¹⁴ Andrzej Tłomacki. Sapiehowie. Linia kodeńska. — Warszawa 1996. — S. 450.

¹⁵ У творы Георгіі Жёткіевіч. Aquita grandis alarum in Żyrowiciana in solitudine Maria, Supraśl, 1730, выступае як брат Матэвуш з кляштара рэфарматаў у Венграве.

¹⁶ Stanisław Łoza. Architekci i budowniczowie w Polsce. — Warszawa, 1954. — S. 223; гл.: Kalamajska M. Modelowy wystrój kościoła reformatów w Boćkach. BHS, R.42, 1980, nr2, s. 145—158; Bartłomiej Kaczorowski. Fundacje i sprawy artystyczne w «Państwie Boćkowskim» Franciszka Józefa Sapiehy. BHS, R. 50, 1988. S 59—70.

- 17 Jętkiewicz. Тамсама.
- 18 Jętkiewicz. Тамсама.
- 19 Jętkiewicz. Тамсама.
- 20 Jętkiewicz. Тамсама.
- 21 Jętkiewicz. Тамсама.
- 22 Праўда, прыводзяцца й пазнейшыя даты, гл.: Nowakowski. O cudownych obrazach... s. 789.
- 23 Księga Pamiątkowa Mariańska. Tom II, część 2. — Lwów—Warszawa, 1905. — S. 212.
- 24 Тамсама. С. 213—214.
- 25 Тамсама. С. 213.
- 26 Nowakowski. O cudownych obrazach... s. 789.
- 27 У гэтым пытаньні ў крыніцах ёсць супярэчнасці, часам называюцца іншыя прадстаўнікі дому Радзівілаў.
- 28 Księga Pamiątkowa... s. 213.
- 29 Georgij Jętkiewicz. Aquita grandis alarum in Żyrowiciana in solitudine Maria. Supraśl, 1730. — R. I.
- 30 Тамсама. Разьдзел II.
- 31 Księga Pamiątkowa... s. 213.
- 32 Jaroszewicz. Żywot świętobliwego Leona Sapiehy, s. 147—150.
- 33 Kajetan Grudziński. Klasztory bernardyńskie w Polsce. — Kalwaria Zebrzydowska, 1989. — S. 559.
- 34 Апошняя летувіская літаратура, у тым ліку Tadas Adomonis, Klemensas Cerbulenas, Lietuvos TSR dailes ir architekturos istorija, Tom 1. — Vilnius, 1987. — S. 154, il. 13, а таксама Jonas Minkevičius. Lietuvos bažnyčių menas. — Vilnius, 1993. — S. 80. Падаюць дату паўстаньня абраза каля 1528 г. Мы прынялі яе ў «Дому Sapieżyńskim», гл. вышэй, стар. 60, пры апрацаваньні ілюстрацыйных матэрыялаў да кнігі. Nowakowski, гл. вышэй, стар. 726, аднак падае, што абраз трапіў да віленскіх бэрнардынаў ужо ў 1518 г.
- 35 Nowakowski. O cudownych obrazach w Polsce... s. 727.
- 36 Тамсама. С. 726.
- 37 З гэтае прычыны ігуменьня-бэрнардынка Канстанцыя Сакалінская надрукавала ў Вільні ў 1671 г. гісторыю абраза «Skarbnica niebieska otwarta ... w obrazie Boga — Rodzice Maryej Panny w Kościele S. Michała». Nowakowski. O cudownych obrazach w Polsce... s.

728, паведамляе, што ўжо ў XVIII ст. гэтая кніжка была вялікай рэдкасьцю.

38 Grudziński. Тамсама. С. 559. Атрыманьне паўторнага дазволу на каранацыю абраза ад Бэнэдыкта XIV было аблегчана тым, што перад тым як заняць папскі пасаг, ён працаваў у Рымскай Курыі ў час пантыфікату свайго папярэдніка Клімэнта XII, маючы значны ўплыў на яго палітыку. Гл.: Kumor. Тамсама. С. 18.

39 Tomasz Zienkowicz. Korona z Herbowych Jaśnie Wielmożnych Strzał złożona... Supraśl, Drukarnia OO Bazylianów, 1751, без нумарацыі старонак. Апісаньне каранацыі Зянковіча, звязанае загалюкам з гербам Сапегі, прысьвечана фундатару ўрачыстасьцяў літоўскаму падскарбію Аляксандру Сапегу. Аляксандар атрымаў пасаг падскарбія ў год каранацыі дзякуючы намаганьням канцлера Яна Фрыдэрыка Сапегі. Апрача таго, падскарбі займаў у спадчыну па памерлым у 1751 г. канцлеры шыкоўны палац пры вуліцы Закрочымскай у Варшаве.

40 Тамсама.

41 Тамсама.

42 Тамсама.

43 O. Bronisław Alfons Tomaszewski. Dzieje Zakonu OO Karmelitów w Polsce, na Litwie i Rusi (1397—1997). Część I. — Kraków, 1988. — S. 59. Машынапіс у бібліятэцы Ордэну Кармелітаў на Пяску ў Кракаве.

44 Informacya krótka de oryginie obrazu Matki Najświętszej Białynickiej wielkimi cudami słynącego, który za wyszłą Bullą y Dekretem Najwyższej Stolicy Apostolskiej koronowany jest przez Jaśnie Wielmożnego Imci Xiędza Jerzego z Eklów Hylzena biskupa Smoleńskiego Roku 1761 Miesiąca Septembra dnia 20; без году й месца друку.

45 Апісаньне каранацыйных урачыстасьцяў у Бялынічах пададзена ў 1761 г. у Addyament do Gazet krótko zebrany Aktu koronacyi obrazu Najśw. Maryi Panny w kościele Biał.

46 Антоні Пац — сын віцебскага кашталяна Крыштафа Паца й Барбары Агінскай, жанаты з Тэрэзай з Радзівілаў наваградзкай ваяводзянкай, дачкой Фаўстына Радзівіла й Барбары з Завішаў (спадчыньніцы Бярдычава).

47 Nowakowski. O cudownym obrazie... Тамсама. С. 21.

48 Nowakowski. Тамсама. С. 789.

49 Tomasz Zienkowicz. Korona z Herbowych [...] Sapiechów strzał [...] w Cudownym Obrazie. Supraśl, 1751.

50 Nowakowski. Тамсама. С. 671.

51 Roman Róg. Karmelici. Duch, historia, kultura. — Kraków, 1997. — S. 142.

Анджэй БАРАНОЎСКИ (Варшава).

www.kamunikat.org

Праваслаўная царква ў жыцці ўкраінцаў і беларусаў паміж Люблінскай і Берасцейскай уніямі (1569—1596)

У 1569 г. у Любліне адбылося аб'яднанне Польскага каралеўства й Вялікага Княства Літоўскага ў адзіную дзяржаву — Рэч Паспалітую. Пры гэтым былі праведзены тэрытарыяльныя змены. Згодна з соймавымі пастановамі ад Літвы, якая захоўвала аўтаномію, да Польшчы адышлі Падляшша, Валынь, Брацлаўшчына, Падолле й Кіеўшчына. Разам з раней далучанымі Галіччынай і Холмшчынай яны стваралі Рускае, Белзскае, Падольскае, Валынскае, Брацлаўскае, а з 30-х гадоў XVII ст. і Чарнігаўскае ваяводства.

Люблінская унія па-рознаму ацэньвалася даследнікамі й палітычнымі дзеячамі. І. Агіенка (мітрапаліт Іарыён) лічыў 1569 г. «найтрагічным годам нашае гісторыі»¹. На думку тагачасных польскіх дзяржаўных дзеячоў, у Любліне адбылося «ўз'яднанне часціны са сваім цэлым, члена са сваім целам і галавою»². М. Грушэўскі разглядаў Люблінскія пастановы толькі як «далучэнне ўкраінскіх земляў да Польшчы». Паслялюблінскі перыяд вучоны расцэньваў як частку культурна-палітычнага наступу Польшчы, перабудову ўкраінскага грамадскага ладу на польскі ўзор»³. Рух польскай шляхты М. Грушэўскі параўноўваў з «каланізацыйным паходам», паклаўшы гэтую ацэнку ў аснову сваіх меркаванняў.

У савецкай гістарыяграфіі Люблінскі акт трактаваўся як «захоп» ці «прымусовае прыяднанне» Украіны, каланіяльная акупацыя з поўным каланіяльным падпарадкаваннем усіх сфераў украінскага жыцця Польшчай⁴. Люблінская унія, на думку даследнікаў, дазволіла Ватыкану здзейсніць духоўную экспансію на ўкраінскія землі⁵.

Супрацьлеглую пазіцыю займаюць некаторыя сучасныя ўкраінскія навукоўцы. У прыватнасці, Н. Якавенка лічыць, што Люблінская унія з прававога пункту гледжання была актам цалкам парламентарным, таму вызначэнне яе як «захопу» не мае пад сабой ні юрыдычных, ні лагічных падставаў. Ніякай каланізацыі ўкраінскага народу, на думку вучонай, «насамрэч не было». «Гістарыяграфічны міф пра татальны каланізацыйны паход польскага этнічнага элементу на Украіну, — сцвярджае яна, — пры бліжэйшым разглядзе аказваецца памылкаю, якая ўзяла пачатак з-за недастатковага вывучэння персаналіяў украінскай шляхты»⁶.

Большыня замежных украінскіх даследнікаў лічыць паўнійны (1569) рэжым акупацыйным для Украіны. Такой думкі, між іншым, прытрымліваецца амерыканскі вучоны ўкраінскага паходжання В.

Жыла. «З польскай акупацыяй на ўкраінскіх землях, — піша ён, — насталі цяжкія часы, таму што польская адміністрацыя не перабірала ў спосабах, а старалася як мага хутчэй здзейсніць свае вялікадзяржаўныя амбіцыі». Дзеля здзяйснення сваіх планаў Польшча найперш імкнулася выкарыстаць царкву. Да гэтага яе актыўна падштурхоўваў ордэн Езуітаў. Даследнік перакананы, што ў выніку працы езуітаў Польская дзяржава, якая яшчэ ў часы Жыгімонта II Аўгуста лічыла сябе найбольш вальнадумнай, а пры ягоных наступніках — Стэфану Баторым і Жыгімонту III — стала «рэлігійна нецярпімай і наскрозь...». Пад уплывам езуітаў нянавісьць польскіх каталікоў павярнулася супраць пратэстантаў (лютэранаў, кальвіністаў, арыянаў), а таксама праваслаўных, якіх імкнуліся не дапусціць «да вышэйшых пасадаў у дзяржаўных установах»⁷.

Менавіта езуіты, на думку В. Жылы, «звярнулі асаблівую ўвагу на справу царкоўнай уніі». Разам з тым, Берасцейскую унію 1596 г. даследнік называе «рэвалюцыйнай падзеяй у тагачасным рэлігійным жыцці», якая змусіла праваслаўных «перайсці да барацьбы супраць уніі і заняць цвёрдае кансерватыўнае становішча». Іхная барацьба прывяла «да ўсеагульнага культурнага ўздыму, а самае галоўнае — да ўздыму нацыянальнай свядомасці, што ў выніку адыграла галоўную ролю ва ўкраінскім нацыянальным адраджэнні канца XVI і пачатку XVII ст.»⁸.

Такім чынам, Люблінская унія пачала новы этап у гісторыі ўкраінскага народу. Гэта адносіцца і да праваслаўя, выразнікам і гарантам якога мелася выступаць Кіеўская мітраполія, якая прадстаўляла тады нацыянальную царкву ўкраінцаў і значнае часткі беларусаў.

Што ж уяўляла сабой мітраполія, якімі правамі й прывілеямі яна карысталася, якія працэсы развіваліся ў самой Царкве, сярод праваслаўнага насельніцтва Украіны, Беларусі й усяе Рэчы Паспалітай? Зразумела, што дэталёва абазначыць яе тагачасныя межы практычна немажліва. Замест гэтага паспрабуем вызначыць пункты польска-літоўскай дзяржавы, паміж якімі знаходзіліся ўладанні Царквы. На захадзе краіны Кіеўская мітраполія прасціралася да мястэчка Яблычна і Берасця (Берасцейскае ваяводства), падыходзячы такім чынам да самое сталіцы Рэчы Паспалітай — Варшавы. На паўночным захадзе яна прасціралася да Вільні, Трокаў і Коўна (Віленскае ваяводства). На паўночным усходзе ўладанні мітраполіі сягалі Віцебску і нават трохі далей⁹. На ўсходзе дзяржавы ў яе склад уваходзілі ўласна ўкраінскія землі («казацкая Украіна»),

асноўную частку якіх складала мітрапаліцкая епархія¹⁰. Гаворачы пра епархіі, неабходна адзначыць, што колькасць перыядычна змянялася і на працягу часу іх было ўсяго дзесяць: 1. Кіеўская (мітрапаліцкая); 2. Бранская ці Чарнігаўская; 3. Уладзімір-Валынская; 4. Луцкая; 5. Холмская; 6. Галіцка-Львоўская; 7. Перамышльская; 8. Смаленская; 9. Полацкая; 10. Тураўская¹¹.

Як бачым, Кіеўская мітраполія распаўсюджвала дзейнасць не толькі на ўкраінскія, а і на значную частку беларуска-літоўскіх земляў, насельніцтва якіх у сваёй большыні было праваслаўным. Не ўлічваючы гэтых абставінаў польскі ўрад, зразумела, не мог. Таму ў сваіх прывілеях, жалаваных [граматах. — Рэд.] «абывацелям» прылучаных ваяводстваў, неаднаразова падкрэслівалася, што на іх і далей распаўсюджваюцца ўсе законы Літоўскага статуту (акрамя тых, што супярэчылі існуючаму польскаму заканадаўству), а разам «са старымі звычаямі і правамі» надаюцца «вольнасці і свабоды Кароны ў адпаведнасці з станам, становішчам і маёмасцю кожнага». Апроч таго, ім надавалася права, калі неабходна, змяняць, а то і зусім адмяняць цэлыя артыкулы Статуту. Кароль «уладай уласнай і сойму» абяцаў пацвярджаць змены. Справаводства, акрамя «справаў, якія датычыліся магдэбургскага права альбо іншых правоў згодна са звычайем каронным караля і двара прызначаных» павінны былі і надалей «быць пісаны ніякай іншай мовай, як толькі рускай» (гэта значыць, мовай украінцаў і беларусаў)¹².

Украінская, а таксама і беларуская праваслаўная шляхта, якая жыла менавіта на прасторах тадышняе Польскае Кароны, ураўноўвалася ў правах з каталіцкай і мела магчымасць браць удзел у кіраванні дзяржавы, між іншым, праз паноў-рады. Дзяржава брала абавязак «усе вольныя пасады і званні надаваць абывацелям асёлым, шляхоцкага стану». Набытыя раней князямі й «іншымі жыхарамі ды іхнымі нашчадкамі як рымскага, так і грэцкага веравызнання, годнасці і становішча зберагаюцца».

Наконт Праваслаўнае Царквы дзяржава брала на сябе абавязак «як рымскага, так і грэцкага веравызнання не прыніжаць, не абмяжоўваць і цалкам зберагаць»¹³. У грамаце караля Жыгомонта II Аўгуста Кіеўскаму мітрапаліту Іаану III Пратасовічу гаварылася, што ўладыка мусіць і надалей кіраваць Праваслаўнай Царквою ў Рэчы Паспалітай і пастаўляць ёй, адпаведна звычайу, епіскапаў, архімандрытаў, ігуменаў¹⁴. Права і прывілеі Праваслаўнае Царквы шматкроць пацвярджаліся польскімі каралямі¹⁵. Пра прывілеі

Царквы і духавенства гаварылася ў грамаце мітрапаліту Анісіфару Дзевачцы караля С. Баторага¹⁶. Аб правах Кіеўскай мітраполіі нават у 1595 г. пісаў у сваіх лістах і кароль Жыгімонт III¹⁷. Непрыхільны да праваслаўя, ён, аднак, у гэтым жа годзе падпісаў прывілей пра ўраўнанне правоў праваслаўнага духавенства Рэчы Паспалітай з каталіцкім і змацаваў яго пячаткай¹⁸. Ніводзін з польскіх манархаў у першыя дзесяцігоддзі пасля 1569 г. не парушыў прывілей свайго папярэдніка караля Жыгімонта I Старога, у якім, між іншым, гаварылася: «Усе члонкі, каторыя выпісаны суть у світку правоў дахоўных іх Закону Грэцкага, гэтым нашым лістом пацвярджаем то ўсё на вечнасць»¹⁹.

Такім чынам, Люблінскай уніяй і прыняццямі пасля яе пастановамі юрыдычна замацоўваліся правы і прывілеі Кіеўскай мітраполіі і гарантавалася свабода веравызнання. Праваслаўная царква ў прававых адносінах нароўні з каталіцкай станавілася пануючай у Рэчы Паспалітай.

Але гістарычны аналіз тагачасных падзеяў і дакументаў дае падставы сцвярджаць, што такое становішча Кіеўскай мітраполіі насіла больш фармальны характар, а засіме польскага чынавенства і ўсяго каталіцтва ў сапраўднасці было скіравана на знішчэнне праваслаўя, як галоўнага чынніку рускай народнасці, менавіта ўкраінцаў і беларусаў. На жаль, прадстаўнікі вышэйшага духавенства Кіеўскай мітраполіі не скарысталі сваіх правоў, праявілі пры гэтым згубную для праваслаўя пасіўнасць.

Вядома, што ў той час яшчэ не існавала падставаў для аддзялення Царквы ад дзяржавы. Царква была неадэмным атрыбутам дзяржаўнасці, яе сталым інстытутам. Адштурхоўваючыся ад сярэднявечнага правіла «*cujus regio, ejus religio*»²⁰, — становіцца зразумелым, што Польшча, як дзяржава каталіцкая, не магла аб'ектыўна доўга цягцець на сваёй тэрыторыі існавання іншай рэлігіі альбо веравызнання, незалежна ад таго, хацеў гэтага кароль і ягоныя аднадумцы ці не. З адыходам украінскіх земляў да Польшчы ва Ўкраіну рынулася шмат польскіх магнатаў. Разам са шляхтаю прыйшлі і размаітыя ордэны, якія пачалі актыўную місіянерскую каталіцкую працу. Сярод іх асабліва вылучаліся дамініканскі, францішканскі й бернардынскі ордэны. Іхныя чальцы, паходжаннем выключна палякі, разам з каталіцызмам пашыралі і паланізацыю. У 1540 г. Каталіцкая Царква заснавала ордэн езуітаў, які сканцэнтраваў выдатныя інтэлектуальныя сілы і ўзяў у свае рукі

выхаванне моладзі з дапамогай высокаадукаваных педагогаў у школах розных ступеняў. Запрошаныя ў Польшчу езуіты пасля Люблінскай уніі пашырылі сваю дзейнасць ва Украіне і Вялікім Княстве Літоўскім. Яны адчынілі школы ў Вільні (1570), калегіі ў Яраславе, якія сталі цэнтрам езуіцкай прапаганды ў Галіччыне (1571), Полацку (1579), школы ў Оршы, Любліне, Нясвіжы, Львове, Камянцы, Перамышлі, Вінніцы, Фаставе, Астрозе, Ноўгарадзе-Северскім і іншых месцах²¹. Амаль уся Украіна пакрылася сеткаю іхніх школаў, у якія ахвотна ішлі і дзеці праваслаўных, выносячы адтуль, разам з навукаю, ідэі каталіцызму. Езуіты захоплівалі вышэйшыя асяродкі грамадства, станавіліся настаўнікамі, апекунамі.

У палітычнай сферы ордэн езуітаў стварыў тэорыю адзінства царквы і дзяржавы, звычайна каталіцкай. Адначасова езуіты прапагандуюць ідэю польскага месіянізму: прызначэнне Польшчы быць апірышчам каталіцызму, які б абараняў хрысціянскі свет ад дзікуноў-рутэнаў. Палітыка Польшчы была дакладна вызначана: лацінізаваць і ў той жа час дэнацыяналізаваць Украіну. А для гэтага трэба было знішчыць найперш яе Праваслаўную Царкву. Гэтая задача магла вырашацца трыма шляхамі: 1) ліквідацыяй царкоўна-нацыянальных святыняў і каштоўнасцяў мінулага; 2) падзеннем прэстыжу праваслаўнае царквы; 3) выкліканнем пачуцця сораму за прыналежнасць да гэтае царквы²². Такія ж падыходы тычыліся і праваслаўных беларусаў.

Кіеўская мітраполія вельмі мала ўвагі ўдзяляла адукацыі праваслаўнай моладзі, падрыхтоўцы кадраў для ўкраінскае царквы. У выніку праваслаўная царква значна саступала ў гэтым каталіцкай. Да сярэдзіны XVI ст. значна заняпала і праваслаўная літаратура, якая абмяжоўвалася толькі царкоўна-богаслужбовымі кнігамі, а гэтага было ўжо вельмі мала для адукаванага чалавека. Таму вельмі часта ўкраінская і беларуская шляхта мусіла аддаваць сваіх дзяцей у лаціна-польскія школы, а сама карыстацца польскімі выданнямі. Але ні мітрапаліт, ні епіскапы, не гаворачы пра ўрад Рэчы Паспалітай, выпраўляць сітуацыю не збіраліся. Толькі напрыканцы стагоддзя, дзякуючы апецы князя Канстанціна Астрожскага й рэфарматарскай дзейнасці брацтваў, ва Украіну пачалі прыбываць адукаваныя грэцкія духоўныя асобы, вучоныя, багасловы, якія дагэтуль ненадоўга затрымліваліся ў межах Кіеўскай мітраполіі. Толькі ў 80—90-я гады XVI ст. астрожскі асяродак пачаў адчувальна ўплываць на развіццё

праваслаўнага кнігадрукавання і адукацыі і тым самым прабіваць шлях да царкоўнае рэформы.

На працягу XVI ст. занепадаў аўтарытэт і самога мітрапаліта, які працягваў тытулавацца «Кіеўскім, Галіцкім і ўсяе Русі»²³. Гэта выяўлялася найперш у тым, што ўладыка фактычна страціў мажлівасць паўнаўтасна кіраваць царкоўнымі справамі. Кароль, выкарыстоўваючы так званае права «надання хлябоў духоўных» і «будучы, — са словаў Стэфана Баторага, — надаўцам і абаронцам усіх касцёлаў і цэркваў»²⁴, г. зн. і тых «добраў», якія належалі Кіеўскай мітраполіі, парушаючы звычаі праваслаўнае царквы і законы, што былі падпісаныя ім самім і ягонымі папярэднікамі, бярэ на сябе абавязак прызначаць (замест папярэдняй практыкі зацвярджаць) епіскапаў на кафедры. Вельмі хутка такое правіла стала нормаю; удзел духавенства, шляхты й іншых міранаў у выбарах архірэяў амаль спыніўся. Права «надавання» ставіла вышэйшую іерархію ў залежнасць ад свецкай улады і рабіла катэдры прадметам спекуляцыяў з боку людзей, якія не мелі на гэтыя катэдры ні маральнага, ні фармальнага права.

Катэдры, як і важнейшыя архімандрыі, надаваліся выключна праваслаўным шляхцічам — свецкім асобам за ваенныя альбо іншыя заслугі. Граматы на епіскапства выдаваліся ў большыні выпадкаў папярэдне, з правам заняць катэдру, як толькі яна стане свабоднай. На гэтай глебе часта ўзнікала злоўжыванні, спрэчкі, барацьба між прэтэндэнтамі, таму што кароль у некаторых выпадках абяцаў адну і тую епархію двум або нават тром асобам. Як правіла, барацьба не абмяжоўвалася толькі словамі, у некаторых выпадках заканчвалася кровапраліццем²⁵. Здабыўшы ўрэшце катэдру, такі намінат пераапранаўся ў расу, на скорую руку высвячаўся і адразу становіўся епіскапам, прайшоўшы за некалькі дзён усе духоўныя працэдурны.

Правілам стала атрыманне епіскапства ці архімандрыі па пратэкцыі, праз сувязі альбо грошы. Такія людзі, стаўшы епіскапамі, выкарыстоўвалі сваё становішча дзеля паляпшэння асабістага дабрабыту, у большыні выпадкаў зусім не займаліся царкоўна-рэлігійнымі справамі. Бывала, калі людзі атрымлівалі епіскапства па пратэкцыі высокапастаўленага дзяржаўнага чыноўніка і не спяшаліся прымаць духоўны сан, а гадамі кіравалі епархіямі, застаючыся свецкімі асобамі. Нават пасля хіратоніі яны і надалей мала чым розніліся ад шляхты і працягвалі захоўваць свецкія звычкі: ездзілі на паляванні, ладзілі банкеты, распуснічалі, рабілі наезды на суседзяў (свецкіх і духоўных) і да т.п. Такіх выпадкаў, як сведчаць дакументы,

на працягу XVI стагоддзя было нямала. Значныя страты цярпелі і гаспадаркі святароў, разбой і рабункі ахапілі й уладанні кіеўскага мітрапаліта²⁶.

Варта адцеміць, што і мітрапаліты не вельмі розніліся сваімі паводзінамі ад шляхты і падпарадкаваных ім архіерэяў. Рэч у тым, што кароль калі-нікалі зацвярджаў на мітрапаліцкую катэдру не абранага саборам кандыдата, а таго епіскапаў, які сам прасіў манарха пра «абдорванне хлебам духоўным Кіеўскай мітраполіяй». Які вялікі разлад існаваў у Кіеўскай мітраполіі, відаць з ліста галіцкай шляхты да мітрапаліта Анісіфара Дзевачкі, у якім, між іншым, пішацца: «Ты сам даеш адкрытыя лісты жыдам супраць Царквы Божае на пацеху ім, і вялікую знявагу нашага святога закона. У святых манастырах замест ігуменаў і братчыкаў жывуць ігумены з жонкамі, дзецьмі і валодаюць і кіруюць цэрквамі Божымі, і з вялікіх хростаў робяць малыя, а з таго, што пададзена ў гонар і ўхвалу Богу, здзяйсняюць святакрадства і вырабляюць сабе паясы, ложкаі, злосчасныя пасудзіны для свайго юру; з рыз робяць саяны, з епітрахіляў — бармы. Але найжурботнейшым ёсць тое, што ваша міласць сам адзін пастаўляеш епіскапаў, без нас браціі сваёй, чаго і правілы не дазваляюць. І пры такім незаконным прызначэнні высвечваюцца ў вялікі сан людзі нягодныя, якія на паруганне святога закону, на епіскапскім седбішчы без усялякага сораму жывуць з жанчынамі і раджаюць дзяцей»²⁷.

Распаўсюджанай з'явай таксама было «дваяжэнства», гэта значыць, паўторнае шлюбаванне святара, што забаранялася Праваслаўнаю Царквой. За «дваяжэнства» ў 1589 г. на Тэрнопальскім саборы канстанцінопальскі патрыярх Ерамія пазбавіў катэдры кіеўскага мітрапаліта А. Дзевачку. Гэта мусіла стацца перашкодаю дзеля атрымання духоўнага сану, тым больш епіскапскага. Праўда, на думку М. Грушэўскага, А. Дзевачка быў не горшым за іншых епіскапаў. «Ліхая доля, — пісаў вучоны, — прысудзіла яму быць ахвярным казлом усіх грахоў украінскай іерархіі XVI ст.»²⁸.

Акрамя права «надання», якое тычылася царкоўных вярхоў, значную шкоду для Праваслаўнае Царквы прыносіў яшчэ і так званы «патранат» свецкіх людзей над храмамі і манастырамі, які, у сутнасці, быў тым самым «падаваннем» у дачыненні да дробнага духавенства. Узнікшы як спосаб дапамогі цэрквам і манастырам, што лічылася справай гонару кожнага заможнага чалавека, яно паступова стала спадчынным і перадавалася згодна завяшчанню. У асабліва нясцерпныя ўмовы трапілі цэрквы і манастыры, калі іхныя патроны станавіліся каталікамі альбо пераходзілі

ў адзін з накірункаў прагэстантызму. У такіх выпадках патранат замест апекі ператвараўся ў пераслед і знявагу праваслаўных святароў і міран, якія знаходзіліся пад вяршэнствам такога патрона. А іх на працягу стагоддзя ўсё большала.

Пра гэта з сумам паведамляў нам сведка тых падзеяў Мясціцкі Смарыцкі, аўтар «Трынасу, альбо Плачу Усходняе Царквы». У сваім творы ён змясціў даўжэзны спіс праваслаўных родаў, якія перайшлі ў каталіцызм, а менавіта: князі — Астрожскія, Луцкія, Збаражскія, Заслаўскія, Пронскія, Горскія, Вішнявецкія, Сангушкі, Ружынскія, Саламярэцкія, Масольскія, Сакалінскія, Лукомскія, Пузыні й іншыя; шляхоцкія роды — Хадкевічы, Глябовічы, Кішкі, Сапегі, Дарагастайскія, Тышкевічы, Гарнастаі, Сямашкі, Гулевічы, Чалганскія, Каліноўскія, Кердзеі, Загароўскія, Багавіціны, Пацеі і іншыя. «Дзе дарагія і аднолькава неацэнныя для кароны каштоўныя каменні — значныя рускіх князёў роды, неацэнныя сапфіры і бясцэнныя дьяменты?», — пытаецца аўтар «Трынаса»²⁹. Украінцы й беларусы гублялі сваю інтэлігенцыю, страчвалі выразную культурную адметнасць. Гэта прыводзіла да таго, што мала хто з прыстойных людзей жадаў высвецціца ў святарскі сан. Сучаснікі з болей адзначалі, што ў праваслаўныя святары ідзе «людское смецце», галоднае і неадукаванае, тыя, каго хутчэй можна сустрэць у карчме, чым царкве.

На наш погляд, вельмі ўдала ахарактарызаваў становішча Праваслаўнай Царквы канца XVI ст. вядомы ўкраінскі даследнік Д. Дарашэнка. «Сама знаходзячыся ў становішчы вялікага бязладдзя, дэарганізацыі і заняпаду, — пісаў вучоны, — Праваслаўная Царква не магла выконваць як след заданне, якое выпала на яе долю разам са стратаю ўкраінскім народам дзяржаўнасці: падтрымліваць старую духоўную традыцыю, падтрымліваць асвету і пісьменнасць і тым самым зберагаць сваю народнасць»³⁰. Разам з тым, у свядомасці «рускага» народу «руская» вера, праваслаўная вера заставалася сінонімам народнасці; не быць праваслаўным азначала не быць украінцам ці беларусам.

У такі скрутны час з Рыма ад папы прысылаюцца лісты ва Ўкраіну і Літву. Праўда, іх было яшчэ шмат, затое яны насілі дакладна вызначаны характар. З сярэдзіны XVI ст. да 1595 г. украінска-беларуская праблематыка ўздымалася ў дзевяці папскіх пасланнях. Шэсць з іх належалі Грыгору XIII і датаваліся 1582—1583 гг. Адно пасланне тычылася адкрыцця Віленскай езуіцкай калегіі, астатнія адрасаваліся ўкраінскім і беларускім магнатам Канстанціну

Астрожскаму, ягонаму сыну Янушу Астрожскаму і Юрыю Алелькавічу Слуцкаму. Грыгоры XIII імкнуўся схіліць да сябе наймагутнейшыя магнацкія роды і з іх дапамогаю вырашыць спрэчку паміж праваслаўем і каталіцызмам у Рэчы Паспалітай. У лісце да Юрыя Алелькавіча Слуцкага адкрыта паведамлялася пра аб'яднанне царкваў³¹.

Менавіта ў гэты крытычны момант на грамадскую арэну выступае мяшчанства, якое да гэтага часу адыгрывала нязначную ролю ў грамадскім жыцці Украіны. Арганізаванае ў царкоўныя брацтвы, яно энэргічна бярэцца за выратаванне веры, а значыць і народнасці. Гэтаму спрыяла і царкоўная рэформа, праведзеная антыяхійскім патрыярхам Іякімам у 1586 г., якая была пацверджаная ды пашыраная ў 1586 годзе канстанцінопальскім уладыкам Ераміем. Рэформа прадугледжвала пераадоленне царкоўнага разладу, што існаваў у Кіеўскай мітраполіі. Для яе паспяховага правядзення брацтвам (найперш Львоўскаму і Віленскаму) надаваліся асаблівыя правы. Акрамя таго, Львоўскае Успенскае брацтва атрымала ганаровы тытул стаўрапігіі й асаблівыя паўнамоцтвы, права нагляду за духавенствам і свецкімі людзьмі, за іх «добрасумленнасцю і маральнасцю». Брацтва атрымлівала іmunітэт ад мясцовага ўладыкі і мела кантроль над епіскапскім судом. Зрэшты, усе брацтвы мусілі быць заснаваныя на ўзор львоўскага і знаходзіцца пад ягоным кантролем.

Такія дзеянні патрыярхаў спрыялі ўздому аўтарытэту і вагі гэтых арганізацыяў у грамадскім жыцці, узнікненню новых і рэфармаванню старых брацтваў на ўсёй тэрыторыі Украіны: у Рагаціне, Львове, Перамышлі, Камарным, Сатаневе, Галічы, Краснаставе, Бельску, Кіеве, Луцку і ў іншых больш-менш знаных гарадах³². Дзейнасць брацтваў, у якія пачалі прымаць і жанчын, як сёстраў, стала надзвычай разнапланавай. Яны выдавалі кнігі, выступалі супраць патранату (калі ён іх не задавальняў), супраць польска-каталіцкае прапаганды, супраць нацыянальных і рэлігійных абмежаванняў. Братчыкі высмейвалі амаральны лад жыцця пэўных духоўных асобаў, імкнуліся ўплываць на высвячэнне годных пашаны людзей, складалі пратэстацыі, выступалі на судах, абараняючы ў тым ліку і царкоўную маёмасць. У сутнасці, брацтвы сталі адзінымі абаронцамі праваслаўя.

Разам з тым рэформа, праведзеная без уліку традыцыйнага царкоўнага ўкладу, мела і небяспечныя моманты (кантроль брацтваў над духавенствам, а таксама змяншэнне ўлады епіскапаў), якія прывялі ў хуткім часе да негатыўных наступстваў. На гэтай аснове

пастаянна ўзнікалі канфлікты, асабліва паміж львоўскім епіскапам Гедэонам Балабанам і «шаўцамі, сядзельнікамі і кажамякамі» Успенскага брацтва, пра што сведчаць шматлікія скаргі мітрапаліту³³. Умяшальніцтва львоўскіх братчыкаў у справы епіскапа калі-нікалі даходзіла да абсурду. Гнат Хаткевіч, вядомы ўкраінскі дзеяч і вучоны, сцвярджае, што яны нават хацелі забараніць свячэнне пасак на Вялікдзень, лічачы гэтае дзеянне некананічным. Толькі рашучае ўмяшальніцтва Г. Балабана не дазволіла здзейсніць іхныя намеры³⁴. Брацтва магло не толькі судзіць, караць праваслаўнага, але і адлучаць ад царквы; прычым нават патрыярх не мог адмяніць адлучэння.

Наданне брацтвам новага статусу, адлучэнне канстанцінопальскім патрыярхам з мітрапаліцкай катэдры А. Дзевачкі і хіратанія М. Рагозы, абранага толькі свецкім саборам, і, нарэшце, прызначэнне лужскага епіскапа Кірылы Цярлецкага экзархам канстанцінопальскага ўладыкі з правам кантраляваць кіеўскага мітрапаліта — усё гэта паклала канец бяздзейнасці праваслаўных іерархаў. Епіскапат паступова прыходзіў да ўсведамлення слабасці Царквы. Першым жаданнем стала аднавіць традыцыйную епіскапскую ўладу. Да таго ж іерархія сутыкнулася з вымаганнем патрыярхата высялаць у Канстанцінопаль грашовыя сумы, маючы невялікія спадзяванні атрымаць адтуль рэальную дапамогу ў барацьбе супраць націску абноўленай Каталіцкай Царквы і пагрозы, якая навісла над «рускай» самабытнасцю. Усе ж беды Праваслаўнае Царквы, на думку вышэйшага духавенства, узніклі «ні з якой іншай прычыны, а толькі праз нязгоды з рымскімі епіскапамі»³⁵.

Таму напрыканцы 1589 — пачатку 1590 г. львоўскі епіскап Гедэон Балабан упершыню ўзняў пытанне пра аб'яднанне з папскім стальцом. Неўзабаве да яго далучыліся Кірыла Цярлецкі — епіскап лужскі, Лявонці Пяльчыцкі — епіскап пінскі й тураўскі і Дыянісі Збіруйскі — епіскап холмскі і белзскі. У чэрвені 1590 г. яны на прыватнай нарадзе ў Белзе падпісалі дэкларацыю пра гатоўнасць да царкоўнай уніі з Рымам. Пра рашэнне епіскапы паведамілі каралю Жыгімонту III.

На саборах праваслаўных епіскапаў, якія штогадова склікаліся ў пачатку 90-х гадоў XI ст., пытанне уніі пастаянна абмяркоўвалася. Нарэшце, у 1594 г. на чарговым Саборы ў горадзе Сокале была падрыхтавана дэкларацыя, да якой пазней далучыліся ўсе епіскапы Кіеўскай мітраполіі, акрамя аднаго (імя невядома)³⁶. Праз нейкі час кіеўскі мітрапаліт М. Рагоза атрымаў каралеўскую грамату, дзе

Жыгімонт III загадваў правесці Сабор наконт «яднання з усяленскім касцёлам, вамі [праваслаўнымі епіскапамі] пачатага, да жаданага заканчэння»³⁷. У снежні 1594 г. у Наваградку быў распрацаваны мемарандум. Аформлены пасля ў трыццаць тры пункты «Артыкулаў Уніі», ён быў прыняты ўсімі ўладкамі, якія бралі ўдзел у апошнім даўнінмым Берасцейскім Саборы ў чэрвені 1595 г.³⁸.

Згодна з каралеўскім прывілеем, аб'яднаўчы Сабор працаваў у Берасці з 6 па 10 кастрычніка 1596 г. На саборы іерархі ратыфікавалі ўнійнае пагадненне, зацвержанае папаю Кліментам VIII яшчэ 23 снежня 1695 года, зафіксаваўшы тым самым разрыў з Канстанцінопалем і аб'яднанне з Рымам. Кіеўская мітраполія, зберагаючы ўсе свае абрады, звычаі, правы і прывілеі, падпарадкавалася папскаму стальцу.

Гісторыя сведчыць, што на гэты акт вялікія спадзяванні ўскладала не толькі праваслаўнае духавенства, якое бачыла ў уніі адзіны спосаб аздаравіць царкоўную атмасферу мітраполіі, зберагчы цэласнасць Царквы, яе даўнія правы і прывілеі, але таксама і ўкраінска-беларуская шляхта. Між іншым, князь Канстанцін Астрожскі, адзін з наймагутнейшых абаронцаў праваслаўя ва Украіне, бачачы заняпад праваслаўнае царквы, дапускаў яе аб'яднанне з каталіцкай. Свае погляды ён выклаў у вядомых умовах-«артыкулах» і адправіў на Сабор 1593 г., якія, аднак, там не былі абвешчаныя. К. Астрожскі згаджаўся на аб'яднанне цэркваў як раўнапраўных, а не ў форме далучэння ці падпарадкавання адна адной. Акрамя таго, згода ўсходніх патрыярхаў была для яго абавязковай умовай любога ўнійнага пагаднення з Рымам³⁹. Дарэчы, з-за адсутнасці такой перадумовы К. Астрожскі стаў зацятым праціўнікам аднабаковай ініцыятывы праваслаўных епіскапаў, звязаных з уніяй. Падтрымліваў злучэнне цэркваў з надзеяй выправіць сітуацыю, якая склалася ў Кіеўскай мітраполіі, і Тэадор Цішкевіч, «адзін са стаўпоў Праваслаўнае Царквы» ў Рэчы Паспалітай.

Бясспрэчна, у здзяйсненні царкоўнай уніі не менш была зацікаўленай і папская курыя. Асабліва актыўна падтрымліваў гэтую ідэю папа Клімент VIII, імкнучыся такім чынам пашырыць уплыў Каталіцкай Царквы. На 1596 г. прыпадае найбольшы паток папскай карэспандэнцыі ва Украіну і Вялікае Княства Літоўскае. Акрамя «буллы уніі» Клімент VIII накіраваў 26 лістоў, у якіх цікавіўся падзеямі на ўкраінскіх і беларускіх землях⁴⁰.

У царкоўным аб'яднанні была зацікаўлена і Польская дзяржава. У параўнанні з іншымі еўрапейскімі краінамі Польшча выглядала

адносна талерантнай, але яе цяргімасць дыктавалася неабходнасцю, а не перакананнем. Яна вымушана была згадзіцца з фактам, што *руская* (украінска-беларуская) меншасць, якая складала найменей трэцюю частку, а магчыма і палову насельніцтва Рэчы Паспалітай, ніколі не пагодзіцца прыняць лацінскі абрад. Найлепшая альтэрнатыва, на якую можна было разлічваць, — гэта адзінства веры з розніцаю ў абрадзе, хоць бы на першым часе. Ліквідацыя міжканфесійных супярэчнасцяў давала мажлівасць ураду Рэчы Паспалітай падтрымліваць у дзяржаве адносны спакой, а за Польшчай замацаваць тэрытарыяльныя ўладанні ва Ўкраіне і Беларусі.

Але сцвярджаць, што царкоўная ўнія 1596 г. адбылася па віне (ці дзякуючы) польскага ўраду і Рымскага стальца, было б не зусім правільна, хоць і неабходна прызнаць іхнюю галоўную, можна сказаць, стратэгічную ролю ў набліжэнні гэтай падзеі. Гэтая роля праявіла сябе галоўным чынам у нярэдка дэструктыўным умяшальніцтве чынавенства ў справы Кіеўскай мітраполіі і актыўнай місіянерскай дзейнасці Каталіцкае Царквы. Згубная пры гэтым пасіўнасць епіскапата Праваслаўнае Царквы, які, выкарыстоўваючы свае вялікія правы і прывілеі, замацаваныя дзяржавай, па сутнасці, замкнуўся на вырашэнні толькі матэрыяльных праблемаў, і прывяла ў выніку да царкоўнага разладу і ўтварэння новай — Грэка-каталіцкай Царквы. Паміж тым разлікі польска-каталіцкай партыі аказаліся памылковымі. Створаная царква не толькі не адмовілася ад традыцыйнай нацыянальнай абраднасці, не толькі не звязалася з польскаю ўладай, наадварот, «стала галоўным апірышчам украінскай народнасці супраць паланізацыі»⁴¹. Ды і сама Польшча, як паказала гісторыя, удзяляла ўвагу уніі ў вельмі абмежаваным значэнні, толькі дзеля дасягнення большай аднароднасці супольнасці.

ЗАЎВАГІ

1 Огієнко І. Українська Церква. — К., 1993. — С. 159.

2 Довнар-Запольский М. К истории Люблинской унии // Киевская старина. 1896. № 2. С. 57.

3 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 188, 193.

4 История Украинской ССР. Т. 2. — К., 1982. — С. 230.

5 Гл.: Плохий С. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI—XVII веков. — Днепропетровск, 1987. — С. 63.

6 Яковенко Н. Зрадливи первертень чи цементуючий фермент нації // Наше минуле. — К., 1993. — С. 186, 191.

7 Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI — початку XVII сторіч. // Збірник праць Ювілейного Конгресу. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 180, 181.

8 Тамсама. С. 182, 184.

9 Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии в XVII—XVIII вв. // Труды Киевской Духовной Академии. 1905. № 3. С. 460.

10 Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее время // Киевские епархиальные ведомости. 1861. № 1. С. 10.

11 Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни. — Вінніпег. 1956. — С. 153.

12 Volumina legum. Т. 2. — СПб., 1859. — С. 81—83.

13 Тамсама. С. 84—87.

14 Центральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Кіеве (далей — ЦДГА Украіны), ф. 2227, воп. 1, спр. 185, арк. 1.

15 Тамсама, арк. 1—2.

16 Тамсама, воп. 1, спр. 8, арк. 3.

17 Тамсама, ф. 223, воп. 1, спр. 133, арк. 1—2.

18 Тамсама, ф. 2227, воп. 1, спр. 193, арк. 1—3.

19 Тамсама, спр. 8, арк. 1—2.

20 «Чыя ўлада, таго і рэлігія» (лац.).

21 Огієнко І. Українська Церква. С. 113—114.

22 Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. — Філадэльфія, 1954. — С. 214.

23 ЦДГА Украіны, ф. 2227, воп. 1, спр. 8, арк. 3.

24 Акты Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. 1. Т. 1. — К., 1859. № 13. — С. 59.

25 АЮЗР, ч. 1, т. 1. № 4, с. 7—12; № 5, с. 12—15.

26 ЦДГА Украіны, ф. 22, воп. 1; ф. 221, воп. 1.

27 Акты Западной России. Т. 3. — СПб., 1848. № 146. — С. 289.

28 Грушевский М. До біографії Онисифора Дівочки // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Т. 74. — Львів, 1906. — С. 5—9.

29 OPHNO to jest lament jedyney s. powszechney apostolskiey wschodney cerkwie. Rzez Theophila Ortologa. W Wilnie, 1610. 16 k.

- 30 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. — К., 1981. — С. 167.
- 31 Плохий Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI—XVII вв. С. 9.
- 32 Огієнко І. Українська Церква. С. 120.
- 33 ЦДГА України, ф. 2227, воп. 1, спр. 214, арк. 3.
- 34 Хоткевич І. Історія України. — К., 1992. — С. 172, 175.
- 35 Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царьгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег. — Львів, 1993. — С. 13, 16.
- 36 Тамсама. С. 15—16.
- 37 Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии // Вестник Юго-Западной и Западной России. Т. 4. 1863. С. 53, 54.
- 38 Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царьгородський патріархат і генеза Берестейської унії. С. 19.
- 39 Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. С. 389.
- 40 Плохий Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI—XVII вв. С. 9.
- 41 Дорошенко Д. Українська Церква в минулому й сучасному жицці українського народу. — Берлін, 1940. — С. 33.
Міхаіл ХАРЫШЫН (Кіеў—Мінск).

Палкоўнік Ілля Галота і Загальская бітва 1649 г. у святле новых дакументаў

Гісторыя нацыянальна-вызвольнай вайны ўкраінскага народу 1648—1658 гг., скіраванай супраць каланіяльнага гнёту Рэчы Паспалітай, пакуль што даследавана недастаткова. Адным з цяжкіх наступстваў савецкай гістарыяграфіі ёсць забыццё ролі асобы ў гісторыі, у выніку чаго гісторыя паўставала спрошчана безасабовай. Праўда, асобныя постаці, у першую чаргу правадыры, прываблівалі ўвагу навукоўцаў, але ў такіх выпадках ляпіліся іконападобныя вобразы, як уласна сталася з Багданам Хмяльніцкім, якога патрабавалася падаваць толькі як адданага прыхільніка Масквы ды «восоединения». Сярод паплечнікоў гетмана Украіны (адных толькі палкоўнікаў у часы гетманату Хмяльніцкага ў 1648—1657 гг. было звыш паўтарыста, не лічачы іншае генеральнае старшыны) асобных, надта сціслых і тэндэнцыйных, біяграфічных даследаванняў былі ўдастоены толькі Максім Крыванос, Іван Багун, Даніла Нячай ды яшчэ некалькі. Пра такіх жа змаганцаў за волю, як Іван Выгоўскі, Рыгор Лісніцкі, Тымін Носач, за якімі ў расейскай гістарыяграфіі замацавалася таўро «изменники», нават і згадваць не дазвалялася, хіба што ў адмоўным кантэксте.

За апошнія дзесяцігоддзі, у гады існавання самастойнай Украінскай дзяржавы, гэты прагал стаў паступова абжывацца. Сведчаннем гэтага ёсць найперш дзве кнігі: «Уладары гетманскай булавы» (К., 1994; 2-е выданне ў 1995 годзе), прысвечаная жыццяпісам гетманаў Украіны; «Палкаводцы Войска Запарожскага» (т. 1), якая змяшчае ў сабе 29 жыццяпісаў пераважна паплечнікаў Багдана Хмяльніцкага. На чарзе — другі том гэтага вельмі актуальнага выдання. Між тым, шэраг біяграфіяў асвятліць надзвычай цяжка з-за элементарнай нястачы крыніцаў. Тыповым прыкладам ёсць постаць палкоўніка Багдана Хмяльніцкага Ілі Галоты, што фактычна быў яго наказным гетманам на літоўскім фронце на пачатку кампаніі 1649 года. Пра Галоту шмат хто пісаў з украінскіх летапісцаў (Самавідзец, Вялічка), іншаземных храністаў (Альбрыхт Станіслаў Радзівіл, Альберт Войцех Каяловіч, Й.-Г. Шледзер ды іншыя), амаль усе даследнікі нацыянальна-вызвольнай вайны. Ёсць пра яго згадкі ва ўкраінскіх энцыклапедыях, але апрача мінімальнага звестак як пра кіраўніка паўстанцкіх войскаў, што прайграў бітву пад Загаллем 1649 г., не падавалася амаль нічога. Пра Загальскую бітву таксама пісалі надта скупа. Не ёсць выключэнне нават аўтар класічнае манаграфіі пра Міхайла Крычэўскага ды Лоеўскую бітву 1649 г. Вячаслаў Ліпінскі. Былі вельмі квольмі і

публікацыі дакументаў. Можна назваць выданне толькі некалькіх лістоў (Я. Радзівіла да караля Яна Казімера ад 28.06.1649 г., а таксама ананімнага аўтара, які пісаў каралеве ад 10.07.1649 г.), дзе ўтрымліваліся звесткі пра бітву пад Загаллем¹. Між тым, гэтая бітва ў свой час мела дужа значны розгалас і пра яе нават склалі песні².

Нядаўна выяўленыя крыніцы дазваляюць праліць святло на постаць Галоты і на Загальскую бітву, і мы на іх падставе падаём нарыс жыццяпісу гэтага выдатнага папалчніка Багдана Хмяльніцкага. Падчас нашай стажыроўкі ў Канадзе на базе Канадскага інстытуту ўкраіназнаўчых даследаванняў (КІУД) у Альбердскім універсітэце (Эдмантон) мы мелі нагоду азнаёміцца з калекцыяй мікрафільмаў архіўных матэрыялаў з розных архівасховішчаў свету, створаную вядомым гісторыкам Фрэнкам Сысіным (ЗША—Канада). Сярод іх ёсць мікрафільм унікальнага крыніцазнаўчага збору — дзённік паходнай канцылярыі князя Януша Радзівіла, польнага гетмана літоўскага, фактычнага вайскавода Вялікага Княства Літоўскага (вялікі гетман літоўскі Януш Кішка быў стары ды хворы і не кіраваў войскамі на полі бітвы). Гэты комплекс дакументаў (яго асноўная частка захоўваецца ў фондзе «Архіў Радзівілаў» [далей — АР] Галоўнага архіву старажытных актаў у Варшаве (аддзел VI, дадатак, № 36), а меншая — у аддзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі ў Кракаве, але ён і дасюль неапрацаваны і нават не мае нумарацыі старонак) ахоплівае перыяд 1649—1653 гг. Ён дае магчымасць як на далоні пабачыць ход ваенных дзеяў на паўночным фронце (Севершчына, Палессе, Паўднёвая Беларусь), менавіта таго рэгіёну, які амаль не прыцягваў да сябе ўвагі даследнікаў нацыянальна-вызвольнай вайны (за выняткам М. Грушэўскага, В. Ліпінскага ды некаторых іншых). Улічваючы вагомасць гэтага крыніцазнаўчага збору, КІУД ды Інстытут украінскай археаграфіі і крыніцазнаўства імя Грушэўскага НАН Украіны плануюць яго выдаць друкам у бліжэйшыя 2—3 гады. (Дарэчы, і польскія археографы на чале з варшаўскім гісторыкам М. Нагельскім таксама плануюць выдаць дадзены помнік.) Гэта, аднак, не перашкаджае выкарыстанню матэрыялаў пры асобных навуковых пошуках, як і ў гэтым артыкуле, пабудаваным пераважна на выкарыстанні новых звесткаў. Мы паўсюль указваем старонкі выкарыстання дакументаў, а ў дадатках падаём найцікавейшыя з тых, што датычаць асобы Галоты і бітвы пад Загаллем.

Пра жыццё Іллі Галоты да 1649 г. нічога не вядома; невядома, дзе ён нарадзіўся і калі, якога быў роду-племені. Мяркуючы з ускосных

звестак, ён быў маладзейшы ад Багдана Хмяльніцкага, верагодна, выхадзец з Канеўшчыны ці з Севершчыны, але, праўдападобна, не з прывілеяванага стану. Ягонага бацьку, пэўна, звалі Грыгорам, меў і брата, які меў такое сама імя і яго называлі Грышкам або Грышаем. Не выключана, што прозвішча Галота ў дадзеным выпадку пайшло ад мянушкі. Галотаю, або «чэрню», «гаротнікамі», у тыя часы называлі прадстаўнікоў шараговага казацтва, якія нават не траплялі ў рэстры. Верагодна, з тых колаў і паходзіў Ілля Галота, але неўзабаве дамогся пераходу ў стан рэстравых казакоў. Не бракавала ў ягоным жьцці паходаў супраць Асманскай імперыі і Крымскага ханства. Спакусліва спалучыць Іллю Галоту з постаццю героя ўкраінскай народнай думы пра казака Галоту, які вызначыўся ў змаганні супраць ардынцаў, забіў радавітага турка ці ардынца ў Кіліі — тадышняй турэцкай абарончай цвердзі ў горле Дуная. Калі ўлічыць, што ўкраінскія думы апявалі пераважна гістарычных асобаў, напрыклад, Дзмітра Вішнявецкага («казак Байда»), Самойлу Кішчу, Багдана Хмяльніцкага, Максіма Крываноса, Данілу Нячая, Івана Сірка, Івана Брухавецкага («Фесько Андзібер»), дык у гэтым няма нічога неверагоднага. І ўсё ж пакуль што няма дакладных крыніцазнаўчых звестак, якія б пацвердзілі гэтую версію.

З выбухам нацыянальна-вызвольнай вайны ўкраінскага народу Галота, верагодна, адразу бярэ ў ёй удзел. Маўчанка крыніцаў у гэтым выпадку тлумачыцца, напэўна, тым, што Галота дзеіў у паўднёвай Беларусі або на Севершчыне — найменш асветленаму гісторыкамі абшару Украіны ў сярэдзіне XVII стагоддзя, або знаходзіўся сярод абаронцаў Запарожскай Сечы, бо і там трэба было камусь быць падчас вайны, што ахапіла амаль усе этнічныя ўкраінскія землі. Быў ён тут і на мяжы 1648—1649 гг.

На пачатку 1649 г. стала відавочна, што падпісанае ў снежні 1648 г. Багданам Хмяльніцкім і каралём Янам Казімерам замірэнне адкрыта парушаецца Рэччу Паспалітай. Першым перайшоў у наступ польны гетман літоўскі Януш Радзівіл, агнём і мячом прыдушваючы паўстанне на тэрыторыі ўкраінска-беларускага памежжа. Ён выбіў паўстанцкія залогі з Пінска, Мазыра, Бабруйска і іншых мясцінаў рэгіёну, адзначаючы шлях свайго войска плямямі і шыбеніцамі. Новае замірэнне, дасягнутае ў лютым 1649 г., таксама не было моцным і трывалым. Напрудвесні пачаліся цяжкія баі на Вальні і Падоллі. Між тым шляхта ўжо спрабавала вяртацца ў свае колішнія маёнткі, чуліся пагрозы жорсткага расправіцца з паўстанцамі. Мірная місія Смяроўскага — пасла Рэчы Паспалітай — насамрэч была спробай інспірацыі перавароту ва ўкраінскай дзяржаве і адхілення ад улады

Багдана Хмяльніцкага. Пры такіх абставінах вайна станавілася немінучай, тым больш што масы дабіваліся ад кіраўніцтва, сярод якога нямала было і згоднікаў, рашучых дзеяў.

Хмяльніцкі пасля рады на Расаві пачаў там, каля Масловага Ставу, збіраць войска для новага паходу. Якраз у гэты момант з'яўляецца з вернымі яму запарожцамі (не менш як 200) і Галота. Менавіта ён належаў да ліку найрадыкальных палкоўнікаў — прыхільнікаў неадкладных ваенных дзеяў, і, верагодна, учыніў моцны ціск на гетмана. З гэтага канфлікту Хмяльніцкі лёгка выйшаў, надаўшы ўласна Галоту шырокія паўнамоцтвы і паслаўшы яго на поўнач, дзе ён павінен быў змагацца супраць войска Вялікага Княства Літоўскага. Гетман даў яму прыналежнасці ўлады: булаву (як наказному гетману), бубны, гэта значыць літаўры, свае паўнамоцныя ўніверсалы на права набору добраахвотнікаў у Войска Запарожскае, а таксама штандар. Як сведчаць крыніцы, Галота меў, як мінімум, тры штандары, кожны з якіх меў належаць адной з трох частак ягонага войска. Калі войска налічвала каля 3000 (пераважна казакі), дык у такім разе кожная тысяча складала асобную залогу са сваім штандарам. Тыя штандары потым былі захоплены ворагам, і ў дакументах з'ярогся вопіс двух. Першы быў чырвонага колеру з выявай ільва ды беллага крыжа: «ChorNogiew czerwona z herbem lwem i krzyżem białym, wzikta w koronie», што значыць «чырвоная харугва з гербам ільвом і белым крыжам, узятая ў Кароне». Калі слова «карона» напісана з вялікай літары, дык гэта трэба разумець як «узятую ў Кароне (Польскай)», магчыма, трафейную. Сапраўды, колеры нагадвалі пра польска-літоўскую традыцыю, што ёсць істотным, калі ўлічыць наданне гетманам Хмяльніцкім Галоту права на ўладаранне тадышняю «Літвою», менавіта Вялікім Княствам Літоўскім (уласна Літвою, Беларуссю, часткова і паўночнымі раёнамі Украіны). Але магчымае і іншае разуменне тэксту, пры якім «wzikta w koronie» можна перакласці як «укаранаваную». Дадамо, што выява льва ёсць рэдкасцю ва ўкраінскай геральдычнай традыцыі. Тут трэба шукаць аналогіі не ў галіцкім Львове, што мае падобную выяву на гарадскім гербе, а ў Самары (цяпер — Новамаскоўск Днепрапятроўскай вобласці), што ў XVII—XVIII стст. была цэнтрам Самарскай паланкі, якая разам з Кадацкаю належала да найбольшых паланкаў Войска Запарожскага³. Магчыма, такая сымболіка прызначалася нагадваць пра асаблівую ролю ў палку запарожцаў, згуртаваных Галотам, а магчыма, і пра сувязь Галоты з Самарскаю паланкаю. Другі штандар, дадзены Хмяльніцкім, быў чатырохкутным з выявай арла, які трымаў

у лапах меч. («ChorNogiew... quarcianna adamaszkowa znakiem oria, w podzie jednej miecz trzymajNociego».)

Галота атрымаў ад Хмяльніцкага канкрэтнае заданне: ісці на Рэчыцу (цяперашні райцэнтр Гомельскай вобласці), якая была тады месцам канцэнтрацыі войскаў Радзівіла, авалодаць ёю, а значыць, і Лоевам, і такім чынам узяць у свае рукі стратэгічны вузел, які дазваляў кантраляваць Дняпро і Сож — важныя артэрыі, па якіх ажыццяўлялася лучнасць Беларусі з Украінай, забеспячэнне войскаў боепрыпасамі, правіянтам, прытым на значнай адлегласці. Калі б Радзівіл узяў у свае рукі Рэчыцу і Лоеў, дык тым самым паставіў бы ў скрутнае становішча казацкі гарнізон у Гомелі (гэтае места было яшчэ раней здабыта адзелямі Чарнігаўскага палка М. Небабы 3 красавіка 1649 г., якраз у велікодную суботу), перапыніў бы сувязь гомельцаў з Кіевам па Сажы і Дняпры. Пасля Галота, адусюль збіраючы войскі, гуртуючы новыя паўстанцкія залогі з украінскага ды беларускага сялянства і мяшчанства ў першую чаргу, фармуючы сотні і палкі на чале з дасведчанымі запарожцамі, меў рухацца на Магілёў, а адтуль на самую сталіцу Вялікага Княства — Вільню. Стаўшы ж уладаром ВКЛ, Галота мусіў выйсці на польска-літоўскія межы, аб'яднацца з Б. Хмяльніцкім і ўмацавацца разам з ім на берагах Віслы. Верагодна, намеснікам Галоты быў Кісель, якога пазней у 1649—1650 гг. згадвае Рэстр Войска Запарожскага сярод старшыны Чарнігаўскага палка — «Мікіта Кісель»⁴. Поруч з Галотай бачым і ягонага брата Грыгора, і колішняга мазырскага палкоўніка Сідяра, які кіраваў абаронай Мазыра і цудам уратаваўся ад рэпрэсіў. Пісарам Галоты быў Сільвестр Дубіна — польскі шляхціч з Камянца-Падольскага, што жыў у Кіеве. На жаль, ён падчас вырашальнай бітвы перайшоў на бок ворага. Пра яго, дарэчы, вядома, што ён быў дваяжэнцам. Адна ягоная жонка (верагодна, першая) жыла пад Клецкам пры двары мачахі літоўскага стражніка С. Мірскага, а другая — у Кіеве. Быў поруч з Галотай і Адынец, вядомы, бадай, яшчэ з часоў Сагайдачага казацкага роду, быў сёй-той і з праваслаўнае шляхты. Два казакі былі ў Войску Запарожскім яшчэ з тае пары, калі Сагайдачы хадзіў паходамі на Маскоўскую дзяржаву. Яны трапілі ў палон і былі знішчаны карнікамі 6 ліпеня 1649 года. Адзін з іх — Януш Рамашэўскі, празваны казакамі Іванам Бугаём, быў колішнім падданым князя Багуслава Радзівіла і паходзіў з Рэймашова, а другі — з-пад Рэчыцы. Вядома таксама імя Паўла Яхненка-Барзні, сотніка, які потым загінуў у бітве, а ягоны сын, падлетак Грыгор, трапіў у палон. Услед за Галотай меўся ісці іншы палкоўнік — Пеняк

(такое імя больш не сустракаецца ў крыніцах, не выключана, што мова ідзе пра Пішка — будучага кіеўскага палкоўніка). Пеняк меўся ачоліць два палкі, дакладней, іх аддзелы: Каніўскі полк, казакоў з Кіеўскага і Чарнобыльскага палкоў. Рэшта на чале з палкоўнікам Гарнастайпільскага палку (Гарнастайпіль з-пад Чарнобыля) Піліпам Лапушкаю (Лапушненкам) меліся даць падмогу ў першую чаргу. Пеняк наважваўся ўзяць з сабою ў паход гарматы, якія знаходзіліся ў Трахцеміраве, а Прыпяць павінен быў фарсіраваць у Бабічах. Потым меліся рушыць у паход палкі трэцяга эшалону наступу: Нежынскі (палкоўнік Пракоп Шумейка), Чарнігаўскі, полк Пятра Галавацкага з аддзеламі Віюка, Кізіменкі і іншымі. Цікава, што булаву і бубны Хмяльніцкі прыслаў у Чарнігаў нейкаму Карышткаму, але такога палкоўніка іншыя крыніцы не згадваюць⁵. Полк Галавацкага нібыта меркаваў ісці першым, амаль адначасова з Пеняком, але трымаць курс непасрэдна на Рэчыцу. Што датычыць Нежынскага палка, які налічваў 11 000 казакоў, дык асноўная яго частка (15 харугваў) на чале з Шумейкам павінна была застацца на Украіне і ісці з Хмяльніцкім на Збараж. Меншая частка (5 харугваў) пад кіраўніцтвам наказнога палкоўніка Барсука мелася ісці з Крычэўскім. Дадамо, што гэтага Барсука бачым у Рэстры Войска Запарожскага 1649—1650 гг. у якасці сотніка Нежынскае сотні («Іван Барсук»)⁶. Са сведчанняў палоненых паўстанцаў вынікае, што з Крычэўскім меркавалі ісці і аддзелы Пераяслаўскага палка (12 харугваў), над якімі старшым быў Сямён Грабянка (яўны родзіч летапісца XVIII стагоддзя гадзяцкага палкоўніка Грыгорыя Грабянкі). Сапраўды, у адной канфесацы (пратаколе допыту) гэтае прозвішча пададзенае як «Колегребінко» або «Кологривенко». Пазней камандаваць гэтымі войскамі Хмяльніцкі прызначыць кіеўскага палкоўніка Міхайлу Крычэўскага. У Чарнобылі вышэйзгаданы Міхайла Панкевіч, празваны Паповічам, бо ён сапраўды быў сынам святара з Чарнобыля і нарадзіўся ў гэтым сумна вядомым цяпер на ўвесь свет горадзе. (У крыніцах ёсць звесткі, якія датычаць, верагодна, Панкевіча, згодна з якімі ён нібыта меўся потым, праз год-два, паstryгчыся ў манахі, будучы палкоўнікам.)

З усяго бачна, што Хмяльніцкі мусіў вельмі спяшацца. Ён не мог кінуць у бой адразу ўсе тры эшалоны, бо яшчэ не завяршылася іх камплектаванне. Дастаткова сказаць, што палкі трэцяга эшалону стаялі яшчэ па дамах і толькі частка Пераяслаўскага палка, пра які гаварылася вышэй, прыбыла ў Казелец і Остру. Між тым Радзівіл ужываў магчымыя захады, каб захапіць найважнейшыя пункты, асабліва спяшаючыся да дняпроўскіх пераправаў. Сам князь пасля

ўзяцця Бабруйска, як сведчыць літоўскі храніст сярэдзіны XVII ст. А. Каяловіч, знаходзіўся ў Слуцку, а сваё войска падзяліў на 4 часткі. Яго асабістыя аддзелы сталі ў Рэчыцы, а людзі Валовіча — у Загаллі. (Сам Валовіч часова перадаў камандаванне загальскім гарнізонам, або «загальскім палком», палкоўніку Валерыяну Фалецкаму (Фаленцкаму).) Сілы Гансеўскага трымалі абарону каля Дняпра, а таксама стаялі каля Рагачова⁷. Радзівіл, дарэчы, меў выдатную агентурную сетку, якая хоць і саступала паўстанцкай, але яе недахопы кампенсаваліся пастаяннымі актыўнымі дзеямі польска-літоўскіх вайсковых аддзелаў, якія амаль штодня прыводзілі да Радзівіла і ягоных военачальнікаў «языкоў» — палоненых паўстанцаў. Несумненна, ён ведаў з агентурных данясенняў пра паход Галоты і ягоны намер ударыць на Загалле. Варта адзначыць, што войска Вялікага Княства Літоўскага, хоць і саступала кароннаму, але дзеела, па-першае, на другасным фронце, да таго ж такім, што там цяжка было весці наступ з-за асаблівасцяў рэльефу, вялікую колькасць лясоў, рэчак і балот, а па-другое, мела моцнае войска наймітаў.

Януш Радзівіл быў пратэстантам, як і шэраг ягоных военачальнікаў, найперш літоўскі стражнік Грыгоры Мірскі. Гэта спрыяла ягонай асаблівай папулярнасці сярод ваяроў пратэстанцкай Еўропы (немцы, шведы, галандцы, шатландцы і іншыя), і яны ахвотна пагаджаліся служыць на чале князя, тым больш што Радзівіл плаціў досыць шчодро і своечасова. Дык вось, невыпадкова актыўную ролю ў карных аперацыях на Украіне і Беларусі адыгрывалі залогі наймітаў (шатландца Джона (Яна) Данавая і ягонага сына, Данавая-малодшага, ангельца Мантгамеры, немцаў Отэнгаўзэна, Нольда, Гротуса і іншых). На моцны гарнізон Загалля ў прыватнасці ўказвалі гісторыкі В. Ліпінскі, О. Пераяслаўскі, якія сцісла асвятлілі ход бітвы пад Загаллем⁸. Варта таксама адзначыць, што Януш Радзівіл быў дасведчаным і таленавітым военачальнікам, а змаганне з такім ворагам было асабліва цяжкім. Дарэчы, ён разгадаў верагодны накірунак украінскіх паўстанцкіх войскаў і паставіў свае моцныя гарнізоны якраз у Рэчыцы, Мазыры ды Загаллі, а сам спачатку стаў у Бабруйску. Ён прагнуў як мага барджэй умацаваць загальскі гарнізон. Так, 15 чэрвеня да Загалля прыбыў свежы загон драгунаў (102 вершнікі), яшчэ адзін загон пад камандаваннем Эсмана (50 драгунаў з харугвы Раманоўскага) ды іншыя былі адпраўлены да Загалля 18-га чысла (у самой бітве ён не паспеў узяць удзелу, але згадзіўся карнікам у змаганні з паўстанцамі, што адступілі з поля бою) (с. 2—3). Военачальнікі Радзівіла (Гансеўскі, Мірскі, літоўскі абозны

Камароўскі, літоўскі пісар Валовіч, літоўскі харужы Пац) вызначаліся вайсковым талентам, былі ініцыятыўнымі, адважнымі і адначасова люта ненавідзелі паўстанцаў, цвёрда стоячы на абароне інтарэсаў Рэчы Паспалітай. Цікава, што «ліцьвіны» ставілі сябе як ваяроў, вышэй за каронныя войскі, недалюблівалі каталіцкі фанатызм палякаў, паколькі, як ужо зазначалася, нямала сярод іх было пратэстантаў. Папрокі выклікала і спроба «Кароны» дамінаваць над «Літвою», тактыка паступова-павольнага абмежавання ёю суверэнітэту Вялікага Княства Літоўскага. Потым, у 1655 годзе, у часы «патопу» тыя людзі нават паспрабуюць дабіцца ўсамастойнення Вялікага Княства Літоўскага, на чале якога стаў сам Януш Радзівіл, але ў 1648 годзе і польскія, і літоўскія феадалы ў сваёй масе былі адзінымі ў намерах прыдушыць нацыянальна-вызвольную вайну ўкраінскага і беларускага народаў [вызначэнне аўтара. – Рэд.], якую яны трактавалі як «рабункі» (бунт) чэрні.

Між тым на Масловым ставе збіралася ядро войска Галоты. Да яго нібыта меліся прыбыць і данскія казакі, але пра якіясь іх значныя адзелы казаць не выпадае. Урэшце Галота рушыў на поўнач, а дарогаю звярнуў на Кіеў. Яго на падыходзе да места вітала праваслаўнае духавенства, славячы войска на змаганне з ворагам. Галота з удзячнасцю ўспрыняў добрыя словы і ўступіў у Кіеў. Тут ён узначаліў, калі сам не падбухторыў, магутныя антышляхоцкія выступленні. У часы, калі ўжо лілася кроў украінцаў ад рук Радзівілаў, Вішнявецкіх і іншых, калі ўсё гучнейшымі рабіліся шляхоцкія галасы пра помсту, расправу з казакамі, агітацыя Галоты ўпала на добра падрыхтаваную глебу. У выніку ў Кіеве выбухнулі хваляванні, у ходзе якіх было забіта звыш пяцідзiesiąці чалавек. Гэта былі надзвычай жорсткія акцыі, падчас якіх на паверхню ўсплылі і асобныя крымінальныя элементы, якіх, на жаль, не бракуе ніводнаму грамадству, у розныя часы, асабліва ваенныя. Аднак асобныя звесткі не варта браць на веру, тым больш, калі яны паходзяць з вуснаў перабежчыкаў. Гэта ёсць плён тэндэнцыйных выдуманак, як, скажам, звесткі пра тое, што казакі варылі ў катлах шляхоцкіх дзяцей. Не варта браць на веру і сведчанні з тых жа колаў пра неміласэрныя рабункі Галотай кіеўскіх і чарнобыльскіх шляхцічаў, мяшчанаў і нават казакоў. Так, робіцца націск на рабаванні імі зброі і коней, але пазней самі ж карнікі прызнавалі, што ў войску Галоты было 50, максімум 70 вершнікаў. Кіеўскія каталіцкія кляштары і касцёлы былі разбураныя яшчэ ў 1648 г., а іхняя маёмасць перайшла пераважна да папярэдніх уласнікаў — праваслаўных цэркваў і манастыроў. І ўсё ж у Кіеве яшчэ

дзеінічала пэўная колькасць каталіцкіх касцёлаў, і, мабыць, менавіта галотаўцы данішчалі іх.

Пасля Кіева Галота рушыў пераважна водным шляхам на Чарнобыль, дзе з ягонае волі ўчыніліся значныя рабункі, нават і самім казакам. Згаданыя акцыі наводзяць на думку, што ў войску Галоты было зашмат злюмпенізаванай «чэрні», «здабытчыкаў», аналогіі якім лёгка знайсці на Захадзе часоў Трыццацігадовай вайны (згадаем несмяротнае тварэнне Ганса Грымельсгаўзэна «Сімпліцысімус»). Дадамо, што такія дзеі Галоты ў Кіеве і Чарнобылі забралі пэўны каштоўны час, які нельга было страчваць, асабліва калі ўлічыць энэргічныя захады Радзівіла па ўмацаванні абароны Вялікага Княства Літоўскага.

Пасля Чарнобыля Галота на чаўнах паплыў далей. Паўстанцы высадзіліся на левым беразе ракі Прыпяць каля Краснаселля. Далей дарога вяла на Загалле (Загалле, Жагалле). Цяпер гэта невялікае паселішча на берагах вузенькай рачулки Вуці (Уці) на шляху з Юравічаў на Хойнікі. Але ў XVII стагоддзі гэта было мястэчка, амаль места, якое да таго ж было добра ўмацаваным, у якім стаяў моцны варожы гарнізон. Варта адзначыць, што тутэйшы люд у пераважнай большыні падтрымаў Галоту, паказваў яму дарогі ў спракаветнай пушчы, парэзанай велізарнай колькасцю балотаў, папярэдзваў на конт варожых дзеяў, прычым найчасцей віжы паходзілі з Брагіна. На брак звестак пра ворага Галоце не даводзілася наракаць. Урэшце северцы — украінцы і беларусы — уліваліся ў полк Галоты, назва якога (менавіта полк) згадана ў адной з крыніцаў, але якраз тое месца зазнала механічныя пашкоджанні, з-за чаго тэкст стаўся нечытальным. Аналізуючы сведчанні розных крыніцаў, прыходзім да высновы, што ў войску Галоты было 2500—3000 казакоў, у тым ліку і крыху данскіх, прычым асноўную масу складала пяхота. Конніцы ў гэтым войску было не больш як 70 (50—70). Было ў ягоным войску і нямала новапрыбшоў ад жыхароў Кіеўшчыны, Чарнобыльшчыны, Северскага краю, Паўднёвай Беларусі. Гэта былі ў сваёй масе ўкраінскія і беларускія сяляне, якія праглі здабыць волю, і заклік справы са шляхтай быў ім дужа блізкім. Агульную колькасць іх цяжка вызначыць, але, мяркуючы па ўсім, наўрад ці было іх звыш 2 тысячы. Дык вось разам з казакамі лічба загоны Галоты не перавышала 5 тыс. душ. У сувязі з гэтым трэба зазначыць на яўную памылковасць вызначэння агульнага ліку войска Галоты — 30 тысяч, як гэта падае сучасная «Гісторыя Беларусі»⁹.

Галота паўсюль рассылаў сваіх людзей, заклікаючы на паўстанне, разлічваючы і на мозырцаў, якія ацалелі пасля ўзяцця іхнага роднага места войскамі Радзівіла. Менавіта мясцовыя сяляне павялі паўстанцкае войска лясамі ды балотамі і прывялі пад самае Загалле ў ноч на 17 чэрвеня 1649 года.

Галота разумеў, што маленькімі сіламі, не маючы гарматаў, амаль без конніцы, яму нельга было здзейсніць рэгулярнай аблогі Загалля, нельга даваць і бой у чыстым полі. Але і чакаць падмацавання было немагчыма, бо ворагі, што ведалі пра блізкі падыход паўстанцаў, самі маглі навязаць бой у неспрыяльных для ўкраінскага войска ўмовах. Заставаўся адзіны выйгрышны варыянт: неадкладна пайсці на штурм, здзейсніўшы яго як мага раптоўней. Сам Радзівіл пазней аддасць належнае плану ўзяцця Загалля паўстанцамі, назаве яго «майстэрскім і хітрым». Дык вось, Галота вырашыў рызыкнуць, пайсці «ва-банк», застаўшы гарнізон Рэчы Паспалітай у Загаллі знянацку.

Ён пад покрывам начной цемры падзяліў войскі на тры часткі, і яны меліся адначасова ўдарыць з трох бакоў. Зноў жа, распыленне сілаў было абумоўлена абраным планам дзеянняў. Сам Галота стаў на правым крыле, імкнучыся ўдарыць у найслабейшае месца абароны Загалля: уязная брама, якая стаяла там, дзе абаронны парканы «частакол» (драўляныя заостраныя палі) быў яшчэ недабудаваны. На зыходзе ночы Галота загадаў выступаць перадавой групе ў 10 асобаў. Яна перад тым перахапіла селяніна пана Захарэўскага. Пераапрунуўшыся ў простае адзенне, група мелася пад выглядам сялянаў шляхціча Захарэўскага рабіць выгляд, што прывезла ў Загалле «стацію», г. зн. назначаны харчовы падатак. Яны меліся цішком знішчыць варту, а потым тры часткі войска мусілі адначасова пайсці на штурм. Але фатальныя выпадковасці ад самага пачатку пераследавалі Галоту. У час набліжэння да варты ў кагосьці з казакоў перадавой групы стрэліў «самапал» (традыцыйная для тае пары ўкраінская назва ручніцы набірае тут іншы, злавесны змест). Стрэл стаў сігналам для трывогі, вартавыя ўсчалі страляніну. (Пра гэта сведчаць паказанні шляхціча Шчасновіча, дадзеныя Радзівілу 27 чэрвеня.) Але не ўсё яшчэ было страчана, і, разумеючы гэта, Галота падняў сваё войска на штурм, спадзеючыся на плячах варты ўварвацца ў Загалле. Варту ўдалося часткова перабіць, часткова загнаць у места, але ў бой тым часам уступілі іншыя варожыя часткі. А да ўсяго здарылася трагічнае непаразуменне, калі казакі пачалі біцца свае са сваімі, не адрозніўшы ў начной цемры ворагаў ад сваіх. А ў гэты час на падмогу прыбыў загон на чале з палкоўнікам Валяерыянам Фалецкім, намеснікам камандуючага гарнізонам літоўскім пісарам

Валовічам. Закіпеў адчайны бой, у ходзе якога Фалецкага двойчы паранілі куляю ў грудзі, а таксама загінула шмат ягоных ваяроў. Але быў выйграны час, які даў магчымасць ворагу зрабіць конную вылазку. Удару вершнікаў паўстанцы не вытрымалі. Левае крыло атакуючых першым кінулася наўцёкі ў блізкія лясы і балоты, за ім даў лататы і цэнтр, які, праўда, адбегшыся ад сценаў, паспрабаваў акапацца ў лесе (іх было там 805 душ). Яны хацелі ўступіць у перамовы наконт выхаду з акружэння без зброі і штандару, але такія прапановы карнікі адхілілі. Пасля чарговага штурму, у якім брала ўдзел не толькі варожая пяхота, але і спешаная конніца, гэтая частка паўстанцаў кінулася ўцякаць у лес... Засталіся толькі войскі правага крыла, дзе быў і сам Галота. Гэты загон мусіў адступіць ад абаронных сценаў, спасцігнуўшы цяжкія страты (амаль 500 забітых); на полі бою яны пакінулі нават свой штандар з арлом, але Галота адступіў недалёка. Каля блзкага лесу і балота паўстанцы ўраз акапаіліся і нават стварылі досыць надзейнае ўмацаванне. Тады ўся варожая сіла навалілася на загон. З вялікімі стратамі былі адбітыя, як мінімум, два штурмы (Смольскі сведчыць, што некалькі), прычым на дапамогу карнікам прыбыў свежы загон драгунаў з Рэчыцы. Сітуацыя паўстанцаў не была, аднак, безнадзейнай. Вось-вось мелася прыйсці падмацаванне на чале з Пенякам. На жаль, яно знаходзілася значна далей, чым спадзяваўся Галота. Да таго ж, даведаўшыся пра няўдалую спробу ўзяць Загалле, камандаванне гэтага паўстанцкага палка, што стаяў у Вадзевічах, не толькі не прыйшло на дапамогу, але і адступіла. Гэтага не маглі дараваць чарнобыльцам, якія складалі бальшыню ў палку, тыя, хто ўцалеў у цяжкай Загальскай бітве (найперш брат Іллі Галоты — Грыгоры). Такім чынам паўстанцы падмогі не атрымалі.

Тым часам зайшло сонца і бітва спынілася. Апоўначы большая частка абложаных уцякла ў блзкае балота. Уранку карнікі ўзялі табар Галоты, зламаўшы супраціў ужо нешматлікіх абаронцаў. Сам Галота быў цяжка паранены яшчэ 17 чэрвеня. Варожая куля трапіла ўніз жывата. Гэта было вельмі цяжкае раненне, а ў сутычцы пры захопе табару варожыя жаўнеры нанеслі яму смяротныя раны. Потым ягонае цела паказалі перабежчыкі, прычым выявілася, што Галота яшчэ дыхаў, і тады яго дабілі. Праўда, у сведчаннях перабежчыкаў знаходзім звесткі, паводле якіх яго дабілі самі паўстанцы, каб не пакутаваў, асобныя нават сцвярджаюць, што гэта яны зрабілі з помсты, бо не маглі прабачыць свайму правадыру цяжкай паразы і вялікіх стратаў. У гэтым выпадку больш дакладнымі выглядаюць сведчанні, якія належаць самому Радзівілу і актыўнаму ўдзельніку

Загальскай бітвы ротмістру Смольскаму, што камандаваў апошнім штурмам казацкага табару. Дык вось Смольскі ў сваім лісце да Радзівіла ад 20.06.1649 года і сам Радзівіл у сваім лісце да караля Яна Казімера (ад 28.06.1649 г.) зазначалі, што Галоту дабілі ліцвінскія ваякі, не ведаючы, праўда, што гэта правадыр паўстанцаў (с. 27). Паводле сведчання нямецкай хронікі «Тэатр Еўропы» Галоту на загад камандуючага загальскім гарнізонам пасадзілі на кол, дзе ён і сканаў.

Са сведчанняў ротмістра Смольскага войскі Радзівіла кінуліся даганяць паўстанцаў, але марна. Ім удалося ўсяго толькі схаліць некалькі дзесяткаў у лесе. Нямаю паўстанцаў загінула пры адступленні ў лясах і балотах, дзе іх даганялі ворагі. Іх страты ацэньваюць ад 1000 да 1500 (Радзівіл меркаваў, што загінула звыш 1600 паўстанцаў). Значныя страты панесла і войска Радзівіла. Гэта прызнавалі і карнікі, пра што сведчыць, напрыклад, ліст удзельніка бітвы шляхціча Лажэцкага да Радзівіла ад 21.06.1649 года з Загалля, у якім зазначаецца, што бітва закончылася: «немаю шкодаю і ранай, мяркую, з-пад кожнай харугвы». Быў паранены і сам Лажэцкі. Збярогся і няпоўны рээстр забітых і параненых з трох харугваў Валовіча, падхаругваў (казацкай і драгунскай) палкоўніка Фалецкага, падхаругваў (дзвюх драгунскіх і татарскай) палкоўніка Данавая, татарскай (род лёгкай конніцы ў войску Рэчы Паспалітай) падхаругвы Дазельніцкага, пяхотных падхаругваў Куноўскага і Лавецкага. Страты карнікаў былі значна меншыя, чым паўстанцаў, і яны, бадай, не перавышалі некалькіх сотняў забітых, але і гэта паважна занепакоіла Радзівіла, тым больш што генеральная бітва яшчэ была наперадзе, і гэта змушала яго быць вельмі асцярожным. Камандаванне загальскага гарнізона, напалоханае звесткамі пра паход 16000 паўстанцакага войска з Канеўскага, Кіеўскага і іншых палкоў, прасіла тэрміновай дапамогі.

Нямаю паўстанцаў трапіла ў варожы палон. Пераважна гэта былі простыя сяляне, якія далучыліся да казакоў-паўстанцаў, але былі і важныя асобы. Найперш варта назваць шляхціча Івана Мацкевіча з Камянца-Падольскага, які зрабіў досыць шмат разгорнутых прызнанняў на допытах і, ратуючы сваё жыццё, запэўніваў, што да паўстанцаў далучыўся толькі пад пагрозай быць забітым. Але большасць палонных паўстанцаў праявілі нязломную сілу духу, пра што са здзіўленнем пісалі карнікі, якія вялі допыты: «Такія былі тыя казакі зацяттыя, што ніводны не прасіў памілавання, а нават добраахвотна выцягваў шыю да смерці (пад меч ката. — Ю. М.), нібы да мёду. А калі ў вязняў пыталіся: «Чаго вы сюды, мужыкі, прыйшлі?»

яны адказвалі: «Дык бачыце, што не цялятаў пасвіць; а пайшлі ляхаў біць!».

Пасля бітвы ворагі пасцягвалі трупы паўстанцаў у адно месца (іх налічылі тысячы) і насыпалі над імі чатыры курганы. Потым сталі звозіць з суседніх лясоў і балот. Такім чынам выраслі яшчэ тры курганы, у адным з якіх знайшоў свой апошні прыстанак і Ілля Галота. Пра тыя сем курганоў пісала нямецкая фундаментальная хроніка «Тэатр Еўропы», тыя курганы бачыў на пачатку ХХ ст. В. Ліпінскі. У верасні 1999 г. аўтару гэтых радкоў давялося пабыць у Рэчыцы на навуковай канферэнцыі (2-я чытанні, прысвечаныя памяці беларускага гісторыка М. В. Доўнар-Запольскага), і тады былі зроблены захады даведацца пра месца бітвы. На жаль, і тутэйшыя жыхары, і гісторыкі амаль не ведалі пра Загалле, не кажучы пра якіясь курганы — брацкія магілы паўстанцаў сярэдзіны ХVII ст. Але надзея застаецца, што тое памятнае месца будзе ўрэшце знойдзена і на ім узвысіцца хоць бы сціплы знак, які нагадае ўкраінцам і беларусам пра тых, хто загінуў за нашу і вашу свабоду, за незалежныя Украінскую і Беларускую дзяржавы...

2 ліпеня 1649 г. у табар войскаў Рэчы Паспалітай пад Рэчыцай прыбыў польны гетман літоўскі князь Януш Радзівіл. У наступны дзень ён наладзіў агляд свайго войска, менавіта тады палкоўнік Данавай і ротмістры перадалі яму «штандары і бубны, узятыя ў бітве пад Загаллем». Князь і надалей пажадаў прытрымлівацца абарончай тактыкі. Для такой асцярожлівасці былі падставы. Было зразумела, што гэта толькі першая спроба наступу паўстанцаў у кампаніі 1649 г. на гэтым накірунку. Таму Радзівіл абмежаваўся ўмацаваннем гарнізонаў у Загаллі і Рэчыцы і высланнем віжальных дазораў, праўда, часамі досыць вялікіх. Адзін з такіх дазораў моццу ў 600 ваяроў (300 драгунаў, 300 казакоў — лёгкая кавалерыя войска Радзівіла) пад камандаваннем Эсмана і Мялешкі пайшоў на Брагін і Бабічы. 24 чэрвеня 1649 г. яны паланілі некалькіх паўстанцаў з ліку тых, што біліся пад Загаллем. Сярод іх былі якісьці слынны сотнік, а таксама шляхціч-паўстанец з-пад Жукава. Абодва здолелі ўцячы (потым Радзівіл загадае арыштаваць тых, хто ўпусціў палонных, і правесці дазнанне). Аднаго з уцекачоў дагналі, але ён не даўся жывым у рукі ворага і гераічна загінуў. Другі (менавіта сотнік) дастаўся ў Бабічы і прынёс паўстанцам вестку наконт прыбыцця Радзівіла ў Рэчыцу. Карнікам удалося прывесці толькі двух палонных, аднаго з якіх пакаралі, а другі (шляхціч з Камянца-Падольскага Іван Мацкевіч) вымушаны быў даць паказанні.

29 чэрвеня іншы карны загон разбіў дазор паўстанцаў, а дзесяцёх з іх захапіў у палон. Першыя двое з тых дзесяці — згаданыя вышэй запарожцы, якія змагаліся яшчэ пад штандарамі Сагайдачнага. Трэцім быў Захар Валасар, урадженец Остра, два наступныя паходзілі з Гоголя (Гоголева — ?) — Кірыла ды Іван. Шосты паўстанец быў родам з сяла Перызу — маёнтку князя Вішнявецкага, сёмы зваўся Багданам і быў з Брагіна. Восьмы (Фірс з Бабчына) быў колішнім падданым князя Ярэма Вішнявецкага. Два апошнія таксама былі сялянамі. Адзін з іх (Пятро з сяла Мокіша) раней быў падданым Мікалая Патоцкага, вялікага гетмана кароннага, а другі (Міхед з сяла Савічы) ужо быў казаком сотні Малка. Ротмістр Смольскі з трывогай даносіў Радзівілу, што на «Літву» ідзе 4000 пад камандаваннем кіеўскага палкоўніка Самойлы Бялецкага. Тут, верагодна, ідзеца пра наказнога кіеўскага палкоўніка, які, дарэчы, браў удзел у пазнейшай Лоеўскай бітве і значыцца ў рэестры 1649—1650 гг. у складзе Кіеўскага палка пятым па ліку «Яцко Белецкі»¹⁰. На чале гэтага палкоўніка мелася быць 6 сотняў, якія ўзначальвалі Грыцько Пешчанка, Хвінец (?), Цішко, Свосько (?), Перац з Чыгірына, Кульш (Куліш або Культа).

Але параза пад Загаллем не прывяла да страты паўстанцамі ініцыятывы, тым больш што ад войска Галоты засталася ў жывых каля паловы ваяроў. Яны хутка перагруппаваліся і абралі сваім новым правадыром Грыгорыя (Грышай) Грыгоравіча Галоту, брата памерлага палкоўніка. Грыгоры Галота аб'явіў сябе брагінскім палкоўнікам і жвава пачаў збіраць пад штандары Брагінскага палка паўстанцкіх украінскіх і беларускіх сялянаў, наладжваючы каардынацыю дзеяў з казацкімі палкамі другога эшалону. Яму ўдалося хутка сабраць 1500 вершнікаў і 500 пехацінцаў, з якімі ён тыдзень прастаяў у Бабічах. Тут наладзіў агляд свайго войска, павыганяў з яго рабаўнікоў і пачаў высылаць свае загоны пад Петрыкаў. Толькі пасля паведамлення, што Радзівіл прыбыў у Рэчыцу, Галота адступіў да Чарнобыля, а потым са сваім, ужо пяцітысячным брагінскім палком, далучыўся да войска новага наказнога гетмана, кіеўскага палкоўніка Крычэўскага. Адынец і Сідляр з Бабічаў адступілі да Мазыра і на пэўны час апанавалі гэтым месцам, сабралі чаўны і рушылі вадою ў Чарнобыль (Адынец) і ў Бабічы (Сідляр). Потым апошні таксама пайшоў на Чарнобыль вадою і сухадолам, але ягонныя дазоры пранікалі ў глыбокі тыл, прычым Грыгоры Галота хацеў дайсці і да Турава. Такія дзеі тым больш змушалі князя Радзівіла быць асцярожным, бо ён рыхтаваўся да супраціву наступу 30-тысячнага войска, якім камандаваў Міхайла Крычэўскі. Наперадзе была Лоеўская бітва...

Бітва пад Загалем, хоць і была прайграная, але на пэўны час затрымала Радзівіла і не дала яму магчымасці ўдарыць у тыл арміі Хмяльніцкага, якая наступала на Збараж. У гэтым і ёсць найперш значэнне дадзенай падзеі ў гісторыі нацыянальна-вызвольнай вайны ўкраінскага народу 1648—1658 гг.

Як зазначалася вышэй, мы падаём некалькі важных дакументаў моваю арыгіналу. Перадача тэксту абумоўлена правіламі, якія ўжо былі намі патлумачаны¹¹. Азначым толькі, што рукапіс, асабліва на першых аркушах, мае шэраг механічных пашкоджанняў, у выніку чаго загінула частка тэксту дакументаў. Такія прагалы абазначаюцца намі кропкамі, узятымі ў дужкі і асаблівым значком, кшталту: (...)*. Гэтыя дакументы, без сумневу, прыдадуцца даследнікам не толькі для вывучэння біяграфіі Іллі Галоты або бітвы пад Загалем, але і пачатковага этапу нацыянальна-вызвольнай вайны ўкраінскага народу 1648—1658 гг, асабліва на Севершчыне і ў паўднёвай Беларусі.

ЗАЎВАГІ

1 Grabowski A. Ojczyście wspominki w piśmach do dziejów dawnej Polski. — Kraków i Witebsk, 1859. — S. 366—367; Jakuba Miechałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana księcia pamiętnicza... — Kraków, 1864. — S. 416—417.

2 Возняк М. Бітва пад Загалем у сучаснай польскай пісні. // Записки наукового товариства ім. Шевченка (ЗНТШ). Т. 147. — Львів, 1927. — С. 477.

3 Гл.: Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В. Плохий С. М. Місто на Самарі. Дніпропетровск, 1994.

4 Рэестр Війска Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 477.

5 Гл.: Z dziejów Ukrainy. — Kijow, 1912. — S. 425.

6 Рэестр... С. 469.

7 Гл.: Плохий С. Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983. — С. 49.

8 Гл.: Переяславський О. Лоів (Loiv). — Каліш (Kalisz) 1935. — С. 32—33).

9 Гісторыя Беларусі ў 2-х частках. Ч. 1. — Мінск, 2000. — С. 194.

10 Рэестр... С. 291.

11 Мицик Ю. Из листування українських письменників-полемістів / 1621—1624 рр. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 310—347.

Юры МЫЦЫК (Кіеў).

Імя Юрыя Мыцыка, доктара навук, прафесара, загадчыка кафедры гісторыі Украіны Нацыянальнага ўніверсітэту «Кіева-Магілянская Акадэмія», праваслаўнага святара (протаіерэі Украінскай праваслаўнай Аўтакефальнай царквы Кіеўскага патрыярхату) на старонках часопіса «Спадчына» з'яўляецца ўпершыню. Перад намі чалавек вялікай духоўнай энергіі і жыццёвай працаздольнасці, апантаны нястомнымі архіўнымі пошукамі навуковец, аўтар дзесяткаў кніг і больш за тысячу іншых публікацыяў у розных перыядычных і энцыклапедычных выданнях. Сярод іх годнае месца займаюць і тыя, дзе гаворка пра Беларусь, пра наша спрадвечнае з украінцамі славянскае пабрацімства — рэлігійнае, вайсковае, культурніцкае.

Грамадзянская чыннасць Юрыя Андрэвіча, у якой гарманічна паяднаныя ўзнёслае і зямное, святарскае і нацыянальна-патрыятычнае, можа быць узорам і прыкладам для нас, беларусаў. Як пра вернікаў, так і святароў, як грамадзянаў Беларусі, так і нашых суродзічаў, прынамсі насельнікаў Кіева, якіх там дзесяткі тысячаў, ды, аднак, пра іхнія грамадзянскія турботы, сыноўнія абавязкі перад Бацькаўшчынай мы покі што амаль нічога не чуем. А наш украінскі пабрацім (паздароў, Божа, ягоныя дні!) на працягу некалькіх гадоў даводзіў кіеўскім уладам патрэбу перайменаваць адну са сталічных вуліцаў у гонар нашага слыннага гісторыка і грамадскага дзеяча М. Доўнар-Запольскага. І пераканаў: нядаўна Кіеўская гарадская рада такое рашэнне прыняла...

Нам трэба быць разам, мы павінны ўчытацца ў сваю супольную гісторыю, глыбока і ўсебакова, але без фальшу й ідэалізацыі асэнсаваць сваё мінулае, у якім пакуль шмат белых плямаў і непрачытаных альбо ўсвядомленых вельмі тэндэнцыйна старонак.

Адным з вельмі няпростых, неадназначных перыядаў у гісторыі ўкраінска-беларускіх дачыненняў ёсць нацыянальна-вызвольная вайна ўкраінскага народа 1648—1658 гг. пад кіраўніцтвам гетмана Багдана Хмяльніцкага супраць каланіяльнага прыгнёту Рэчы Паспалітай.

Трэба быць альбо зацятым шавіністам, альбо светапоглядна недалёкім ці проста няўцяямным чалавекам, каб адмаўляць, што гэта было натуральнае і магутнае свабодалюбнае самавыяўленне народнага і нацыянальнага духу ўкраінцаў за права распараджацца самім уласным лёсам, пазбыцца чужаземнага панавання і здабыць сваю дзяржаву, шанаваць мову і веру сваёй зямлі, сваіх бацькоў-прадзедаў. Таксама, як справядлівымі і законнымі з гледзішча інтарэсаў польскага і беларускага народаў былі паўстанні на чале з вялікімі сынамі нашай зямлі — Тадэвушам Касцюшкам і Кастусём Каліноўскім.

Тая дзесяцігадовая вайна ўкраінцаў супраць палякаў была не толькі міжнацыянальнай, але і сацыяльнай, грамадзянскай і рэлігійнай адначасова, што прадвызначыла яе крываваю зацятасць, лютасць і бескампраміснасць з абодвух бакоў. Як і ўсякае рэвалюцыйнае паўстанцкае змаганне, гэтае таксама ўяўляла сабой стыхію, у нечым падобную на паводку магутных рэк, што вырываюцца са сваіх берагоў, крышаць і затапляюць усё на сваім шляху. З польскага боку жудасць гэтай з’явы найбольш яскрава паказана ў рамане Генрыха Сянкевіча «Патоп», з украінскага — у апавесці Мікалая Гоголя «Тарас Бульба», дзе, як вядома, бацька за здраду Украіне без разваг і хістанняў забівае ўласнага сына...

За апошнія дзесяць гадоў нацыянальна-вызвольная вайна, як і гісторыя ўкраінскага казацтва (галоўнага рухавіка змагання і захавальніка нацыянальных вальналюбных традыцый), усебакова і глыбока асэнсаваны з пазіцыяў незалежнай украінскай дзяржавы, што мы, беларусы, павінны не толькі ведаць, але і вітаць.

Праблема для нас, і тадышніх і сённяшніх беларусаў, узнікае там і тады, калі гетманскія войскі, наносячы ўдары войскам Кароны (Рэчы Паспалітай), а найперш фармаванням Вялікага Княства Літоўскага, якое да таго часу амаль цалкам страціла сваю самастойнасць і беларускасць, укліньваліся ўглыб абшараў сённяшняй Беларусі, несучы гэтым самым, як і ва ўсялякую вайну, гора, пажары, разбурэнні і смерці вінаватым і невінаватым. Што ж, вайна ёсць вайна, і тут галоўнае — не захаваць «цноту», а разбіць і перамагчы ворага. Мэты ўкраінцаў зразумелыя. Але што давала тая вайна нам, тадышнім і сучасным беларусам? Няўжо сапраўды ў выніку поўнай перамогі войскаў Багдана Хмяльніцкага над Рэччу Паспалітай, а значыць і Вялікім Княствам Літоўскім, мы маглі б разлічваць на аднаўленне самастойнай Беларускай дзяржавы, якою для нас у папярэднія перад дзесяцігадовай вайной стагоддзі было ВКЛ, дзе князі Радзівілы таксама, як і ў час названай вайны, займалі ключавыя

пасады. А цяпер іх годны нашчадак (аўтар публікацыі не адмаўляе Янушу Радзівілу ў высокім вайсковым майстэрстве) нясе са сваім войскам асноўны цяжар барацьбы і ўрэшце здабывае славу пераможцы. Для ўкраінскіх гісторыкаў ён бясспрэчны вораг. Ну а для нас, беларусаў?..

Пытанні, пытанні, пытанні... На іх нельга адказаць апрыёрна і адназначна, а толькі ў кантэксце глыбокага і ўсебаковага асэнсавання значнага прамежку беларускай гісторыі, ацэнкі асобаў і цэлых перыядаў мінулага з пазіцыяў свайго народу, яго карэнных нацыянальных інтарэсаў, так, як паказваюць нам прыклад украінскія гісторыкі, прынамсі, Юрый Мыцьк.

Мінулыя падзеі ён апісвае вельмі эмацыянальна, быццам сам бярэ ў іх удзел, перажываючы за «свайх» і рашуча не прымаючы пазіцыю, інтарэсы «чужых». А гэта спрыяе ажыўленню аповеду, пазбаўляе яго акадэмічнай сухасці і невыразнасці, з чым часта даводзіцца сутыкацца.

Без сумневу, больш узважаная і аб'ектыўная ацэнка ролі і значэння казацкай вайны ў Беларусі з'явіцца тады, калі гэты перыяд нашай супольнай гісторыі будзе дэтальна прааналізаваны і глыбока асэнсаваны і нашымі гісторыкамі з пазіцыяў свайго нацыянальнага інтарэсу. І тады, будзем спадзявацца, адбудзецца ўзгодненне з улікам агульнасці нашага гістарычнага лёсу і сённяшніх задачаў узаемапаразуменне і па гэтай няпростай праблеме. Тое ж, што за гэтую няпростую праблему першым узяўся ўкраінскі аўтар, можна толькі вітаць, бо перад намі аповед пра шчодра палітую крывёю славянскіх сыноў зямлю. А гэта вымагае і памяці, і шанавання...

Прадмова Яўгена ЛЕЦКІ.

ДАДАТКІ

№ 1

1649, чэрвеня 20. Загалле. Ліст ротмістра Смольскага да Я. Радзівіла.

«27 чэрвеня з начлегу выехаўшы, паснедаў князь яго мосць у Бозе, вёсцы, якая належыць да Бабруйска, калі прыехаў з падхарутвы Смольскага Шчасновіч, казак, які ад Смольскага, ротмістра свайго, прывёз гэты ліст:

«Яснавяльможны міласцівы княжа, пане наш пане міласцівы!»

Паведамляю вашай княжай мосці, пану нашаму міласціваму, што пасланы Хмяльніцкім палкоўнік, а менавіта Геліаш Галота, з палком сваім прайшоўшы пад Краснаселлем, высадзіўся у васьмі мілях ад Загалля, у колькасці трох тысяч, вершнікаў было не больш за шэсцьдзесят, падкрадаючыся да нас, хочучы варту нашу знішчыць. Калі варта пачула гук і да іх падалася, хочучы даведацца, пры гэтым яе падстрэлілі. Яны падышлі 17 чэрвеня апоўначы пад Загалле і дужым імкненнем прыціснулі нашых аж да агароджы, якая яшчэ была не дабудаваная. З ласкі Божай ды дзякуючы пгчасліваму кіраванню вашай княжай мосці, пана майго міласцівага, націснулі і на тры часткі іх разарвалі. Левае крыло ворага амаль адразу пачало адыходзіць лесам і іх шмат палегла. Тыя, што былі на чале, у ляску заселі, іх ледзьве штурмам узялі і пад карань пасеклі, і нашых шмат пацярпела. Правае крыло ворага, якія ў лесе акапаліся паблізу агароджы, было іх у тым акопе 805 чалавек, нашыя вершнікі, спешыўшыся, праз поле з пяхотай некалькі разоў штурмавалі, не магі дастаць іх, а тут яны пачалі прасіць літасці, аддаючы харугвы без зброі. Нашы не хацелі таго дазволіць, хочучы ўзяць штурмам. Нарэшце зайшло сонца, апоўначы вораг з акопу свайго уцёк на балота, якое непадалёк ад яго было ледзьве за шэсцьдзесят крокаў, у тым жа акопе знайшлі нямала. Паміж трупамі і таго палкоўніка Галоту знайшлі жывога, падстрэленага, якога жаўнеры дабілі; яго пазналі здрадцы. А пасля мы пайшлі ў пагоню, не магі іх заспець, бо адыходзілі ўсё лесам, але ж удзень некалькі іх схпілі і дагэтуль іншых знаходзяць, што разбегліся па лесе. Харугвы ўзята тры. Трупаў налічылі тысячу, на чатыры курганы, а на пяты яшчэ збіраюць па розных месцах. Спадзяюся (...) * ...на паўтары тысячы. Паведамляю вашай княжай мосці, што маем праз (...) * языкоў, што да Літвы павернута войска казацкага 4000, палкоўніка кіеўскага Самуэла Бялецкага і іншых палкоўнікаў, рээстр, які мне дадзены, дасылаю да вашай княжай мосці асобна, а далейшую справу пра ўсё таварыш мой, пан Шчасновіч, да вашай княжай мосці, пана майго міласцівага. Ваш слуга etc.

3 Загалля 20 чэрвеня 1649.»

№ 2

1649, чэрвеня 24. — Паказанні Івана Мацкевіча, украінскага паўстанца, паланёнага пад Загаллем.

«У ім паказанні такія:

Паказанні Яна Мацкевіча (...*Камянца-)Падольскага, які называе сябе шляхцічам (...)*, прыведзена 24 чэрвеня 1649.

Ці даўно ў казаках?

Сказаў, што, толькі баронячы здароўе сваё, прыйшоў з імі да Загалля, адкуль хацеў уцячы, але ж яго пільнавалі казакі, не мог тады прыйсці.

Што рабілася падчас яго знаходжання на Ўкраіне?

Сказаў, што сцягнулі полк на Расаву ў Маславога ставу і там ухвалілі (...)*, але самога Хмяльніцкага яшчэ не было ў (...)* у Чыгірыне заставаўся да тых часоў, а пасля ўхвалення вайны знішчылі шляхту, творачы розныя пакуты па ўсіх гарадах украінскіх. Ці ёсць казакі за Прыпяццю і за Дняпром?

Сказаў, што за Прыпяццю ў Чарнобылі паповіч Міхайла стаіць з васьмю тысячамі, да якога яшчэ прыйдзе якісьці Турак, палкоўнік, са сваімі людзьмі.

Пра арду што ведае?

Сказаў, што пад Чорным лесам стаіць яе шмат.

Пра Маскву што ведае?

Сказаў, што былі маскоўскія **паслы** ў Хмяльніцкага, з чым былі і з чым дасылаліся, не ведае.

Пра задняпроўскія палкі, дзе могуць быць зараз?

Сказаў, што ўсе палкоўнікі, колькі іх было, (...)* пайшлі з людзьмі сваімі да войска (...)* чэрнь з Задняпроўя ўся выйшла (...)*, а малы застаўся. А палкоўнікі, якія ішлі да (...)*, якія былі прызначаныя да Літвы, а менавіта Шумейка, Главацкі, Нябаба, Карыцкі, Гладко (...)*міргарадзкі.

Сказаў, калі ішоў Галота з палком, (...)* праз Кіеў, папы тамтэйшыя, спаткаўшы яго, бласлаўлялі яго, каб нішчыў ляжаў.»

№ 3

1649, чэрвеня 26. — Пад Загаллем. — Паказанні перабержчыка з табару ўкраінскіх паўстанцаў, польскага шляхціча Сільвестра Дубіны.

«Аповед Сільвестра Дубіны (...)* ваяводзтва Наваградскага, які жыве пад Кіевам, (...)* што калісьці пад харугвай яго мосці пана ваяводы кіеўскага (...)* пад час галасу гэтага з казакамі пад Загаллем (...)* // (арк. 7)

(...)*, калі да сябе данцоў не далучаць, уголас кажуць.

Пораху і свінцу маюць удосталь, з Масквы падтрымку дакладную і хуткую сабе абяцаюць.

Пра лютасць да нашых, што мела месца ў Кіеве, кажа, што да 500 шляхты з жанчынамі, нікога ўвогуле не шкадуючы, пасеклі, паміж імі пана Шмароўскага, пасла каралеўскага, засекалі, чэлядзь meliori conditione (у лепшым стане) у арду прадалі, замак цалкам зруйнавалі, касцёлы ўсе сцёрлі ў нішто, паміж іншых і (...) * кіеўскага Андрэя Гадуна за тое, што чатырох шляхціцаў схаваў, засекашы, скарбы ўсе забралі.

З вязняў нікога не шкадуюць, прыкідваючыся, што з-за лютасці (?) нашых, нібыта белы галовы ссякаюць, дзяцей у катлах варылі.

Той жа сказаў, што святар пан (?) архімандрыт пячорскі паслаў харугву, сваім коштам сабраную, да Хмяльніцкага, пад якой і (...) *, бо яго служыць ротмістрам.»

№ 4

1649, ліпеня 2. — Мазыр. — Цэдула, даданая да ліста мазырскага падстарасты Пратасевіча да Я. Радзівіла.

«Цэдула, да таго ліста далучаная.

Напісаўшы гэты ліст, і тое да ведама вашай моцці даводзім, што той іх Галота, якога ўжо пад Загаллем забілі, калісьці выйшаў быў з Запарожжа пешкі. Яму было дазволена здабываць коней, зброю, вопратку, дзе захоча, і, далучаючы да сябе больш людзей, яму было дазволена рабаваць. Ён у дамах, каморах гарадскіх, як і іншых, браў, як сам хацеў і, даволі ўзяўшы, у Чарнобылі тое ж чыніў і з казакоў падраў, паадбіраў зброю, чоўны і што мог у каго ўзяць. Дайшло да таго, што які казак чарнобыльскі схаваўся, той быў не абабраны. Ідучы пад Мазыр, збіраў ахвотнікаў, дзе з мазырскіх шмат да яго ў Чарнобылі папрыставала было, і так наважыліся на лагер загалскі ўдарыць, дзе трапілі на сваіх і самі не рады. Пасля забойства гэтага самага Галоты абралі сабе гэтыя галатыйцы якогасьці Грышака Грыгаровіча палкоўнікам. Ён, павярнуўшы ад Загалля, пакідаючы чарнобыльскіх, пацягнуўся да Бабіч. І ён, прывёўшы войска, стаяў лагерам з тыдзень у Бабічах. А дазорамі аж да Петрыкава, вялікія шкоды ўчыніўшы. І мазырскіх казакоў, што пры сабе мелі, і тых, што // с. 64 пры чарнобыльскіх былі, бо іх трохі заспелі знянацку ў Бабічах, таксама нібыта да сябе адразу і тых прынялі, якія, як знаўцы, на Мазыршчыне і ў Петрыкаве ўсякага ва ўсім на рабаўніцтва наводзяць, нікога не разумеючы, зычліва ставіліся і верна драпежнай (?) хрысціяне Богу і войску служылі. І хто што дзе ўварваў, што каму з людзей учынілі, перад палкоўнікам ганарыліся мазырскія казакі. Палкоўнік, зразумеўшы тое, што больш нічога, толькі рабаваць умеюць, па адным выклікаючы, вучыў іх рыцарству і

так кіямі бакі ім не аднаму паадбіваўшы і ўсё: коней, стрэльбы, шаблі і сярмягі з хрыбта паздзіраўшы, з войска свайго павыганяў усіх. Адынец толькі ўцёк да Чарнобыля, а Сёдар ёсць. Дужа гэта ўсё рабілася ў Бабічах, пры некаторых нашых мяшчанах, бо туды ў той час ездзілі купляць сабе збожжа на хлеб. І так іх кіямі паўпарадкаваўшы, сам з усім войскам па вадзе і па сушы ехаў да Чарнобыля, абяцаючы і тым гэтак жа зрабіць, бо яму пад лагерам загалі дапамогі не далі. І зноўку з войскам аж да Турава дасягнуць і там замацавацца каля перавозаў абяцаў. Таго не ведаю, ці збіраецца вяртацца назад. Другія, мой пане, паведамляюць, што ўцёк якісьці сотнік ад загаліскіх жаўнераў з-пад Рэчыцы, які быў у Загалі падчас бітвы злоўлены. Ён, прыйшоўшы да Бабіч, паведаміў, што яго мосць князь гетман з вялікай сілай да Рэчыцы прыйшоў з сарака тысячамі. Яны, паверыўшы яму, нічога не дамогшыся, назад з-за гэтага адступілі. Тыя выгнанцы мазырчане і іншыя пайшлі пешкі за імі, просячы, каб зноў да сябе прынялі, што няма куды падзецца. А з два дзесяткі іх было тут у Мазыры на працягу двух дзён. Пакуль войска ўсё з Бабіч выехала, тут хаваліся, а зрабіўшы шмат злага нам, у Мазыры, каго вязалі, каго білі, валоў (?) не (?) і што магі астатнія ў каго знайсці, то ўзялі. Але тут мы, даведаўшыся, што яны з войска выгнаньня, мусілі ўжо з ліха іх абарваць. Тут ужо яны з пажаданнямі няшчасця паўцякалі. І так зараз нікога ў Мазыры няма, сам вашу мосць міласцівага пана, да дома свайго прыбыўшы бяспечна, просім не марудзіць, бо калі б было штосьці далей // с. 65 небяспечнага, мы перасцераглі б вашу мосць, абяцаем верна. Толькі пакорліва просім, каб мы з-за знаходжання тут гэтых бязбожнікаў, у гэтых нашых мазырскіх краях, каб мы не пакутвалі, як ужо ад жаўнераў, бо мы не радыя іх свавольству, Бог сведка.»

№ 5

1649, ліпеня 3 (?). — Дадатак да ліста Я. Радзівіла да караля Яна Казімера, а таксама два паказанні палонных паўстанцаў Івана Бугая і Захара.

«...Амаль усе і вязні, і віжы сцвярджаюць, што ў казакоў страх вялікі і на Хмяльніцкага нараканне, пра якога шмат іх сцвярджае, што пасля той рады, якая была на Русаве, войска перад сабою направиў пад Канстантынаў, а сам яшчэ і дагэтуль да (...) едзе, што думае, не ведаюць, але баяцца, што, пакінуўшы войска, сам пойдзе да татар. Пра татар ёсць такія галасы, што эмірамі ханскімі сувора ім забаронена пад страхам смерці, каб яны да казакоў не далучаліся, з-

за таго, верагодна, яны стаяць асобна і звязвацца не хочуць, дзякуючы чаму моц Хмеля і Войска паменшылася.

Той Галота, які загінуў пад Загаллем, сабраўшы войска, як спадзяваўся, мусіў ісці проста да Магілёва, і мясцовыя вёскі рускія пабунтаваўшы, з тых трох тысяч сваіх раней сабраных казакоў мусіў зрабіць сотнікаў, есаулаў, палкоўнікаў і ісці аж да Вільні, губячы народ шляхоцкі. І як дужа сябе ў Кіеве, выходзячы, шляхоцкай заліў крывёй, гэтак жа і сам сваёй напіўся, бо ў штурме напаўпадстрэлены нашым жаўнерам, сваімі дабіты, ці каб не пакутваў, ці з-за таго, што хлопцаў згубіў, а яго, яшчэ дыхаючага, нашы знайшлі.

Такія былі зацяттыя тыя казакі, што ні адзін не прасіў літасці, нават руку (?), ужо дабравольна шыю выцягваў на смерць, як на мёд, і калі вязня пыталі: «Навошта вы сюды, мужыкі, прыйшлі?» — «Да, бачыце, — адказвалі, — шчо не телата паст, от пошлы ляхов біті».

Паказанні пры гэтым такія: // (арк. 43).

Паказанні паўтораныя падчас прыбыцця князя яго мосці таго ж Януша Раймашэўскага, падданага з Раймоша, уласнасці князя яго мосці пана канюшага Вялікага Князя Літоўскага; які зваўся паміж казакамі Іванам Бугаём, той быў у іх сотнікам:

Злавілі яго ў Глухавічах, вёсцы за Брагінам (...) * таварыства Смольскага. Кажа, што ані ў палку, ані ў сотні ніякай не быў, але, з Кіева збегшы, да лагера нашага прабіраўся.

У Кіеве ўжо другі год як знаходзіўся ў манастыры Пячорскім.

Пра Галоту і людзей, якія з ім былі, увогуле нічога не ведае.

Наступныя палкі прызначаны Хмяльніцкім для абароны дняпроўскіх перапраў: полк Нябабін; полк Главацкага; полк Чарнігаўскі Пабадайлы; Паповіча; палку Ніжэнскага Шумеі, над якой старэйшы Барсук; рэшта палку Пераяслаўскага, над ім старэйшы Сямён Калягрэбінка; полк Кіеўскі. Гэтыя палкі, амаль, усе яшчэ па дамах, акрамя рэшты палку Пераяслаўскага, які стаіць у Казяльцы і Остры. Яны, даведаўшыся пра прыбыццё гетмана, усе збяруцца каля перапраў на рацэ Прыпяці і адноўленыя, у якім, аднак, ніякіх украінскіх казакоў няма, палескіх сялян сабраная дружына.

Гарматак пяць толькі палявых на пераправах маюць, рэшта ў Чарнігаве.

Да нашага войска ісці не збіраюцца, толькі пільнаваць пераправы // (арк. 44) мусяць, каб войска наша за Дняпро і Прыпяць не прапусціць. Каалі з Кіева выходзіў Хмяльніцкі, быў на Русаве, у мілях чатырох ад Белай Царквы, прыслухоўваючыся, ці няма з Літвы якой навалы, каб больш самкнуць палкі і каб дваццаць тысяч татараў мог дадаць.

Наконт войска літоўскага разумелі, што не гетманскае, а валанцёры ды не больш за чатыры тысячы. Разумеюць, што сіла ў гетмане літоўскім, кажучь, што як хутка супраць нас паўстане, столькі і вайны з ляхамі. Таму і Хмяльніцкі, адыходзячы, прасіў іх іменем Бога жывога, каб войска літоўскае за Дняпро не пускалі, пачуўшы пра Радзівіла, да перапраў усе збіраліся і іх абаранялі больш за ўсё.

Віжоў брагінскіх найбольш у іх бывае.

Пра атрады казацкія за Прыпяццю не ведае, толькі ад нашых чуў, што ў Бабічах атрад.

Паказанні Захара, падданага пана Аксака, суддзі земскага кіеўскага, у паходзе пад Загаллем узятага, а з прыбыццём князя яго месці дапытанага.

З казакамі быў ад самай экспедыцыі маскоўскай, з якой пад Сеўск, Пуціўль і Рыльск хадзіў.

У іншых паходах Хмяльніцкага супраць нашых не быў, толькі ў Пілавецкі паход выходзіў, пра які кажа, што перад прыходам татаруў нашы адважна досыць і мужна стаялі, але татарамі паціснутыя, пасля былі разбітыя. // (арк. 45).

З-пад Пілавец быў пад Брадамі, дзе ад іх моцна бараніліся і трупа казацкага густа паклалі, таксама пад Замосцем і пад Львовам.

Пад Замосцем і пад Львовам усё войска было з Хмяльніцкім, гармат трыццаць пяць меў, гэта артылерыя і зараз да Кароны з ім жа пайшла.

Кажа, што падчас рады пад Пераяслаўлем накінуліся ўсе старшыны на Хмяльніцкага за тое, што адступіў ад Замосця і ў глыб Польшчы не пайшоў. Зараз ляхі ўзмацніліся і многа войска маюць, не дадзім ім ніякай рады. Хмяльніцкі бараніўся, кажучы, што баяўся, каб у Войску шматлюдным, якое стаіць на адным месцы, паветра не загусцела і каб усіх не згубіць.

Пра вязняў казацкіх нічога не ведае, толькі тое, што шмат іх Хмяльніцкі на волю адпусціў, а старшыны ўзяўшы, да гэтых часоў жывога пры сабе трымае.

Войска з Хмяльніцкім да Кароны ішло трыццаць палкоў, у адным палку Пераяслаўскім пад пятнаццаць тысяч казакоў; у Главацкага адзінаццаць тысяч, адна яго палова на Украіну вярнулася; у Шумейкавым адзінаццаць тысяч, з якога таксама палову павярнуў Хмяльніцкі на Украіну. Пра колькасць іншых нічога не ведае, бо полк з палком не роўныя, у некаторых больш за чатыры-пяць тысяч няма.

Кажа, што безупынным папярэджанні, казі пад Загалле ішлі, ад сялянў мелі, якія па вадзе з таго берага перапраўляліся.»

1649, ліпеня 10. — Пад Гомелем. — Паказанні чатырох палонных паўстанцаў, у тым ліку і фрагмент паказанняў вайскавога пісара.

«Іх паказанні такія:

1. Андрэй з сяла Касцяноўкі, падданы пана старасты гомельскага, у якім яго дазор казакоў, з Гомеля да Жлобіна ідучы, заспеў. Кажа, што было іх 150. З казакамі ніколі не быў. У Гомелі казакоў, казаў, з мяшчанаў каля 1000.

2. Васько, мешчанін з Чарнобыля. Трэці год, як прыйшоў да Гомеля, дзе ў двары Фашка займаўся шавецтвам. Кажа, што з дазорам, з Гомеля да Дуравіч па хлеб пасланым, ішоў да Касцюковіч для вяртання пазыкі з падданага гэтай вёскі. Казакоў чатырыста з Севежа ўвайшло. Чатыры сотні з Грэсам з Сівілажа на Вялікдзень, перад Пятровым пастом дзве Сухотак і Крывашапка прывялі, а сёму сотню Зенка ў Пятроў пост.

Лісты і харугвы маюць ад Нябабы, палкоўніка, які жыве ў Божні. // (арк. 71). Мяшчанаў дзвесце толькі гатовыя да бою. Ежы маюць няшмат. З Магілёва прывезена солі дзве падводы для Гомеля, і зараз двое мяшчанаў з тытунём: адзін прывёз солі і пораху пяць бочак.

Гарматаў вайсковых 12, сем гомельскіх і пяць пана ваяводы троцкага. Наконт абароны кажа, што астрог толькі паасобны, ад ракі абстаўлены дубовымі тынамі. Каля адной вежы, дзе жыве рэчыцкі поп, астрог прагнілы і дзірка, праз якую ўначы казакі звыклі праходзіць.

Ад рэчыўцаў гамяльчане не маюць папярэджанняў, толькі з вёскі Борхава, мілі тры ад Рэчыцы, папярэджваюць пра ўсё, што дзеецца ў Рэчыцы.

Згоды паміж тымі, што ў Гомелі, няма: адныя хочуць здацца, другія ваяваць.

Пра войска чуваць тое, што гетман прыйшоў з 20 000.

Пра Хмяля нічога не ведае, бо хоць і прыйдуць якія лісты, тады пісар з палкоўнікам і з двума альбо трыма сотнікамі адныя чытаюць, нікога да рады больш не дапушчаюць.

3. Грыцко з Божны, Паўла Ягненка, сотніка, якога абараняўшагася забілі, падзетак. Пры сотні там быў ад Божага Нараджэння.

У Гомелі, кажа, казакоў украінскіх чатыры харугвы, у кожнай поўная сотня, а сабранай з акольных воласцяў дружыны тры харугвы. // (арк. 72).

Кажа, што безупынных папярэджанні маюць, і да іх дзор выпраўлены пачынае прывозіць, звесткі пра ўсё да іх даходзяць. У горадзе, кажа, з ежай вельмі цяжка і чэрні нічым падтрымаць не могуць, толькі аднаго старшыню хлебам сілкуюць.

Разам з тым кажуць, што ўсе будуць абараняцца, пакуль змогуць, з-за чаго войта гомельскага старэнькага, які наконт здачы гораду пану свайму з імі дамаўляўся, пасадзілі ў кайданы. Нават пра такую зухаватасць украінцаў кажа, што калі ляшкае войска пакажацца, тады ў поле выйдзем паспрабаваць шчасця. Калі вытрываем, да гораду саступім. Дадаў, што напэўна тое здзейсяць, калі адразу некалькі харугваў з тылу падступяць, а тым часам, калі казаки высыпяць ад Гамейкі, ракі, знізу змаглі б іх захапіць.

Сказаў, што перад гэтым казалі пра дзесяць тысячаў войска з Рэчыцы, пра голад і галечу якіх ведаюць аповеды тутэйшых мяшчанаў.

Зараз такія паміж імі чуткі, што з гетманам прыйшло сто тысяч пяхоты і дваццаць тысяч вершнікаў.

Быда і тавараў па сёлах удосталь, толькі нестася хлеба і солі.

Пораху паташнага для стрэльбаў з Масквы чатыры барылы ім прывезена, да гармат самі мяшчане порах з сялітры, якой бочкі тры маюць, робяць.

Пра магілёўцаў кажа, што ім солі, гарэлкі, тытуню прывозяць, што пораху і свінцу не возяць, апраўдваюцца тым, што баяцца, каб іх не перахапілі. Аднак хваляцца, што чужых ляхаў не пусцім і будзем абараняцца // (арк. 73), што казакоў уцякаючых хачу заганыць. Па кустоўю перабраўся ад нашых, якіх за парканам у полі харугвы тры казацкія, заспеў іх у гатоўнасці, інфармаваўшы, з якога боку наступаць, як з казакамі спаткацца маглі. Пасля нашы казакоў, якіх уласна 3000 было, данцоў тысяча, казакоў украінскіх 2000, усе пешыя, вершнікаў толькі конных пяцьдзесят, ударылі у самую сярэдзіну, калі ўстаў палкоўнік і, мужа на шаблю іх узяўшы, 500 на плошчы зараз паклаў. Іншых, даганяючы, па балотах і хмызах секлі так, што пабітых лічаць паўтары тысячы. Харугвы тры, кажа, нашы ўзялі, але ж адну, якую яны ад самога Хмяльніцкага з бубнамі мелі, квадратную, адамашкавую, са знакам арла, у адной лапе меч трымаючага, панеслі з сабою да акола. Іх, прыціснутыя ў чвэрць гадзіны амаль пад самым нашым парканам, кідалі. Там (жа) (...) палкоўніка свайго, які падпісваўся «Эліяш Галота, палкоўнік (...)» праз тое, што хлопцаў добрых згубіў, паміж сабой у табары (...)». У акопе тым абараняліся цэлы дзень, уначы да (...)» хмызоў і балот рэшта іх сышла.

Па данцоў на літоўскае войска (...) * якога Вешняка і спадзяецца (...) * палкоўнікаў спадзяюцца на войска літоўскае (...) *, Чарнобыльскага.

У якіх (...) * тутэйшую шляхту ў Кіеве забіваі, ён, шкадуючы сваё жыццё, з чалядзінцам сваім падаўся да Галоты, палкоўніка, які ішоў у Літву, у якога ўвесь час быў пісарам.

Да Загалля з тым намерам ішлі, каб, полк той сабраўшы, з іншымі палкоўнікамі Хмяльніцкага злучыцца згодна з загадам Хмяльніцкага, войска ляскае паразіўшы, ісці проста да Вільні і, прайшоўшы Літву, над Вісяй з Хмяльніцкім збіраліся злучыцца. А ў збіранні палку загалскага быў бы ім памочнікам Філіп Лапушка, палкоўнік з Гарнастайпаля, які, злучыўшыся, разам з імі збіраўся ўдарыць, але да таго не дайшло. Пра расправу нашых з казакамі пад Загаллем распавядае тое, што, пераправіўшыся пад Краснаселлем, казакі, маючы за праваднікоў (...) * сялян, якія іх правялі лясамі і багнамі, ішлі цэлую ноч (...) * гадзіны дзве альбо тры перад днём, злавіўшы селяніна пана Загароўскага, (...) * Загароўскага, з ім некалькі іх самкнулася (...) *, хацелі і блізка таго было, але варта, падсцярогшы (...) * змагаючыся, да горада адступіла, дзе адразу (...) *, чуючы гэтае, якісьці слуга, які цэлую ноч піў, (...) * і прыбегшы да іх, дзякуй Богу (...) * ці перакінуцца мысліў (...) * ганебна (...) *.

№ 7

1649, ліпень. — Паказанні невядомага паўстанца, узятага ў палон пад Загаллем.

«(...) * гультаёў прыйшоў пад Загалле, у гэтым палку было іх 2500, акрамя мясцовых сялянаў.

Дзе зараз Хмяльніцкі?

Кажа, што ішоў з войскам на Баршчахоўку, на Валадарку і на Жывотаў, пад Белую Царкву супраць войска кароннага. Пры якіх трох з іх, моц царкоў Казаў (...) * не марудзілі (...) * Рэчыцы мелі (...) * палком у палкоўніка П (...) * такім чынам (?) праз Літву да В(ільны) * даў булаву, харугву (...) *.

Калі казак абкружаны?

Казаў (...) *

Ці праўда ў Кіеве (...) * ці (...) * // (арк. 3).

(...) * Той полк, што мусіў іх узмацніць, то бок Пенякоў, ці можа мець артылерыю?

Казаў, што тую артылерыю, якая была ў Тэрэхтыміраве, мусіў з сабою ўзяць Пеняк, а і той полк тым жа можа ісці шляхам, якім ішоў і Галота да Загалля, а Прыпяць мусіць перайсці ў Бабічах.

Гэтаксама казаў, што ў акопе самі казакі забілі Галоту, нібыта з тае прычыны, што павёўшы згубіў добрых хлопцаў.»

№ 8

1649(?). — Спіс палкоў Украінскай дзяржавы — Гетманшчыны, якія рыхтаваліся да наступлення.

«Спіс колькі ёсць палкоўнікаў пры самім Хмяльніцкім на Украіне:

Полк Крываносаў, харугваў	27
Беларэцкага, Гірын полк, харугваў	35
Дзідзялаў полк	25
Гладкага полк, харугваў	25
(...)* полк, харугваў	25
(...)*полк, харугваў	29
Лабодзін полк, харугваў	27
Нячаеў полк, харугваў	25
Тапешын полк, харугваў	27
Сямёна Верашчашына полк, харугваў	23
Крывінскага з Днястра полк, харугваў	26
Шумейкі з Нежына полк, харугваў	15
Гандзін полк, харугваў	27
Татар пры ім нагайскіх	20 тысяч
І крымскіх таксама	20 тысяч
Нагайскага завуць Тугай, а крымскага Бей.	
Тыя, што павернуты на Літву, гетманскі полк Чыгірынскі.	
Пабадайлаў полк, харугваў	17
Нябабін полк, харугваў	28
Шунейкавага палку харугваў	5
Над гэтым старэйшы Барсук татарскіх.	

Ці з ведама Хмяльніцкага выйшаў з Запарожжа Галота?

Казаў, што з ведама, бо даў яму харугву чырвоную з гербам ільвом і крыжам белым, узятую ў Кароне. І бубны пры суправаджальных лістах на збіранне больш войска і назначыўшы пасяя яго іншага палкоўніка, якогасыці Пенака, які мае два палкі пад сваёю ўладай, Канеўскі, Кіеўскі. Чарнобылем у тых (...)*, гаворачы, што мусіць быць 18000 (...)*.

Тыя людзі, якія прыйшлі пад Загалле з Галотам, палкоўнікам, адкуль былі?

Казаў, (...)* Запарожжа (...)* 200 вывеў з сабой (...)* збіраў Чарнобыль ...(...)* і навакольных (...)*

Якія ў іх могуць быць далейшыя памкненні?

Сямён кіруе Грабянкам і рэштай Пераяслаўскага палку,
харугваў 12

Пушко, палкоўнік кіеўскі, харугваў 24

Паповіч, Чарнобыльскі полк, харугваў 28

Пабадайла стаіць у Лоеўскага перавоза, з яго ж палку стаяць у
Любіцкага перавоза харугваў 5

Нябаба з Главацкім мусяць быць у Гомелі. Полк Чарнобыльскі
мусіць быць у Бабічах.»

№ 9

1649, чэрвеня 27(?). — Пад Бабруйскам. — Рээстр палкоўнікаў і сотнікаў, прызначаных для паходу (складзены перабежчыкам у войска Рэчы Паспалітай).

«Для вашай моцці далучаны рээстр палкоўнікаў і іх сотнікаў,
прызначаных у Войска:

1. Грышко Камянчук, сотнік

2. Грышай Канявец, сотнік

3. Сямён Канівэц, сотнік

4. Іван Красячэнка, сотнік

5. Філіп Лапушэнка, сотнік

6. Здан Браменны, сотнік

7. З Гарнастайпаля не ведаем, як завуць, таксама з харугвай.

Палкоўнік кіеўскі ад Хмяльніцкага ў засадзе: Гандза Грышко;
жыве гэты Гандза у Чэгрыне.

Палкоўнік кіеўскі Самуэль Бялецкі, жыве пад Кіевам на Карпалаве
(?). Сотнікаў мае пад сваім кіраваннем шэсць:

1. Грышко Пяшчэнка

2. Хвіннец (?)

3. Тышко

4. Сваско (?)

5. Перац, таксама з Чэгрына

6. Кыльш

Чарнобыльскі палкоўнік завецца Міхал Паповіч, сотнікаў не ведаю,
толькі ведаю лік яго палку, можа, больш за сем тысяч, Пераяслаўскі
палкоўнік Лабада мае войска больш за 40 тысяч, сотнікаў не ведаю,
акрамя Гарашкі, сотніка, што жыве ў Остры, уласнасці яго моцці пана
Аксака, судзі земскага (...)*. У яго сотні казакоў тысяч восем ці
больш.

Рээстр напісаны ўласнай рукой перабежчыка Дубіны паляку пісару
палкоўніка Геліяша Галоты, якога мы забілі ў Загале, і іншыя вязні ў
тых жа словах з ім згаджаюцца сотнікі.»

1649, чэрвеня 29. — Пад Брагінам (?). — Паказанні палонных казакоў.

Паказанні Януша Раймашоўскага (падданага) яго мосці князя яго мосці пана канюшага; прыведзена 29 чэрвеня 1649. Зваўся Бугаём.

(...)* казак?

Другі год, як пайшоў на Украіну да казакоў.

(...)* казакі пад Лоевам?

(...)* Іншага паказанні з войска казака, з Таразы, Рэчыцкай вёскі, 1649, 29 чэрвеня.

(...)* даўно казак?

Казаў, што з 25 гадоў, яшчэ калі ішоў з першай маскоўскай экспедыцыяй Сагайдачны, яго казакі ўзялі.

(...)* пра іншыя рэчы яго пыталі, казаў тое, што і першы.

Трэці — Захар Валазар, родам з Остра.

Чацвёрты — Кірыла, родам з Гоголя.

Пяты — Іван з Гоголя родам.

Шосты — Хведар з Перыза, падданы князя яго мосці Вішнявецкага.

Сёмы — Багдан з горада Брагіна.

Восьмы — Фурс; і гэты князя Вішнявецкага (падданы) з Бабчына.

Дзевяты — Пётр у вёсцы Макіша, падданы пана кракаўскага.

Дзесяты — Мяхед з вёскі Савіч з сотні Малковай. Гэты абяцае навесці на гэтага сотніка, нібыта гэта магчыма, бо на тым баку ад нас перад усімі пераправамі.

Гэтых вязняў прывяла варта, выпраўленая пасля Загальскай вікторыі, з двух варожых дазораў, адпраўленых да нашага лагера, якія паспяхова разбіла і, колькі было казакоў і па розных вёсках пасекла, палегла іх больш за 500.»

М. Г. Бародзіч. Прапановы на Горадзенскі сойм 1793 г.

У гісторыі прававой думкі Айчыны побач з гучнымі імёнамі пачэснае месца павінны заняць і малавядомыя дзеячы шматлікіх шляхоцкіх ваколіцаў. Там у часы Рэчы Паспалітай віравалі людныя сходы (соймікі), на якіх горача, нават з кровапраліццем, вырашаліся будзённыя праблемы і выношваліся задумы ўдасканалення грамадскага ладу. Асабліва ўстойліва з XVII ст. сярод шляхты трымалася жаданне стварыць дасканалы «Кодэкс справядлівасці» шляхам уніфікацыі й кадыфікацыі дзеючага права, у тым ліку і карэктуры Статуту ВКЛ у сувязі з распаўсюджаннем прававога нігілізму, рэгулярным зрывам соймаў, парушэннем каралямі парытэту падчас раздачы пасадаў у Кароне і ВКЛ. Кароль Станіслаў Панятоўскі (1732—1798) першы распачаў у 1776 г. напраўку заканадаўства на прынцыпах «натуральнай роўнасці, духу часу і агульнай карысці» ў выглядзе адзінага для ўсяе Рэчы Паспалітае кодэксу Андрэя Замойскага¹. Гэтыя кадыфікацыйныя працы прадоўжыў Вялікі сойм 1788—1792 гг., які стварыў камісіі па распрацоўцы адзінага кодэксу грамадзянскага й крымінальнага права ў раздзельных (правінцыйных) камісіях Кароны і ВКЛ². Аб'яднанню праектаў перашкодзіла інтэрвенцыя Расеі й Таргавіцкая канфедэрацыя 1792 г., якая склікала чарговы Горадзенскі сойм дзеля ўхвалення падзелу краіны.

Уласна, у гэтых варунках і пададзены ніжэй праект М. Г. Бародзіча. Вядома, што патэнт лідскага стражніка ён атрымаў ад караля 23 лютага 1784 г.³ Не ўдзельнічаў ён і ў выбарах на Вялікі сойм паслоў першага і другога склікання⁴, а значыць, ужо быў далучаны да кансерватыўнага лагера шляхты, якая ў бальшыні інструкцыяў і наказаў настойвала на непарушнасці грамадскага ладу і выказвалася супраць радыкальнага пераўтварэння жыцця накіталт канстытуцыі 3 траўня 1791 г.⁵ У студзені 1793 г. ён амаль што ваяваў з бацькам Ежы і братам Антонам Зыгмунтам вакол лесу ў маёнтку Версакі⁶. 17 ліпеня 1793 г. ён удзельнічаў у выбарах маршалка Лідскага і Эйшышскага павеятаў, дзе ўсе 1200 удзельнікаў сходу назвалі канстытуцыю 3 траўня «труной вольнасці» і абяцалі «ўсімі сіламі яе нішчыць» разам з іншымі настановамі мінулага сойму⁷. Бародзіч актыўна прыстаў да Таргавіцкае канфедэрацыі, бо ў жніўні 1793 г. удзельнічаў у дыскрэдытацыі непажаданага яе сябра Аляксандра Макрыцкага і нават патрабаваў у судзе канфедэрацыі павесіць гэбраяў м. Эйшышкі за самавольны

ываз дроваў з пушчы на хатнія патрэбы насуперак забароне ўладальніка, падскарбія ВКЛ графа Людвіка Тышкевіча і ягонага ўпраўляючага, свайго брата Антона Бародзіча⁸.

Так што, друкаваны праект варты ўвагі перадусім у якасці лютэрска пазіцыі бальшыні беларускае шляхты падчас рэформаў Вялікага сойму і дэманстрацыі, як і ў чым гэтая бальшыня бачыла паратунак ад пагібелі краіны. Тэкст друкуецца ў перакладзе з польскай і лацінскай моваў з захаваннем тагачасных словазлучэнняў і паняццяў.

1 Kurdybacha L. Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamojskiego. Warszawa, 1951; Ohanowicz A. Radwoński Z. Ostatnia próba Kodyfikacji prawa cywilnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej // Państwo i prawo. 1952. R. 7.

2 Bardach I. Konstytucja 3 maja a zaręczenie wzajemne obojga narodów z 20.X.1791 roku // Lithuania. (3) 4.1991. S. 27—29.

3 РДАСА, ф. 389, с. 551, арк. 858.

4 НГАБ, ф. 1737, с. 58, арк. 340—341, с. 59, арк. 930—931.

5 Koñataj i inni. Z publicystyki doby sejmu czteroletniego. — Warszawa, 1991. — S. 27—28.

6 НГАБ, ф. 1900, с. 2, арк. 13 адв.

7 Тамсама. С. 1, арк. 580—581.

8 Тамсама. С. 1., арк. 601—601 адв., 672.

ПРАДСТАЎЛЕННЕ ПРАПАНОВАЎ НА НАДЫХОДЗЯЧЫ СОЙМ, СКЛАДЗЕНЬХ ЯГАМОСЦЮ СТРАЖНІКАМ ЛІДСКАГА ПАВЕТУ МІХАЛАМ БАРОДЗІЧАМ

Перад актамі канфедэрацыі Лідскага павету, стаўшы асабіста ягамосць пан вількамірскі мечнік Ян Турскі, падаў у акты прапановы на надыходзячы сойм стражніка Лідскага павету Міхала Гераніма Бародзіча ў наступных пунктах, якія слова ў слова падаюцца так.

Згодна праву кожнага добра мыслячага абывацеля мной, ніжэй азначаным абывацелем, на надыходзячы сойм паданы праект для разважлівага прыняцця правінцыйнымі сесіямі Генеральнай канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага.

1. Належыць прасіць, каб яснейшы ягамосць пан міласцівы¹ са станами² Рэчы Паспалітай на надыходзячым сойме сваёй настойліваасцю і мудрасцю зрабіў ласку пастарацца аб паспяховым

вяртанні даўно і нядаўна забраных суседнімі дзяржавамі польскіх і літоўскіх краёў.

2. Каб адпаведна з даўнімі правамі, дадзенымі літоўскаму народу з станамі Рэчы Паспалітай, і каралеўскімі ўлажэннямі кожны трэці сойм адбываўся ў нашым краі ў месце Вільня.

3. Каб у правінцыі нашай Літоўскай, як у народзе вольным і незалежным, нашыя соймікі, дагэтуль на згубу абывацеляў, ідучых на публічныя выбары паслужыць сваёй Айчыне і гэтаму намеру прысвячаючых сваё здароўе і маёмасць, не збіралі ў такім вялікім вэрхале супраціўных партыяў і зусім яшчэ неадукаванай шляхты, бо мэта іхнага гаму і мітусні ёсць не прага публічных патрэбаў, не выбар да кіраўніцтва знакамітых годнасцю асобаў, занепакоеных будучым, а заклапочаных уцехамі, вынішчэннем тых жа добра мыслячых абывацеляў, практыкуючых супраць грамадскасці неразумныя крыкі, разрухі, бойкі, крыміналы, а таму для пазбаўлення гэтага, каб заможнейшы, менш здатны абывацель не прыходзіў большасцю сабраных пустых галасоў да кіравання ўбогімі й годнымі, трэба затым, каб шляхта, якая не мае дастаткова сваёй зямлі і не апрацоўвае яе хоць бы дзвюма запрэжкамі, а таксама якая не мае ніякага глянцу, няздольная чытаць і пісаць, не мела актыўнасці і не дапускалася на соймікі датуль, пакуль стараннасцю і пасільнай працай не павялічыць адпаведнага маэнтку, не набярэ глянцу праз адукацыю або службу, не навучыцца чытаць, пісаць і не набудзе належнай шляхоцкаму стану аздобы, і каб кожны шляхціч ехаў на соймікі дзеля ўмацавання вольнасцяў сваім коштам і там паводзіў сябе прыстойна, з якой належыць павагай, без мардавання праціўнікаў, з чаго тыя соймікі нарэшце стануць спакойнымі, цвярозымі, менш шматлюднымі, абы толькі тыя соймікі па даўняму адбываліся без карысцяў і выкрутасаў.

4. Каб для паскарэння курсу справядлівасці і выканання права судзілі два гадавыя трыбуналы: адзін у Вільні, а другі ў Горадні з падзелам паміж тымі трыбуналамі прылеглых ваяводстваў і паветаў, і каб тым трыбуналам быў вернуты добра папраўлены руль маршалкоўства.

5. Каб у трыбуналах былі толькі 4 рэстры: адзін — грамадзянскіх, другі — крымінальных справаў, трэці — тактавы³, пра дзействы, толькі пад суды падпадаючыя, чацвёрты — службовы, з правіннасцямі ўрадаў і ўраднікаў, які ў першую чаргу вырашацца будзе.

6. Каб усе суды першай інстанцыі для прымушэння і ўзорнага выканання кардынальнага, агульнага і асаблівага права засперагаліся пісаць няслушныя прысуды і былі скіраваныя на суровасці нават супраць кожнай сумленнай правіннасці, каб адпаведна сэнсу і зменлівасці законаў за ўсе, нязгодныя з правам, рашэнні пакрыўджаным абывацелям было вольна прыцягваць да адказу ўрады і ўраднікаў за шкоднае выкананне мінулых і наступных пастановаў і каб службовы рэстр быў найдакладней папраўлены пералікам вялікіх і малых урадавых правіннасцяў, у якім найперш пад тытулам тлумачэння звычайу паслуг выдзелены толькі будзённыя грахі заўзятых ураднікаў, а пра смяротныя грахі, відавочныя гвалты, незвычайныя практыкі, якія мы безупынна церпім, не згадана і канца прыкладнаму раскаянню тым грахам не вызначана.

7. Каб той службовы рэстр у першую чаргу быў запатрабаваны да канчатковага запісу ў трыбуналах, а ўрады і ўраднікі караліся за неаднаразовае ўхіленне ад звароту бакам належных стратаў і расходаў, інакш гэтак жаданая ўсімі святая справядлівасць і экзекуцыя права нідзе не будзе квітнець.

8. Каб асэсарскія⁴ суды Вялікага Княства Літоўскага ў вызначаныя тэрміны заўжды судзілі ў месце Вільні.

9. Каб судовыя рэгенты, сама польская шляхта, высакародная і вельмі валадарная, а таксама ніхто не адступаўся ад дадзенага ўсім і апісанага даўнім правам, ні ў якія судовыя пастановы і справы не ўломваўся пад асуджэннем нядзейнасці рэгенцыі, не бралі сабе дазvolaў і пад ніякай умовай іх не судзілі і не працягвалі, а суджаныя па-здрадніцку не ўзнаўлялі і пад зняважлівай адмовай не скасоўвалі ўсяго назаўсёды выкананага, як тое дагэтуль практыкавалася з нялюдскай крыўдай нявінных абывацеляў, з дакукай і згубай апошніх, і, што яшчэ больш, — згвалтаваннем кардынальных правоў, пашыраючы тую санкцыю на былых і наступных пісараў і рэгентаў.

10. Каб адзін з тыхачы абывацеляў са значнай крыўдай іх несправядліва не ўзбагачаўся, належыць скараціць даходы канцыярыяў, а менавіта — з інквізіцыйных⁵, рэмійных⁶ і іншых уступных дэкрэтаў, асабліва за нязначныя довады возных⁷, інтрамісіі⁸, позы, рэвізіі, агляды, і каб з гэтых простых здзелак не бралася большак 2 злотыя з падатку пана.

11. Каб былі вернуты пасляабедзённыя суды: ранкам з 8 да 11 гадзін, пасля абеду з 3 да 6 гадзін, бо які суддзя збярэцца напіцца, то абавязкова нап'ецца.

12. Каб у ваяводствах і паветах былі назначаныя аднагадовыя суды праз вольны выбар абывацеляў у камплекце не менш за пяць

чалавек з апісаннем іх адказнасці за ўсялякую віну і каб пасля заканчэння пяці гадоў яны аднаўляліся новымі выбарамі, а таксама, каб ужо скасаванья гродскія суды ніколі не выбіраліся і не назначаліся ваяводамі й старастамі.

13. Каб да адвакатуры па ўсіх большых і меншых пастановах была дапушчана сама шляхта, адукаваная праву, па скарачэнні 22 гадоў свайго веку, па заслуханні экзамену перад цэлай адвакатурай у прысутнасці двух суддзяў і таксама заўжды па атрыманні пасведчання пра здольнасці ад высакародных уладальнікаў, аднак без дазволу якога-небудзь ухілення пад пагрозай асуджэння ў няспраўнасцях як мінулых, так і наступных. А сяляне няхай займаюцца раллэй, мяшчане — гандлем, і няхай яны не замяняюць належнай шляхоцкаму стану кар’еры.

14. Каб перад чарговым судом ваяводства або павету па выданні аб тым аб’явы па парафіях былі назначаны шляхоцкія вывады⁹ праз прызнанне сапраўднасці довадаў шляхоцкіх набыткаў не менш як ад прадзедаў, бо ўжо новая самазваная шляхта, а больш неафіты¹⁰, татары, жыды і купчыкі заціснулі старажытную шляхту, каб непрызнаным шляхоцкую прэрагатыву адлічалі па меншай меры ад прадзеда, каб добра ўзважання наблітацыі¹¹ былі адасланыя на ўхваленне надыходзячых соймаў, каб такім чынам гэтак дарагі польскі скарб не раскідваўся, а даставаўся не банкрутам, толькі асельм, добра заслужаным, патрэбнымі Айчыне знакамітасцю і годным да публічнай службы.

15. Каб новы Эйшышскі павет, ужо ліквідаваны з-за сваёй мізэрнасці, для выбару невялікай аздобы абывацеляў быў назаўжды скасаваны, каб урады, прыватна раздадзеныя некаторым асобам, маючым мала асветы, неасельм, банкрутам, крыміналістам, зусім не ведаючым права, былі скасаваныя і забароненыя, а калі б той жа Эйшышскі павет быў захаваны, тады каб быў назначаны новы выбар усіх ураднікаў у публічным зборы шляхты і каб у яго не праціснуліся банкруты, крыміналісты і іншыя запалозраныя без важнага апісання прававых дэталей у належным судзе, не прымаць у тых месцах без важнага заручэння адной асобы добра аселага шляхціча, а таксама, каб да таго выбару не наважваліся і не дапускаліся асобы без поўных 26 гадоў, без належнай для ўрадніка, асабліва судовага, свайго спадчыннага або закладзенага ўладання, без усялякай адзнакі ў дасведчанасці і поўным веданні мясцовага права хоць бы праз трохгадавую практыку ў адвакатурах і пад нікчэмнасцю такога выбару з непазбежнай стратай радавітасці сучагаў.

16. Каб кожны суддзя ўчыняў прыгавор перш за ўсё асабіста як у трыбуналах, так і судах першай інстанцыі з подпісам сваёй рукі пад кожнай пастановай без усялякіх зносінаў паміж сабой і каб у судзейскую пастанову быў далучаны пункт прысягі, што адсутнічае.

17. Каб банкруты, здаючы свае маёнткі ў эксдывізію¹² і таксацыю¹³ з адзінай мэтай трымаць далей уладанні з крыўдай сваіх крэдытораў, жывучы з чужой маёмасці і падманваючы грамадскасць сваімі справамі, не дапускаліся да вызаву ва ўсіх судах у першачарговым парадку, а каб яны судзіліся ў прысутнасці аднаго або двух крэдытораў з вызваленнем іншых ад клопатаў, пад пагрозай страты не прадстаўленых на таксацыю і эксдывізію сум, каб усе ляжачыя і ўтоеныя на іх маёнтках сумы і розная рухомасць былі вызначаныя і прыцягнутыя для поўнага задавальнення катэгарычна апелюючых крэдытораў.

18. Каб быў ліквідаваны падатак дзесяціны з-за частага ўтойвання некаторымі, а падымны падатак, калі б спатрэбілася, павялічаны, каб шляхта без сяянаў плаціла па 3 злотыя з кожнай вупражы валюў пад прысягай пасля ўчыненага па парафіях следства для справядлівага параўнання падатку, гэтак жа і ўсе рамеснікі, што жывуць меншымі або большымі прыбыткамі або маюць значнейшыя заробкі згодна з карысцю і ацэнкай рамяства.

19. Каб кожны, маючы капітальныя сумы ў закладах і пад адсоткі, плаціў у скарб Рэчы Паспалітай 10-ты грош як слушны падатак пад прысягай уласнікаў пад пагрозай канфіскацыі, са сведчаннем тых жа пазычаных сумаў, акрамя сумаў, што падпадаюць пад працэс.

20. Каб ніхто не здатны згодна з даўнімі правамі не мог наблітавацца і не наважваўся цешыцца слаўнай спадчыннасцю.

21. Каб згодна з забаронай даўніх статутаў шматлікія замежныя татары, за грошы, прыбываючы ў польскія краі, не куплялі земскіх шляхоцкіх маёнткаў, а занятыя б да выкупу трымалі згодна закладному праву, каб яны вярнулі назад у скарб Рэчы Паспалітай адданыя ім у вечнасць каралеўшчыны¹⁴, бо з часам Рэч Паспалітая польская пераменіцца ў татарскую, а паноўная каталіцкая рэлігія пераўтварыцца ў татарскую паганскую.

22. Каб як хутчэй былі адноўлены гранічныя суды як паміж земскімі ўладаннямі, так і каралеўшчынамі ў такім карацейшым і выніковейшым парадку, а менавіта, каб бакі, якія настойліва прагнуць цэласці і бяспекі сваіх межаў, запісаўшы на нежадаючы і нязгодны бок касацыю ў тактавы рээстр свайго ўласнага ваяводскага або павятовага суда, няхай выберуць з бліжэйшых суддзяў не менш

як трох асобаў, а пры нязгодзе — паводле прыгавору назначаных або сумесна запісаных і нідзе не аспрэчаных, абы толькі з дбайных абывацеляў, не западозраных ні ў чым, знёмых з правам, пасля выканання падкаморым прысягі, у тых жа судах прысягнуўшым дасканалым каморніку і рэгенту ў прысутнасці другога апорнага боку з вызначэннем інстанцыяў пеняў за кожны супраціў. Калі ж яны, як пастаўленыя без усялякага прымусу, у якасці ўжо канчатковага суда, трапяць за шкодныя рашэнні пад паўторную апеяцыю, тады ім належыць вызначыць са свайго складу трох абывацеляў, што не маюць судзімасці, а пры нязгодзе — таксама з іншых бліжэйшых ваяводстваў і павеатаў, перад якім апеяцыйным судом першыя судзі, у выпадку свядомай памылкі, прыватнай карысці або няведання довадаў і адводаў бакоў пасля вызаву ўсіх павінны вярнуць цэлымі ўсе выдаткаваныя на тое кошты і таксама на ўтрыманне злосна і бяздоказна абвінавачаных іншых судзіяў свайго суда. А супраціў, учынены на такія ясна запрысяжныя гранічныя дэкрэты, будзе ў апошняй інстанцыі вырашацца ў сваім земстве без адсылу супраціўнага боку да трыбуналаў, гранічныя ж дэкрэты паўторнага суда застануцца прынятымі і непарушнымі.

23. Каб усе судовыя староствы і іншыя большыя або меншыя цівунствы, дзяржавы, канюствы і лавецтвы¹⁵ былі цалкам вернуты на фондуш скарбу Рэчы Паспалітай без выключэння, а іх адміністрацыя — для яснай рэвізіі выбраных даходаў — самой добра асelay шляхце, маючай для адказнасці паруку пад дастатковым закладам, і каб нічога з прыхільнасці чужаземцам не аддавалася.

24. Каб сойм выдаў і разаслаў па ваяводствах і паветах друкаваныя спіслыя рахункі, учыненыя з скарбовымі камісарамі, таксама як і табелі кожнага даходу і расхода для ведання ўсіх, той скарб Рэчы Паспалітай складаючых. Скарбовым жа камісарам дагэтуль выплачаныя пенсіі скасаваць, пакінуўшы ім, аднак, нядаўна выслужаныя годнасці, а ў гетманаў, падскарбіяў і іншых платных міністраў пенсіі адабраць для павелічэння скарбу Рэчы Паспалітай. Няхай кожны абывацель карыстаецца і цешыцца самой славай і гонарам, няхай кожнаму будзе міла служыць сваёй Айчыне з уласнага маёнтку, а скарб Рэчы Паспалітай няхай будзе лацвей умацаваны для абароны сваёй цэласці з уласных даходаў.

25. Каб былі скасаваныя вызначаныя мясцовым канфедэрацкім судам пенсіі, а ўжо імі выбраныя неадкладна вярнуць у публічны скарб пад пільным у тым спананнем.

26. Каб вызначаную з ініцыятывы скарбу Рэчы Паспалітай гадавую пенсію на духоўнае жыццё біскупа, канешне, без усялякіх непрыстойных пышнасцяў эканомную, сціпую і прыкладную, знізіць да 20 тыс. польскіх злотых з міласці да Айчыны і для павелічэння фондушу скарбу Рэчы Паспалітай на ўтрыманне войска, славы і сілы народнай, для палёгка шляхце, у сваіх маёнтках па моцы наданняў Рэчы Паспалітай досыць абцяжаранай падаткамі, якая не ездзіць у лакаваных карэтах, не жыве ў шыкоўна мэбляваных палацах, не ўпрыгожана дарагімі ліўрэямі і ўборамі, не выхваляецца блюдамі, не ведае шампанскага віна, бо такой пенсіі павінна прыкладна хапаць на духоўнае жыццё ў той час, калі жаўнер і днём і ноччу, прысвяціўшы рэлігіі і цэласці Айчыны здароўе і жыццё, асабліва падчас вайны, прыстойна адбываючы сваю павіннасць, павінен жыць на жалаванне з мізэрнага маёнтку, бо краю, адусюль аточанаму непрыяцелем, больш патрэбныя стрэльбы, чым безліч мітраў¹⁶.

27. Усе ўладанні духавенства, гэта значыць капітулы, прэлацтвы, мітры, апацтвы канонікаў, святыя і духоўныя прабоцтвы, плябаніі¹⁷ ўсіх манахаў і манахак, а таксама ўсе капітульныя сумы, рабункам і праклёнам забраныя плябанамі, асабліва якія не маюць нашчадкаў шляхоцкага стану, адабраць і накіраваць на фондуш таго ж кволага скарбу Рэчы Паспалітай з вызначэннем з іх эканомных гадавых пенсій, духоўнаму стану належных.

28. Каб усе ўнесеныя манашкамі ў кляштар сумы былі вернутыя пасля іх жыцця бліжэйшым нашчадкам.

29. Каб пасля ліквідацыі такім шляхам усіх дарэмных манахак і манахаў, сучасныя кляштары манахак былі абярнуты на публічныя шпіталі для незамужніх жанчын, для хворых, іншыя для фабрыкантаў, а кляштары дарэмных манахаў, менавіта камедулаў, картузаў, капуцынаў, сапсаваных гультайствам, без усялякіх навук і святла закону кармелітаў даўно змярцвелых і шкодных для грамадскаці, скіраваць на іншых, а іх пенсію — на павелічэнне натхнення і прыстойнага набажэнства францішканам або адукаваным бернардынам, на прытулак калек і без усякага спосабу жыцця пакінутым сіротам.

30. Ксяндзоў езуітаў, як моцны ліхтар рэлігіі і першае святло народа, вярнуць у свае кляштары, касцёлы, акадэміі са значнейшай ад іншых манахаў гадавой пенсіяй з мэтай адукацыі шляхоцкай моладзі.

31. Каб былі забароненыя шкодныя багацці, дагэтуль часта практыкаваныя па ўсіх рашэннях умяшаннем заможных паноў і

паненак з вялікай крыўдай абывацеляў пад пагрозай спагнання 1 тыс. чырвоных злотых на карысць пакрыўджаных.

32. Каб пры разборы правоў вечнага валодання, прызнаных за адным спраўным бокам насуперак канстытуцыі 1726 году, якая не дазваляе пасля нідзе судзіць такія прынятыя вызавы і надзвычайныя правіннасці, копіі дэкрэтаў лічыліся за яўны шлях доказаў, і пакрыўджаным не забаранялася іх выпісваць для высвятлення і абвяшчэння бязвінных стратаў і расходаў.

15 лістапада 1792 году. Гэтыя абывацельскія праекты, што вынікаюць з добрасумленнага пачуцця, вопыту і пераканання, пры выціснутай для веры пячаткай, падпісваю сваёй уласнай рукой. Пры тых пададзеных на наступны сойм праектах подпіс спраўцы такі — Міхал Бародзіч, стражнік Лідскага павету.

Ян Глушыньскі, пісар

*Адам Свідзерскі, рэгент вольнай канфедэрацыі Лідскага павету.
За пячаткай.*

ЗАЎВАГІ

- 1 Маецца на ўвазе кароль Станіслаў Панятоўскі.
- 2 Станы — саслоўі.
- 3 Тактавы рээстр — запіс працэсаў для выканання іх у парадку паступлення.
- 4 Асэсарскі суд — пасрэдніцкі, звычайна імем караля.
- 5 Інквізіцыя — прымусовае выкананне з высвятленнем абставінаў.
- 6 Рэмісія — судовае рашэнне з адсылкай скаргі на разгляд.
- 7 Возны — пасыльны.
- 8 Інтрамісія — увядзенне ў права валодання ці карыстання.
- 9 Вывад — высвятленне паходжання з наданнем права стану.
- 10 Неафіт — гэбрай, які змяніў веравызнанне на іншае.
- 11 Набілітацыя — наданне правоў і годнасці стану.
- 12 Эксдывізія — прымусовы падзел уладання.
- 13 Таксацыя — ацэнка.
- 14 Каралеўшчына — назва ўсіх дзяржаўных уладанняў.
- 15 Цівунства, дзяржава, канюства, лавецтва — назвы дзяржаўных уладанняў, звязаныя з пэўнымі ўрадавымі пасадамі й тытуламі.

16, 17 Мітры, капітулы, прэлацтвы, апацтвы, прабоцтвы, плябаніі
— назвы устаноў і абшараў каталіцкага вызнання.

НГАБ, ф. 1900, с. 1, арк. 774—779 адв. Арыгінал.

Яўген АНІШЧАНКА.

www.kamunikat.org

Беларуская і ўкраінская «карты» ў палітыцы ковенскага ўраду Літвы ў 1920-я гг.

Рыская дамова 1921 г. паміж Польшчай і бальшавіцкай Расеяй, каб дагадзіць двум геапалітычным гігантам, па-жывому разрываваў этнічную тэрыторыю Ўкраіны й Беларусі. Амаль на 20 гадоў украінскі й беларускі народы былі штучна падзеленыя на «чужых» і «сваіх» калючым дротам і памежнымі слупамі. Украінскі й беларускі нацыянальна-вызвольныя рухі, што імкнуліся стварыць суверэнныя дэмакратычныя рэспублікі, атрымалі сур'ёзную паразу, але працягвалі змагацца за ідэалы незалежнасці й дэмакратыі ўжо ў выгнанні.

Былі выпадкі, каалі ўкраінскія й беларускія дзеячы ў эміграцыі ішлі на паалітычную супрацу, стварэнне супольных арганізацыйных структураў, каб найбольш эфэктыўна дзейнічаць супраць агульных ворагаў. У пачатку 1920-х гг. сумесныя паалітычныя акцыі ўкраінскай й беларускай эміграцыі былі скіраваныя найперш супраць Польшчы, якая праводзіла ў Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі паалітыку гвалтоўнай палянізацыі й сацыяльнага ўціску. У дачыненні да нацыянальнай і сацыяльнай палітыкі Савецкага Саюзу, дзе бальшавікі абвясцілі нэп і «нацыяналізацыю» грамадзка-культурнага жыцця нерасейскіх народаў (украінізацыя ва Ўкраінскай ССР і беларусізацыя ў Беларускай ССР), бальшыня ўкраінскай і асабліва беларускай эміграцыі, сярод якіх пераважалі сацыялістычныя элементы, абмяжоўваліся стрыманай крытыкай, часам з пазытыўным адценнем.

Фактар антыпольскіх настрояў беларускае й украінскае эміграцыі актыўна выкарыстоўваўся афіцыйнымі коламі ковенскае Літвы, якая змагалася з Польшчай за Вільню і Віленскі край, што адышлі да Варшавы ў канцы 1920 г. Адзначым таксама, што ў кола тэрытарыяльных прэтэнзіяў афіцыйнага Коўна да Польшчы палягалі таксама і тыя беларускія этнічныя землі (паўднёвая частка Віленшчыны і значная частка Горадзеншчыны), якія павінны былі адысці Літве паводле падпісанай 12 ліпеня 1920 г. савецка-літоўскай мірнай дамовы.

Ужо з кастрычніка 1920 г. паводле ўзгаднення з кіраўніцтвам БНР літоўскі ўрад выдаў дырэктыву № 1384 пра арганізацыю паўстанцкага руху на літоўска-польскім памежжы. Вайсковае забеспячэнне гэтай дырэктывы было дэталёва прапісана ў таемным загадзе № 89 Штабу літоўскага міністэрства абароны краю. Фармаванне беларускіх партызанскіх аддзелаў для правядзення антыпольскіх ваенных і прапагандысцкіх акцыяў на Віленшчыне і

Горадзеншчыне было ўскладзена на беларускага афіцэра Вячаслава Разумовіча-Хмару¹.

Меркавалася, што паміж урадамі Літоўскае Рэспублікі і БНР будзе падпісаны сумесны дагавор пра ўзаемнае прызнаньне і супрацоўніцтва ў розных сфэрах дзейнасьці. Кіраўніцтва БНР высоўвала пэўныя патрабаваньні літоўскаму боку пры правядзеньні сумесных акцыяў супраць Польшчы. Беларускі ўрад пагаджаўся на тое, каб беларускую нацыянальную працу ў межах Літоўскае Рэспублікі праводзіла выключна Міністэрства беларускіх справаў пры літоўскім урадзе; з іншага боку, яно патрабавала, каб на беларускіх этнічных тэрыторыях у межах дэмаркацыйнай лініі, вызначанай ранейшай савецка-літоўскай дамовай 12 ліпеня 1920 г., арганізацыя антыпольскай «партызанкі» і пашырэнне беларускай культурна-асьветнай справы вялося сумесна ўрадам БНР і Міністэрствам беларускіх справаў, астатняя тэрыторыя Заходняй Беларусі, што знаходзілася па-за «лініяй 12 ліпеня», падлягала б кампэтэнцыі толькі беларускага ўраду. Пры гэтым беларускія дзеячы дамагаіся ад літоўцаў пагадзіцца адсунуць пытаньне пра вызначэньне дзяржаўнае прыналежнасьці Вільні і тэрыторыяў, якія мусілі адысьці Літве паводле ейнай дамовы з Савецкай Расеяй, на далёкую перспэктыву. Гэтым самым беларусы не згаджаліся на далучэньне беларускіх этнічных земляў «па лініі 12 ліпеня» да Літвы, якое было прынята без удзелу беларусаў. Лідэры БНР яскрава падкрэсьлівалі, што іхная мэта — незалежная Беларусь, якая толькі на роўных можа весьці перамовы зь Літвой адносна стварэньня міждзяржаўнай канфэдэрацыі са сталіцай у Вільні. «Змаганьне за Вільню, — заяўляла беларускае кіраўніцтва літоўскаму боку, — можа працякаць пасьпяхова толькі ў тым выпадку, калі будзе выпрацаваны агульны плян і агульныя прынцыпы гэтага змаганьня. У гэтым сэнсе найбольш важным уяўляецца вызначэньне тэрміну, хаця б прыблізнага, на які гэтае змаганьне пры сяньяшніх варунках павінна быць разлічана»². Матар'яльная падтрымка беларускай справе літоўскім урадам, на думку беларускіх лідэраў, не павінна быць «актам дабрачыннасьці», а павінна мець форму дзяржаўнай пазыкі ўраду БНР, які належаць звароту на ўмовах, агавораных у адпаведнай міжурадавай дамове. Гэтым самым падкрэсьлівалася, што Рада і ўрад БНР зьяўляюцца законнымі прадстаўнікамі беларускага народу і не знаходзяцца на службе ў Літоўскай Рэспубліцы. Праўда, літоўскі бок заўсёды ўхіляўся ад канкрэтных абяцаньняў беларусам па «віленскаму пытаньню». Ён проста імкнуўся выкарыстаць беларускі «аргумэнт» у сваіх

зьнешнепалітычных плянах, каб авалодаць сталіцай былога Вялікага Княства Літоўскага. Коўна імкнулася тым ці іншым чынам прымусіць беларусаў прызнаць прэрагатыву ковенскай Літвы на гэтыя тэрыторыі.

У пачатку 1921 г., падчас падпісання мірнай дамовы ў Рызе, зь ініцыятывы міністра замежных справаў Беларускай Народнай Рэспублікі Аляксандра Цьвікевіча адбыліся кансультацыі з былым прэзідэнтам Заходнеўкраінскай Народнай Рэспублікі (ЗУНР) Яўгенам Петрушэвічам з мэтай каардынацыі сумесных дзеяньняў супраць Польшчы. Трэба сказаць, што на той час кіраўніцтва Ўкраінскай Народнай Рэспублікі працягвала прытрымлівацца прапольскай арыентацыі, вернае хаўрусніцкаму абавязку паводле падпісаных яшчэ ў красавіку 1920 г. з кіраўніцтвам Польшчы сумеснай палітычнай дамовы і ваеннай канвэнцыі. Але падобная пазыцыя канчаткова дыскрэдытавала Сымона Пятлюру і ягоных прыхільнікаў у вачах украінскіх «самастыйнікаў».

Пасля падпісання міждзяржаўнае дамовы паміж Літоўскай Рэспублікай і БНР 11 лістапада 1921 г. А. Цьвікевіч зьвярнуўся да афіцыйнага Коўна з прапановай стварыць пад апекай Літвы таемную літоўска-ўкраінска-беларускую паўстанцкую арганізацыю дзеля разгортваньня антыпольскай партызанкі на Віленшчыне, Горадзеншчыне, Валыні і Ўсходняй Галіччыне. Літоўскі ўрад, зацікаўлены ў палітычнай дэстабілізацыі на «крэсах усходніх» і развязаньні «віленскага пытаньня» на сваю карысьць, пагадзіўся на гэта дзеля вырашэньня сваіх інтарэсаў. Паводле словаў А. Цьвікевіча, у лютым 1922 г. паміж Літвой, якую прадстаўляў былы міністар замежных справаў гэтай краіны Юзас Пурьцкіс (Пурьцкі), і дзеячамі БНР і Ўкраінскай вайскавай арганізацыяй (УВО), што прэзэнтавала інтарэсы былой ЗУНР, было падпісана таемнае палітычнае пагадненьне па правядзеньні антыпольскай агітацыі, ваенных акцыяў супраць польскай мясцовай адміністрацыі на «крэсах усходніх». Літоўскі ўрад абавязаўся арганізацыйна садзейнічаць і фінансаваць гэтую наваствораную таемную структуру³. Дакумэнтальна пацвярджаецца факт негаласнай падтрымкі гэтай акцыі нямецкімі афіцыйнымі коламі, якія спрыялі яе дзейнасьці ня толькі палітычна, але й фінансава. Фактычна штаб-кватэра новай структуры дзеля лепшай кансьпірацыі месцілася ў Бэрліне, дзе надоўга асеў Ю. Пурьцкіс у якасьці галоўнага каардынатар па наладжваньні літоўцамі стасункаў зь нямецкімі коламі. Кансьпіратыўную сувязь з Бэрлінам украінскія й беларускія дзеячы трымалі празь сваіх

тамтэйшых прадстаўнікоў — сябра УВО В. Бандрыўскага (Бандривский) і кіраўніка Генэральнае місіі БНР у Нямеччыне Андрэя Бароўскага. УВО таксама мела свайго агента і ў Коўне — былога кіраўніка Дыпламатычнае місіі УНР у Лёндане Яраслава Алясьніцкага (Олесьницький)⁴. Ёсць ускосныя звесткі пра ўдзел у гэтай акцыі органаў савецкага ГПУ, але ці сьведчыць «маскоўскі сьлед» у разгортваньні антыпольскае «партызанкі» ў Заходняй Беларусі ў пачатку 1920-х гг. пра наяўнасьць нейкага таёмнага пагадненьня і ўзгодненасьць дзеяньняў бальшавіцкай Масквы, Бэрліна і Коўна паміж сабой супраць Польшчы з выкарыстаньнем беларускіх і ўкраінскіх антыпольскіх элемэнтаў — сёння казаць зарана. Гэтая вэрсія пакуль яшчэ не падмацавана сур'ёзнымі дакумэнтальнымі крыніцамі.

У аўтара, на жаль, адсутнічае дакладная інфармацыя пра антыпольскую чыннасьць УВО на тэрыторыі Галіччыны й Валыні. Затое сумесная літоўска-беларуская вайсковая акцыя на Віленшчыне й Горадзеншчыне ў пачатку 1920-х гг. добра адлюстравана ў беларускіх архіўных крыніцах. Антыпольскай «партызанкай» на літоўска-польскім памежжы кіраваў і фінансаваў «Саюз літоўскіх стральцоў» (СЛС), які непасрэдна падпарадкоўваўся Міністэрству аховы краю Літвы. У структуры СЛС дзейнічала г. зв. «IV група літоўскіх партызанаў». Пад гэтай назвай хаваўся «Саюз беларускіх стральцоў Віленшчыны й Горадзеншчыны» (СБС), якім і камандаваў старшы лейтэнант Вячаслаў Разумовіч-Хмара. Фармальна СБС падпарадкоўваўся структурам БНР, насамрэч — літоўскаму вайскавому камандаваньню. Штаб «IV групы» налічваў каля 160 чал.: сувязныя, выведнікі, агітатары. Агульная колькасць беларускіх партызанаў, што дзейнічала ў «крэсах», складала паводле некаторых архіўных звестак да 8 тыс. чалавек (некалькі дзясяткаў баявых «сотняў», якія арганізацыйна ўваходзілі ў склад 9 буйных аддзелаў)⁵. Паводле словаў В. Разумовіча-Хмары беларускія партызанскія аддзелы дзейнічалі на тэрыторыі 16-ці павеатаў Віленшчыны й Горадзеншчыны, якія былі разбіты на 36 раёнаў, і падчас правядзеньня сваіх акцыяў супраць польскай адміністрацыі даходзілі да Бельска, Баранавічаў, Слоніма⁶. Аснову іх складалі актывісты Беларускае партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў і Беларускае рэвалюцыйнае арганізацыі. Ад літоўскага камандаваньня яны атрымлівалі вайсковую амуніцыю, зброю, харчаваньне, мізэрнае грашовае ўзнагароджаньне ў амэрыканскіх далярах і нямецкіх марках. Акрамя ваенных дыверсійных акцыяў, беларускія паўстанцы

падчас правядзення г. зв. «народнага плебісцыту» ў 1921 г. у Сярэдняй Літве агітавалі мясцовае жыхарства байкатаваць апошні, таксама збіралі выведкавыя звесткі для Штабу Міністэрства абароны краю пра дыслакацыю, колькасны склад і ўзброенасць польскіх вайсковых фармаванняў, інфармацыю пра палітычны і сацыяльны ўціск карэннага няпольскага жыхарства афіцыйнымі ўладамі Польшчы, пра масавую высечку лесу ў Белавескай пушчы ды іншых месцах польскімі й замежнымі канцэсіянерамі. Гэтыя факты зьяўляліся важнымі крыніцамі для складання ўрадамі Літоўскае Рэспублікі і БНР мэмарандумаў і пэтыцыяў на адрас Лігі Нацыяў і дзяржаўных органаў «вялікіх дзяржаваў» для канстатацыі пра каляніяльную палітыку Варшавы на гэтых землях. Да беларускіх партызанаў па-рознаму ставіліся ў Заходняй Беларусі: у адных вёсках яны мелі падтрымку і добраахвотных памочнікаў, у іншых — непрыязнасць і нават данасіцельства ў польскую адміністрацыю. Ураду Польшчы каштавала вялікіх высілкаў, каб лякалізаваць чыннасць антыпольскіх збройных аддзелаў і падпольных структураў. Былі выкрыты антыпольскія беларускія эсэраўскія арганізацыі на Горадзеншчыне і Беластоцшыне. Рэхам гэтых падзеяў сталі судовыя працэсы над беларускімі эсэрамі ў Беластоку ў 1923 г. Раўналежна зь Беластоцкім судовым працэсам у Заходняй Украіне быў арганізаваны палітычны суд над украінскім нацыянальным дзеячом, доктарам Яраславам Селязінкам⁷.

Наконадні разгляду «віленскага пытання» на Канфэрэнцыі паслоў у Парыжы пад эгідай Лігі Нацыяў у пачатку ў Бэрліне, пры садзейнічанні афіцыйных колаў Нямецчыны, паміж урадам БНР, УВО, з аднаго боку, і ўрадам Літвы, з другога, была заключана новая дамова пра сумесныя дзеянні супраць Польшчы. Паводле заключанага пагаднення на арганізацыю антыпольскай «партызанкі» беларускія дзеячы павінны былі атрымаваць штогод 30.000 амэрыканскіх даляраў⁸. У сакавіку таго ж году ў Літве на арганізацыйным зьездзе была ўтворана Цэнтральная рада Саюзу беларускіх стральцоў на чале зь беларускім эсэрам Аляксандрам Карабачом, якая, на думку кіраўніцтва БНР, мусіла стаць у будучым галоўным цэнтрам па стварэнні беларускага нацыянальнага войска. Такая самастойная пазыцыя беларусаў зусім не адпавядала палітычным задачам афіцыйнага Коўна. Тым больш што знешнепалітычная кан'юнктура не спрыяла Літве ды ейным хаўруснікам у змаганні супраць агульнага ворага. Польскай

палітычнай паліцыяй у гэты час на Горадзеншчыне былі выкрыты многія таемныя антыпольскія арганізацыі, арыштаваны дзясяткі беларускіх падпольшчыкаў і партызанаў, некаторыя зь іх былі расстраляныя. Прадстаўнік Польшчы ў Лізе Нацыяў адкрыта абвінаваціў літоўскі бок у арганізацыі ваенных і палітычных дыверсіяў на польскай тэрыторыі. Пасля таго як Парыская канфэрэнцыя паслоў у тым жа сакавіку 1923 г. прыняла пастанову, якая пацвярджала прыналежнасьць Віленскага краю да Польшчы, літоўскі бок пайшоў на згортваньне фінансаваньня вайскавай партызанскай акцыі ў Заходняй Беларусі. Ковенскія палітыкі пачалі сьпешна замятаць сьляды, якія маглі дыскрэдытаваць іх у «інспіраваньні тэрарыстычных акцыяў у Польшчы». Пад пагрозай выслаць усіх беларускіх палітычных дзеячоў у Польшчу кіраўніцтва Літвы дамаглося ад А. Цьвікевіча і А. Карабача вяртаньня арыгіналу бэрлінскай дамовы 1923 г. (праўда, паводле словаў В. Разумовіча, беларусы пасьпелі зьняць з дакумэнту копію). «...Новастворанаму цэнтру, — пісаў А. Цьвікевіч кіраўніку Украінскага грамадзкага камітэту ў Празе Мікіту Шапавалу ў верасьні 1924 г., — было адмоўлена ў матэрыяльнай падтрымцы, усе нашыя партызанскія арганізацыі, меўшыя базу ў Літве пачалі самы ганебны спосаб ліквідацыі людзей, якія кроўю сваёю даказалі сваю гатоўнасьць біцца за агульны інтарэс, пачалі выкідаць з краю ў Польшчу, — знача на расстрэл»⁹. З абяцаных фінансавых уліваньняў зь верасьня 1920 г. па сакавік 1923 г. беларускія партызаны атрымалі ўсяго 2.400 амэрыканскіх даляраў. На патрабаваньне польскага боку ў красавіку 1923 г. літоўскія ўлады сапраўды пайшлі на арышт многіх беларускіх паўстанцаў, якіх меркавалі выслаць у Польшчу, дзе апошніх, зразумела, чакалі турэмныя астрогі, расстрэлы. Толькі пасля ўмяшальніцтва ўраду БНР гэты загад быў адменены. Атаман паўстанцаў В. Хмара-Разумовіч быў незаслужана арыштаваны паводле надуманых даносаў, у якіх яму інкрымінавалі «зраду дзяржаўным інтарэсам Літвы, рабаваньне мірнага жыхарства і растрату казённых грошай». Празь месяц ён быў цалкам апраўданы, але, як непажаданая для афіцыйных уладаў Літвы асоба, фактычна высланы з краіны ў траўні 1924 г. «бяз права вяртаньня».

Гэтыя падзеі супалі з сур'ёзным палітычным крызісам у стане БНР. Галоўным чынам з-за спрэчак у вырашэньні «віленскага пытаньня» старшыня Рады Міністраў БНР Вацлаў Ластоўскі і ягоны папалечнік дзяржаўны сакратар БНР Кляўдуш Душэўскі падалі ў адстаўку. Гэта было зручна афіцыйным літоўскім колам, якія не былі

зацікаўлены ў існаванні ў Літве моцнага беларускага палітычнага цэнтру. Пасля прыходу да ўлады ў Літоўскай Рэспубліцы хрысціянскіх дэмакратаў дачыненні паміж афіцыйным Коўна і кіраўніцтвам БНР значна пагоршыліся. З-за немагчымасці болей эфектыўна дзейнічаць у Літве, у канцы 1923 г. Рада БНР і асноўны склад ураду БНР перабіраюцца з Коўна ў Прагу-Чэскую. А. Цвікевіч, які застаўся ў літоўскай сталіцы, зьвяртаецца да кіраўніцтва УВО з прапановай спыніць стасункі з літоўцамі, не дзейнічаць на карысьць чужым дзяржаўным інтарэсам і зрабіць стаўку на ўласныя сілы. Сваю пазыцыю новы кіраўнік беларускага ўраду выклаў так: «Мы ... пайшлі на адкрыты канфлікт з Літвой, голасна заяўляючы, што спэкуляцыі на беларускай справе мы ніколі і нікому не дазволім»¹⁰. Але кіраўніцтва УВО ў асобе Я. Петрушэвіча адмовілася ад прапановы Цвікевіча. Трэба сказаць, што заходнеўкраінскія дзеячы больш залежалі ад пазыцыі Нямецчыны і нямецкай фінансавай падтрымкі, чым ад Літвы, зь якой яны імкнуліся захоўваць прызныя дачыненні.

З 2-й паловы 1923 г. кіраўніцтва Літвы, пасля згортвання антыпольскай «партызанкі» ў Заходняй Беларусі, вырашыла працягваць змаганьне за Вільню і Віленскі край палітычнымі сродкамі. Дзеля гэтага яно па-ранейшаму актыўна выкарыстоўвала ў сваіх мэтах украінскую і беларускую «карты». З восні 1923 г. Ю. Пурыцкіс пачаў актыўна працаваць па фармаваньні «антыпольскага блёку паняволеных народаў». Галоўным каардынатарам у Коўне па працы зь беларусамі быў прызначаны былы ўпаўнаважаны літоўскага ўраду ў Віленскім краі ў 1920 г. Ігнас Янінас, які добра ведаў віленскіх беларусаў з часоў першае нямецкае акупацыі ў 1915—1918 гг. Замест А. Цвікевіча й ягоных прыхільнікаў ад беларусаў у новую арганізацыю былі запрошаны В. Ластоўскі і К. Душэўскі. Апошнія меркавалі выкарыстаць сваю супрацу з афіцыйнымі літоўскімі ўладамі на карысьць беларускага вызвольнага руху. Праз удзел у антыпольскім палітычным блёку яны імкнуліся данесці да сусветнае грамадзкасці праўду пра нацыянальны і сацыяльны ўціск Польшчы над насельніцтвам Заходняе Беларусі, спадзяваліся атрымаць ад літоўцаў значнае фінансаваньне на развой беларускае культурна-асветнае й выдавецкае справы ў Літве.

Каб заручыцца падтрымкай Беларускага нацыянальнага цэнтру ў Вільні на свой удзел у антыпольскай акцыі пад эгідай афіцыйнага Коўна, В. Ластоўскі ў ліпені 1924 г. з дапамогай украінскіх дзеячоў Купчанка, Бандрыўскага, нямецкага агента Джувэ і прадстаўніка ад нямецкай грамады ў Польшчы д-ра Бэнса праводзіць таемную

сустрэчу ў Данцыгу з Браніславам Тарашкевічам і а. Адамам Станкевічам. Ад апошніх ён атрымлівае фактычную згоду ад Віленскага беларускага краёвага цэнтру на ўдзел у згаданай палітычнай акцыі¹¹.

Арганізацыйнае фармаванне літоўска-беларуска-ўкраінскага палітычнага блёку адбылося яшчэ ў чэрвені—ліпені 1924 г. у Бэрліне¹². Галоўнымі задачамі ўтворанай арганізацыі было інфармаванне заходнеэўрапейскае грамадзкасці й палітычнае эліты пра правядзенне Польшчай палітыкі гвалтоўнай асыміляцыі нацыянальных мяншыняў, пра парушэнне польскім урадам міжнародных канвенцыяў па правах чалавека. Афіцыйным Коўна гэты антыпольскі палітычны блёк сур'ёзна не разглядаўся, Літва не плянавала яго «ўтрымліваць» доўгі час, а імкнулася выкарыстаць у якасці кароткатэрміновай прапагандысцкай акцыі супраць Польшчы падчас чарговага разгляду ў Лізе Нацыяў Парыскай канфэрэнцыі паслоў «віленскага пытання».

Афіцыйна новая палітычная арганізацыя пад назвай «Камітэт прыгнечаных Польшчай нацыяў» была ўтворана ў Парыжы 24 жніўня 1924 г.¹³. У яе ўвайшлі ўкраінскія, літоўскія й беларускія нацыянальныя дзеячы. Згоды на ўдзел у гэтай палітычнай акцыі нямецкіх прадстаўнікоў з «заходніх крэсаў», а таксама жыдоўскіх — з Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, зь якімі вяліся папярэднія кансультацыі¹⁴ ў Бэрліне, атрымаць не ўдалося. У кіраўніцтва арганізацыі ўвайшлі былы намеснік дзяржсакратара ЗУНР, прафэсар міжнароднага права Міхайла Лазінскі (старшыня), Вацлаў Ластоўскі (намеснік старшыні), прадстаўнік літоўскага насельніцтва на Віленшчыне Людас Вайлёніс, а таксама Яўген Петрушэвіч (генэральны сакратар)¹⁵.

Дзейнасць Камітэту падтрымалі французскія левыя палітычныя сілы. Сваю салідарнасць з нацыянальнымі мяншынямі выказалі радыкал-сацыялісты — адна з правячых партыяў Францыі, кіраўнік якой Эдуар Эрыё зьяўляўся на той час прэм'ер-міністрам краіны. Яшчэ 4 жніўня 1924 г. газета «L'Œre Nouvelle», што знаходзілася пад уплывам гэтай партыі, змясьціла адозву «Да ўсяго цывілізаванага свету» супраць уціску беларусаў і ўкраінцаў у Польшчы, якую падпісалі вядомыя французскія грамадзкія й культурныя дзеячы сацыялістычнае арыентацыі: пісьменьнік Рамэн Ралан, прафэсар Сарбоны Віктар Баш ды інш., а 2 верасня 1924 г., калі паўстаў Камітэт прыгнечаных нацыяў, апублікавала інтэрвію зь ягоным

старшынём М. Лазінскім. Інфармацыю пра чыннасць Камітэту друкавалі таксама ўкраінская «Діло» (Львоў) (за 3.9.1924 г.), расейская эмігранцкая газета «Последние новости» (Парыж) (за 12.8.1924 г.) ды інш. Зь іншага боку, усю сваю моц абрушыла на Камітэт польская афіцыйная прэса. Апошняя характарызавала яго «літоўска-нямецкай змовай супраць Польшчы».

У пачатку верасня 1924 г. дэлегацыя «Камітэту прыгнечаных Польшчай нацыяў» у складзе М. Лазінскага, Я. Петрушэвіча, В. Ластоўскага і Л. Вайлёніса наведала штаб-кватэру Лігі Нацыяў у Жэнэве наконадні разгляду ў гэтай міжнароднай арганізацыі «віленскага пытання». Генэральнаму сакратару Лігі Нацыяў Джэймсу Эрыку Драмонду і прадстаўніку Швайцарыі Моту былі перададзеныя адразу тры мэмарандумы ад імя ўкраінскага, беларускага й літоўскага насельніцтва II Рэчы Паспалітай, у якіх выказваўся пратэст супраць дыскрымінацыйнай палітыкі гэтай краіны ў дачыненні нацыянальных мяншыняў. Як паведамляла газета «Діло», Лазінскі, Петрушэвіч і Ластоўскі мелі таксама гутарку з дырэктарам Міжнароднага бюро па абароне правоў нацыянальных мяншыняў, на якой абгаварылі «справу пэтыцыяў», што былі ўнесены на разгляд Лігі Нацыяў з пратэстам на аўтарытарны польскі рэжым у краі, а таксама пратэсты на палітычныя судовыя працэсы ў Беластоку над беларускім паслом Сяргеем Баранам і ў Львове — над Яраславам Селязінкам ды іншыя пытаньні.

У другой палове 1924 г. Камітэт працягваў актыўную чыннасць. Створанае пры ім прэсавае бюро выдавала рознага кшталту палітычныя пэтыцыі й адозвы. Прынамсі, у Парыжы была выдадзена брашура пад назовам «*Coug la liberte der penpler orpri? Mes par la Tologne*», дзе былі зьмешчаны на французскай мове праграмная дэкларацыя «Камітэту прыгнечаных Польшчай нацыяў», пратэст прафэсара В. Баша «Супраць белага тэрору ў Польшчы» і шэраг камунікатаў на прамову прадстаўніка Польшчы ў Лізе Нацыяў Скішысіньскага¹⁶.

Палітычная акцыя Камітэту ў Жэнэве і Парыжы не прынесла істотных палітычных дывідэндаў Літве. З-за тагачаснага раскладу палітычных сілаў у Камісіі Лігі Нацыяў падчас разгляду «віленскага пытання» кан'юнктура складвалася не на карысьць афіцыйнага Коўна. Таму прадстаўнік Літвы зняў гэтае пытаньне з парадку дня камісіі 13 кастрычніка 1924 г.¹⁷.

Удзел Вацлава Ластоўскага ў «Камітэце прыгнечаных Польшчай нацыяў» быў негатыўна ўспрыняты кіраўніцтвам БНР у Празе, а таксама групай прасавецку

настроены́х беларускіх эмігрантаў у Чэхіі. Яны назвалі Ластоўскага і Душэўскага платнымі агентамі Міністэрства замежных справаў Літвы, якія гандлююць беларускімі нацыянальнымі інтарэсамі¹⁸. Зь іншага боку, ён знайшоў падтрымку ў прыхільнікаў лідэра беларускіх ээраў Тамаша Грыба і старшыні Беларускага сялянскага саюзу ў Празе Янкі Станкевіча. Беларускі пасольскі клуб і Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні, у асноўным, пазытыўна паставіліся да дзейнасці Ластоўскага¹⁹.

Не ўхваліла ўдзел заходнеўкраінскіх дзеячоў у сумеснай палітычнай акцыі зь літоўцамі й беларусамі большасць украінскай эміграцыі. Гэта былі ня толькі ўкраінскія правыя элементы, але й «памяркоўныя» дэмакраты, сацыялісты. Так, старшыня Ўкраінскага грамадзкага камітэту ў Празе М. Шапавал лічыў дзеянні групы Я. Петрушэвіча шкоднымі, бо тыя ішлі на карысьць чужым дзяржаўным інтарэсам, разьбівалі адзіны ўкраінскі вызвольны фронт. Гэткай жа пазыцыі трымаўся й Уладзімер Вінчэнка²⁰. З-за палітычных рознагалоссяў зь Петрушэвічам у пачатку сьнежня 1925 г. з пасады старшыні Камітэту пайшоў прафэсар М. Лазінскі²¹. Усе разумелі, што гэта палітычнае скананьне арганізацыі. Так і адбылося. Літоўскі бок фактычна адмовіўся надалей падтрымліваць і фінансаваць Камітэт, што прывяло да спынення ягонай чыннасьці ў канцы 1925 г.

Як бачым, актыўнай супрацы ўкраінскай і беларускай эміграцыі ў справе адстойваньня нацыянальных інтарэсаў значна перашкаджалі нутраныя непаразуменьні, распыленасьць сілаў, штучныя амбіцыі розных палітычных групавак, нядобрасумленьня дзеяньні больш моцных палітычных партнёраў, якія выкарыстоўвалі беларускую й украінскую «карты» на сваю карысьць, часам сьвядома ішлі на раскол адзінага лягеру хаўрусьнікаў. Але былі выпадкі, калі ўкраінскія й беларускія дзеячы плённа працавалі разам, трымаліся палітычнай салідарнасьці адзін да аднаго, імкнуліся захоўваць адзіны фронт у змаганьні за нацыянальную й сацыяльную свабоду сваіх народаў, распрацоўвалі супольную стратэгію й тактыку палітычнай барацьбы з агульным ворагам, абмяркоўвалі пэрспэктывы будучай міждзяржаўнай супрацы паміж сувэрэннымі Ўкраінай і Беларусьсю.

ЗАЎВАГІ Й КАМЭНТАРЫ

¹ Дзяржаўны архіў Расейскай Фэдэрацыі (далей — ДАРФ), ф. 6503, воп. 1, спр. 2, арк. 1.

² Беларускі дзяржаўны архіў-музэй літаратуры й мастацтва (далей — БДАМліМ), ф. 3, воп. 1, спр. 56, арк. 146—152.

- 3 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей — НАРБ), ф. 325, воп. 1, спр. 9, арк. 169.
- 4 Тамсама.
- 5 ДАРФ, ф. 6503, воп. 1, спр. 2, арк. 1.
- 6 Тамсама, арк. 35—46.
- 7 «Діло» (Львоў). 1924, 3 верасня.
- 8 Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. — Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 1555—1556.
- 9 НАРБ, ф. 325, воп. 1, спр. 9, арк. 170.
- 10 Тамсама.
- 11 БДАМліМ, ф. 3, воп. 1, спр. 256, арк. 13—16.
- 12 Тамсама, ф. 3, воп. 1, спр. 256, арк. 49.
- 13 Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. С. 1444.
- 14 Тамсама С. 1443—1444.
- 15 БДАМліМ, ф. 3, воп. 1, спр. 256, арк. 97—97адв.; «Діло» (Львоў). 1924, 3 кастрычніка.
- 16 «Діло» (Львоў). 1924, 3 верасня.
- 17 Прадстаўнік Літвы, былы прэм'ер-міністар гэтае краіны Э. Галванаўскас ня быў дапушчаны ў склад 6-й камісіі Рады Лігі Нацыяў, якая мусіла вынесці вэрдыкт па вырашэнні польска-літоўскае спрэчкі пра дзяржаўную прыналежнасць Віленшчыны. У выніку літоўская дэлегацыя 13.10.1924 г. заявіла, што, са свайго боку, здымае заяву па гэтым пытанні з парадку дня паседжання названае камісіі. НАРБ, ф. 325, воп. 1, спр. 9, арк. 184.
- 18 НАРБ, ф. 325, воп. 1, спр. 9, арк. 105—109, 119—119адв.
- 19 Тамсама, ф. 325, воп. 1, спр. 9, арк. 152; БДАМліМ, ф. 3, воп. 1, спр. 256, арк. 97—97 адв.; «Сялянская праўда» (Вільня). 1924, 15 кастрычніка.
- 20 НАРБ, ф. 325, воп. 1, арк. 157.
- 21 Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. С. 1549.

Уладзімер ЛЯХОЎСКИ, vavil@lingvo.minsk.by.

Кіеўская публіцыстыка М. В. Доўнар-Запольскага

У беларускай кіеўскай прэсе 1918 г. артыкулы М. В. Доўнар-Запольскага займаюць адметнае месца, а таксама ёсць сведчаннем перакрывавання яго асабістага і ягонай радзімы.

Бурлівыя падзеі 1917—1918 гг. стварылі для Беларусі мажлівасць пошуку дзяржаўна-нацыянальнага вызначэння. Гэтыя ж падзеі сталіся пераломна-крызіснымі ў біяграфіі вядомага навукоўца і грамадскага дзеяча. Рэвалюцыі 1917 г. заспелі Доўнар-Запольскага на піку творчых дасягненняў і кар’еры. На ягоным рахунку былі грунтоўныя навуковыя выданні, што забяспечылі агульнарасейскую вядомасць і аўтарытэт даследніка. Шматгадовае прафесарства і загадванне кафедрай рускай гісторыі ў Кіеўскім універсітэце Св. Уладзіміра мелі вынікам стварэнне ўласнай навуковай школы, а дырэктарства ў ім жа заснаваным Кіеўскім камерцыйным інстытуце дазволіла рэалізаваць уласную мадэль вышэйшай асветы. Напярэдадні рэвалюцыйных падзеяў прафесійныя і грамадскія заслугі М. В. Доўнар-Запольскага былі адзначаны высокай узнагародай — ордэнам Св. Уладзіміра, хоць гэта не вызваліла яго ад рэпутацый папулярнага ў дэмакратычных колах ліберальнага і вальнадумнага дзеяча, апазіцыйнага самаўладдзю.

Тым не менш, для леварэвалюцыйных сілаў, якія набіралі моц у Кіеве восенню 1917 г., М. В. Доўнар-Запольскі заставаўся прадстаўніком старой сістэмы, якая патрабавала руйнавання. Прабальшавіцку арыентаваных студэнты Кіеўскага камерцыйнага інстытуту дамагліся адхілення прафесара ад дырэктарства ў інстытуце і выкладчыцкай работы ва ўніверсітэце. Канфрантацыя з радыкальна-рэвалюцыйнымі коламі прывяла да судовага працэсу «за супрацоўніцтва з самаўладным рэжымам», які, са сведчанняў Н. Палонскай-Васіленкі, мусіў скончыцца смяротным прысудам, адмененым толькі дзякуючы абароне вучняў і сяброў.

Да гэтага дадалася асабістая драма: падпайшы пад бальшавіцкую агітацыю, Мітрафана Віктаравіча пакідае жонка, а сыны публічна адмаўляюцца ад бацькі-«рэакцыянера».

У такі драматычны момант асабістага жыцця падзеі ў Беларусі, з якой М. В. Доўнар-Запольскі ніколі не траціў сувязі ў сваіх навуковых даследаваннях, былі ўспрыняты ім з вялікім спадзяваннем. Мітрафан Віктаравіч актыўна ўключаецца ў арганізацыю беларускіх сілаў у Кіеве. Не без ягонай чыннасці ва ўніверсітэце наладжваюцца штотыднёвыя беларускія грамадска-культурныя сходы, ствараюцца курсы беларусазнаўства пры кіеўскай Беларускай вайскавай арганізацыі ва Украіне. Напрыканцы сакавіка 1918 г. ствараецца

Беларуская арганізацыя, якую ўзначаліў М. В. Доўнар-Запольскі. Ад гэтай арганізацыі ён быў вылучаны для працы ў дэлегацыі Народнага сакратарыяту БНР па знешніх перамовах. У складзе дэлегацыі М. В. Доўнар-Запольскі ўзяў на сябе распрацоўку пытанняў геапалітычнага становішча і знешнепалітычнай тактыкі Беларускай рэспублікі, яе эканамічнай палітыкі, абгрунтавання дзяржаўных межаў*. Выкарыстаць на мэты Бацькаўшчыны свой досвед эканаміста і арганізатара М. В. Доўнар-Запольскі імкнуўся на чале Беларускай гандлёвай палаты ў Кіеве.

Унёскам у справу нацыянальнага абуджэння стала таксама публіцыстыка М. В. Доўнар-Запольскага — артыкулы ў беларускіх кіеўскіх выданнях. Першым друкаваным органам Беларускай арганізацыі ва Ўкраіне стала газета «Белорусское Слово», першы нумар якой выйшаў 1 (19) красавіка 1918 г. Сваю дэмакратычную платформу газета задэкларавала лозунгам «Все для народа, все через народ». Рэдактарам яе з'яўляўся І. Радзітэйн, але чыннасць М. В. Доўнар-Запольскага яскрава адчуваецца ўжо ў вызначэнні выдання як не толькі грамадска-палітычнага і ваеннага, але і палітыка-эканамічнага, што было прэагатывай вучонага. Больш за тое, размяшчэнне яго артыкулаў у рэдакцыйнай калонцы і без аўтарскага загаловка дае падставы меркаваць пра вызначальную ролю М. В. Доўнар-Запольскага ў выданні газеты. Яна праіснавала адзін месяц, калі выйшлі толькі тры нумары, але ў кожным з іх друкаваліся артыкулы М. В. Доўнар-Запольскага, якія мелі праграмае для беларускай справы значэнне.

Першы з іх, змешчаны ў нумары за 1 красавіка, — рэакцыя навукоўца і грамадзяніна на акупацыю Беларусі нямецкімі войскамі і падпісанне Берасцейскай умовы, якая адмовіла магчымасці дзяржаўнасці Беларусі і падзяліла яе тэрытарыяльна. У гэтай падзеі М. В. Доўнар-Запольскі разгледзеў стратэгічную небяспеку для працэсу дзяржаўнага вызначэння Беларусі — непрызнанне і тэрытарыяльныя прэтэнзіі з боку больш моцных суседзяў, што паражала падзелам этнічнай тэрыторыі, эканамічным паслабленнем і ў перспектыве дэнацыяналізацыяй. Прычыну аўтар бачыў у спозненай і слабай палітычнай арганізацыі беларусаў і ў адставанні асэнсавання і дэкларавання нацыянальна-палітычнай праграмы. На ягоную думку, беларусам неабходна зрабіць з гэтага «гістарычны ўрок», каб «не аказацца слабейшай нацыянальнасцю». Ён заклікае аб'яднаць намаганні ўсіх суайчыннікаў як на радзіме, так і па-за яе межамі: па-першае, дзеля ўмацавання і падтрымкі цэнтральнай беларускай улады, па-другое, дзеля «агульнай работы

нацыянальнай думкі». Гэта дазволіць таксама абараніць нацыянальныя інтэрэсы і перад суседзямі. Адметна, што ўмовай аб'яднання М. В. Доўнар-Запольскі называе стварэнне ўласнай універсітэцкай адукацыі, прызначэнне якой — узмацніць нацыю інтэлектуальна і сфармаваць яе эліту.

У другім нумары «Белорусского Слова» за 8 (26) красавіка М. В. Доўнар-Запольскі адгукнуўся на цэнтральную палітычную падзею — абвяшчэнне незалежнасці БНР. У якасці рэдакцыйнага каментару да змешчанага тут жа тэксту Трэціяй устаўной граматы быў пададзены ягонь артыкул «Жрэбий брошен». Невялікага памеру тэкст тэзісна сфармуляваў пытанні гістарычнага сэнсу: аб аб'ектывнай абрунтаванасці самастойнай беларускай дзяржаўнасці, аб адметнасці гістарычнага шляху беларускага этнасу (з вызначэннем навуковай перыядызацыі гісторыі Беларусі). Прызнаючы пэўную вымушанасць гістарычнага кроку беларусаў знешнімі абставінамі — найперш палітыкай расейскага бальшавіцкага ўраду, М. В. Доўнар-Запольскі расцэньвае яго як важнейшы акт самаабуджэння і вызначэння беларускага народу і пераадолення своеасаблівага комплексу гістарычнай непаўнавартаснасці, умовы перайтварэння Беларусі ў пайнацэнны суб'ект міжнародных дачыненняў. Аўтар пакідае адкрытым пытанне пра далейшыя формы дзяржаўнага жыцця Беларусі — незалежнасць альбо федэрацыя з суседзямі. Галоўнае, на ягоную думку, — у магчымасці самастойнага выбару, а не волі суседзяў. Метадалагічнае значэнне мела заўвага пра вялікую гістарычную адказнасць народа і ягоных палітычных сілаў, якія абралі шлях дзяржаўнай самастойнасці.

Трэці артыкул у № 3 «Белорусского Слова» прысвечаны падзеям германа-польскіх дачыненняў, у якіх М. В. Доўнар-Запольскі заўважыў акрэсленае імкненне правакансерватыйных колаў Польшчы вырашыць свае тэрытарыяльныя праблемы за кошт беларускіх тэрыторыяў. Прагноз, як вядома, аказаліся правільны, не пацвердзілася толькі спадзяванне навукоўца на палітычную спеласць і высакароднасць «культурнага славянскага народу», яго агульную з беларусамі гістарычную памяць і прыхільнасць польскіх левадэмакратычных сілаў праву нацыяў на самавызначэнне.

Дакладныя прычыны спынення «Белорусского Слова» невядомыя, але ўжо ў другой палове траўня выйшаў першы нумар новай газеты «Белорусское эхо». Яе рэдакцыю ўзначаліў А. Мадзалеўскі, а накірунак выдання быў звужаны: палітыка-эканамічная і ваенная праблематыка замянялася літаратурнай. М. В. Доўнар-Запольскі

актыўна друкуецца ў гэтым выданні. Ён працягвае і паглыбляе палітычную праблематыку — менавіта ў «Белорусском слове» ўпершыню змяшчаецца канцэптэуальны твор «Асновы дзяржаўнасці Беларусі», побач з палітычнымі пытаннямі тэмай ягоных артыкулаў становяцца эканамічныя перспектывы Беларусі.

У артыкуле пад назвай «Арганізуйцеся!» у № 2 новай газеты аўтар зноў узнімае пытанне арганізацыі беларускіх сілаў, у тым ліку па-за межамі Беларусі, беручы за прыклад умовы Украіны. М. В. Доўнар-Запольскі зважае, што слабая арганізаванасць беларусаў ёсць вынік гістарычнага развіцця ва ўлонні культуры блізкіх этнасаў і рэлігійна-канфесійнага падзелу. Аднак ён указвае і на фактар, які аб'ектыўна паскорыць этнічную самаідэнтыфікацыю і кансалідацыю беларусаў у ХХ ст. — гэта працэс нацыянальна-культурнага вызначэння іншых народаў, у тым ліку і блізкароднасных славянскіх. Ён стварае перадумову для вырашэння актуальнай задачы «немедленной национальной организации», паўсюднага стварэння «национальных белорусских громад» для абароны інтарэсаў суайчыннікаў.

Два іншыя артыкулы ў «Белорусском Слове» прысвечаны аналізу гандлёва-эканамічных магчымасцяў Беларусі. М. В. Доўнар-Запольскі зыходзіць са спасылкі, што ва ўмовах міжнароднага ваеннага крызісу, калі дзяржаўна-палітычнае будаўніцтва становіцца праблематычным, неабходна засяродзіцца на стварэнні такіх «асноў дзяржаўнасці», як нацыянальная асвета, а таксама прамысловасць і гандаль.

Выкарыстоўваючы ўласны досвед эканаміста-вучонага і практыка, у артыкуле «Организация торговли» аўтар прапаноўвае мадэль выхаду з гандлёва-эканамічнай анархіі і будаўніцтва нацыянальнай эканомікі ў выглядзе Гандлёвай палаты. Такі орган, на ягоную думку, даць магчымасць, па-першае, арганізаваць усе цывілізаваныя элементы рынку і стане сродкам барацьбы са спекуляцыяй; па-другое, сканцэнтруе, прычым без залішняй і згубнай цэнтралізацыі, міжнародны таварны абмен, найперш паміж Беларуссю і Украінай; і, нарэшце, стане суб'ектам і гарантам прыцягнення ў Беларусь інвестыцыяў. У сутнасці, публікацыя з'явілася абвесткай праграмы дзейнасці створанай нанава Беларускай гандлёвай палаты ў Кіеве.

Нягледзячы на канкрэтна-эканамічную назву «Торговые перспективы Белоруссии», артыкул, змешчаны ў № 3 газеты, стаў водгукам на вострую палеміку пра памежнае пытанне, што вялася пры ўдзеле М. В. Доўнар-Запольскага на беларуска-ўкраінскіх

перамовах у Кіеве. Аўтар не толькі аналізуе канкрэтныя рэаліі гандлёвага абмену паміж Беларуссю і Украінай, але і кранае важнае пытанне спалучэння эканамічных інтарэсаў з дзяржаўна-палітычнымі арыентацыямі ўласнікаў паўднёвых рэгіёнаў Беларусі, сярод якіх пераважае этнічна-беларускі элемент. Гэты выбар Доўнар-Запольскі абумоўлівае магчымасцю забеспячэння эканамічнага суверэнітэту Беларусі, што ў сваю чаргу ставілася ў залежнасць ад захавання за Беларуссю, альбо падзелу паміж ёю і Украінай эканамічна цэласнага рэгіёну Гомельшчыны і Падняпроўя.

Тэксты падаюцца на мове арыгіналу з захаваннем аўтарскага стылю.

* Больш падрабязна гл.: В. Лебедзева. Удзел М. В. Доўнар-Запольскага ў беларуска-украінскіх перамовах 1918 г. // Даследчык гісторыі трох народаў : М. В. Доўнар-Запольскі (Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). — Гомель—Рэчыца, 2000. — С.96—105.

КИЕВ. 1 АПРЕЛЯ.

Объединяйтесь и протестуйте против тех захватов Белорусской народности, которые сейчас совершаются. Вот — та просьба и мольба, с которыми прежде всего хочется обратиться к землякам. Белоруссия разорвана на части. Страшно подумать о том исходе, который может иметь немецкая оккупация основного ядра нашей родины. Часть Белоруссии брошена между Украиной и Польшей. С какой целью? Что будет с этой частью нашей родины? Восточная часть осталась в пределах Великороссии, Украина присоединила к себе 3 уезда Черниговской губернии и 2 больших уезда Минской, не говоря уже о части Гродненской губернии. Белоруссию постиг час тяжелых испытаний. И не нужно думать, что это испытание является испытанием только в национальном отношении. Дело идет не только о потере национального лица, но и об экономическом порабощении. Соседи настроены весьма националистически. А это значит, что они устремятся стереть не только национальные особенности Белоруссии, но будут стремиться к экономическому порабощению. Так всегда бывает, когда бодрая смелая национальность сталкивается со слабой. Наша задача заключается в том, чтобы не оказаться слабой национальностью. Надо признаться, что мы потерпели великий крах в политическом отношении. Причина теперешнего нашего плачевного состояния заключается в том, что мы не были своевременно организованы, что мы не выступили своевременно с определенными национально-политическими требованиями. Урок

настоящего пусть не пропадет для нас даром. Сплотимся и дружно начнем организационную работу. К этой работе должны быть привлечены все Белорусы, где бы они ни находились. Так, мы прежде всего все обязаны стремиться к созданию сильного народного представительства на родине и всеми мерами поддержать его.

С другой стороны, Белорусы, оказавшиеся на территории Украины, должны доказать прочность и упругость своей национальности. Украинская культура не страшна Белоруссии, если мы заставим украинцев себя уважать и с собой считаться. Этого возможно достигнуть только в том случае, если мы объединимся. Отторгнутые от Белоруссии уезды должны иметь немедленно свои национальные представительные органы и должны добиваться того, чтобы получить влияние на управление уездами. Украинцы, много натерпевшиеся при Царском Правительстве, не откажут Белорусам в сохранении их национальности, если, конечно, мы сами об этом будем настойчиво заявлять. Местные белорусские организации должны немедленно поднять вопрос о господстве на Белорусской территории белорусского языка в школе, в управлении и т.п. Для объединения всех Белорусов возникает вопрос о создании в одном из городов Университета и создании народных университетов в других второстепенных городах. Университетским центром, как кажется, должен быть Мозырь. Надо поднять немедленно вопрос об образовании Белорусского предпарламента в столице Украины.

Вот важнейшие вопросы, существеннейшие задачи, которые налагаются на нас теперешним нашим положением. В последующих номерах мы подробнее поговорим о каждой из этих задач. Теперь же призываем, прежде всего, к единению, к общей работе национальной мысли. Эту работу должны поддержать все Белорусы и те, которые живут в, собственно, Украины городах. Везде в этих городах должны появиться национальные организации, преследующие национальные и политические цели.

Белорусы, объединяйтесь! Несколько столетий мы боролись с польской культурой и не потеряли своей родной! Докажем и теперь прочность нашей культуры.

М. Довнор
«Белорусское Слово», Киев. 1 (19) апреля 1918 г. № 1.

КИЕВ, 8 АПРЕЛЯ.

Жребий брошен! Великий акт в жизни нашего народа свершился: Белоруссия объявлена своим временным правительством

самостоятельной республикой. У каждого белоруса при этом известии трепетно забьется сердце. Ряд тревожных и светлых вопросов должен промелькнуть в уме каждого из нас: имеем ли мы право на такой шаг и — главное — что-то ждет нашу родину впереди?

Мне думается, что едва ли нужно доказывать, что белорусский народ имеет право на самоопределение и самостоятельное существование. Мы составляем нацию, отличающуюся от других русских народностей своим языком, этнографическ. особенностями и общим культурным укладом жизни, сложившимся исторически. Уже это одно обстоятельство дает нам право на самостоятельное государственное существование. В историческом отношении мы представляем собой нацию, которая только около 150 лет составляла провинцию Российской Империи. До присоединения к России Беларусь пережила три периода исторической жизни. До 14 столетия она состояла из нескольких княжений, имеющих каждое значение самостоятельного государства. В 14 столетии Беларусь добровольно объединилась с Литвой и до 1569 года представляла собою самостоятельное государственное тело. И после 1569 года, соединившись актом унии с Польшей, Белоруссия не потеряла своих суверенных прав, оставаясь несколько столетий федеративной частью Польско-Литовско-Русского государства. Она не была провинцией Польши, сохраняя свою государственность. Мы исторически привыкли к свободным учреждениям, отнятым у нас Россией.

В экономическом отношении наша родина представляет собой страну, хотя и бедную природными богатствами, но экономически однородную и обособленную.

Все эти особенности нашей родины и нации дают нам историческое право на самостоятельное существование. Но вопрос заключается в том, своевременно ли уловлен момент для объявления Белоруссии самостоятельной республикой. Из всего того, что нам до сих пор известно о положении дел Белоруссии, о ее страданиях, мы с твердостью можем сказать одно: иного исхода быть не могло. Мы не спешили отложиться от нашей восточной сестры, но Петербургские правит[ельства] ограбили нашу бедную страну, не дали в ней сложиться правлению на федеративных или автономных началах и бросили нашу родину на произвол судьбы. При таких условиях наше временное правительство обязано было сделать то, что оно и сделало. Другой вопрос: устроим ли мы свою жизнь вполне самостоятельно или же войдем как часть в состав какой-либо федеративной комбинации? Важно то, что теперь мы будем выбирать ту или другую комбинацию в соответствии с нашими интересами.

Ввиду сказанного мы не можем не приветствовать совершившегося факта. И мы все белорусы должны помнить, что теперь положение нашей родины налагает на нас тяжелую и ответственную обязанность. Мы должны сплотиться, мы должны напрячь все свои силы физические и культурные для того, чтобы оправдать наше право на самостоятельное существование и отстаивать независимость нашей родины. К дружной работе, братья!

М.Д.З.

«Белорусское Слово», Киев. 8 (26) апреля 1918 г. № 2.

ПОСЛЕДНИЕ ДНИ

В последнее время вся польская пресса как в оккупированной части Польши, так и вне ее занята обсуждением новой авантюры помещичье-клерикальных кругов, идейным выразителем которых в Варшаве является так называемая «группа центра».

Делегация этой группы в составе 3-х лиц — двух крупных землевладельцев-консерваторов графа Роникера и князя Радзивилла и богатого купца из ополяченных немцев некоего Симона, отправилась со специальной миссией в Берлин, где пыталась вести разговоры с руководящими лицами и парламентскими деятелями относительно окончательного разрешения польского вопроса в настоящий момент, на основании реального учета создавшейся политической и военной обстановки.

Многочисленные совещания не привели к определенному результату, но делегатам все же была указана программа, которая могла бы быть признана удобоприемлемой для Германии и при условии, что инициатива такого разрешения польской проблемы будет исходить от широких слоев польского общества в лице его главных, обладающих политическим весом и влиянием партий.

Главным пунктом этой программы является категорический и искренний отказ польского государства от принадлежавших ему некогда земель на западе, входящих ныне в состав Германской империи, связанный с торжественным обязательством не выносить этого вопроса на рассмотрение будущего мирного конгресса.

За это отречение от коренных польских земель «Великопольских» и Силезии, то есть, иными словами, от выхода к морю Польше, и предоставляется право распространить свои владения на восточном направлении за счет белорусских земель приблизительно до Минска.

При этом Польское государство обязуется войти в тесный политический, экономический и военный союз с Германией.

Из изложенного видно, что, имеющие богатый исторический опыт в деле предательства своей родины, польские паны, про которых не напрасно поется в популярной народной песне «О честь вам, паны и магнаты, за нашу неволю и цепи», опять хотят толкнуть Польшу на путь опаснейшей авантюры.

Этим представителям белой кости и голубой крови, очевидно, улыбается мечта узреть на польском престоле одного из тех принцев крови, которых так много в Германии и которыми она так охотно снабжала и готова снабжать все «освобождающиеся» народы Европы.

Горе-патриоты, блюдущие исключительно собственные интересы и надеющиеся в тесном союзе с консервативной Пруссией сохранить свои многочисленные привилегии и обширнейшие латифундии и спасти свою страну от «демократической заразы», притворяются пораженными величием одержанных Германией побед и глубоко убежденными в окончательном торжестве германского оружия. На основании якобы этого убеждения они в качестве «реальных политиков», трезво учитывающих истинное соотношение сил, втянутых в великую войну народов, предлагают своему народу принять сейчас то, что, по их мнению, оставляет максимум прав и благ, которые могут быть добыты поляками как результат настоящей войны.

Делегация группы центра, вернувшись из Берлина домой, повела горячую агитацию в ответственных политических организациях Варшавы за принятие своего плана. Политические интриганы, разыгрывая роль провидцев, не постеснялись даже повторить соединенный с угрозами «совет» немецких шовинистов и аннексионистов принять пока, мол, не поздно то, на что немцы в настоящий момент согласны, так как впоследствии Германия будто бы сумеет совершенно не считаться с Польшей. И интересы последней при окончательной ликвидации мировой войны могут быть совершенно не приняты во внимание. Беззастенчиво повторяется сделанный в Берлине намек, что в случае отказа поляков пойти на компромисс, сие обстоятельство будет учтено как явно вражеское отношение к благожелательному немецкому народу, правительству которого придется принять это во внимание и «сделать все соответствующие выводы».

Программа группы центра подверглась детальному обсуждению в партийных кругах и прессе, но сочувственного отклика не встретила. К чести польского общества надо сказать, что не только левые, но и

умеренные элементы и, более того, даже так называемые сторонники «активной политики», оценили по достоинству политическое творение аристократических защитников собственного кармана и дали им достойную отповедь, отвергнув с негодованием навязываемую немцами программу отказа от всех заветных надежд и чаяний народа.

Обнаруженная культурным славянским народом политическая зрелость и самообладание заслуживает тем большего удивления, что оккупированная Польша жестоко страдает под игом военных властей оккупантов. Цветущая некогда промышленность бывшего Царства Польского систематически и сознательно разрушается посредством вывоза и реквизиции машин в германские промышленные центры; большая часть земледельческих продуктов реквизируется по твердым довольно низким ценам, с оставлением владельцам лишь крайне необходимого для личного потребления и поддержания хозяйства количества. Кроме того, по деревням [оккупированной] части размещаются небольшие военные отряды, которые, независимо от произведенной уже общей реквизиции продуктов, пользуются на месте всем необходимым для пропитания, окончательно разоряя селян, которые напрасно обращаются к властям с мольбами и указаниями на незаконность этих постоев.

Правовая жизнь страны регулируется по преимуществу обязательными постановлениями оккупационных властей, и народ, лишенный свободы слова, союзов и собраний и неприкосновенности личности, задыхаясь в железном кулаке вооруженных завоевателей, вынужден терпеть всякие унижительные штрафы и контрибуции, налагаемые на его горда и села за нарушение обязательных постановлений военных комендантов и губернаторов.

Мы твердо верим, что, как ни велики испытания, выпавшие теперь на долю свободолюбивого польского народа, он, пронесший сквозь полтора десятилетия гнета и насилия святую мечту о независимости, не попадет на удочку вражеской провокации, хотя бы и протянутую руками людей с громкими польскими фамилиями, и не продаст своего первородного права на независимое и достойное великого народа существование за чечевичную похлебку немедленного облегчения его воистину невыносимых страданий.

Мы убеждены также, что сам испытывший ужасы трехкратного раздела благородный польский народ не захочет совершить насилие над белорусскими землями и, не считаясь с волей белорусской нации, заключить за ее счет ту или иную сделку с пангерманскими аннексионистами.

Международная этика и действительно реальные интересы как польской, так и белорусской нации властно требуют, чтобы право наций на самоопределение не осталось пустым звуком при решении национальных вопросов на международном мирном конгрессе, когда будет перекраиваться физическая карта мира.

М. В.

«Белорусское Слово». № 3. 15 красавіка (2 траўня) 1918 г.

ОРГАНИЗАЦИЯ ТОРГОВЛИ

Не только Белоруссия, но и вся остальная Россия находится в таком ужасном положении, что о сложных задачах государственного строительства мечтать трудно. Поэтому необходимо напрячь все силы на реальную работу ближайшего момента и притом на такую, которую можно делать и при всяких условиях жизни страны. Такая работа, как нам думается, может и должна вестись в двух направлениях — в деле просвещения, которое у нас было недостаточно до революции, а за период революции мы озверели и отупели, наша работоспособность на этом поприще понизилась и приняла угловатые формы, и в деле развития промышленности и торговли.

На этот раз нашей ближайшей задачей будет вопрос о торговле. Эта сторона государственного дела находится в нездоровом состоянии. Она больна своего рода большевизмом, т. е. неумеренностью спекуляции. Она больна еще и тем, что находится в руках старого режима — продовольственных комитетов. В нее волеется и частью уже вливается весьма нездоровое явление — спекуляция тех, кто нажили капитал во время грабежей и пускают их в оборот. Честный торговец должен принимать меры для борьбы с этим оригинальным большевизмом в области торговли. Правда, к торговле присоединилось за время войны и такое положительное явление, как кооперативы, а теперь присоединяются и те честные труженики, которые поневоле оставили свои офицерские погоны. Честный торговец должен объединиться с этим элементом.

В данный момент торговля не может быть абсолютно свободной и в силу естественных причин, и в силу правительственных, частью иноземных, регламентаций. Поэтому единственный выход — организация торговли средствами самих ее представителей. Такая организация возможна в форме торговых палат в целях совместного приобретения и распределения товаров. Палаты должны состоять из представителей торговли и кооперативов. В настоящее время

небезопасно выбрасывать на рынок в одиночку тот или иной товар, ибо он уплывает за границу, т.е. в бывшие же русские области. Между тем, оттуда не могут дать товара в силу правительственной регламентации. А если она и не последует в отношении того или иного товара, то закупка может произойти при условии сильнейшей спекуляции. Вот почему торговые палаты могут быть чрезвычайно полезной организацией.

Оставляя пока в стороне детали, мы обратили внимание на открывшую свою деятельность в Киеве белорусскую торговую палату по товарообмену между Белоруссией и Украиной. Устав ее утвержден Белорусским правительством, и она действует солидарно со своим правительством. Целью палаты является концентрация торгового обмена между Украиной и Белоруссией и всемерная защита белорусских торговых интересов перед правительством Украины. Палата дает справки по делам торговли и советы, а равно принимает на себя поручения по закупке товаров на Украине, а равно и по продаже белорусских товаров украинскими фирмами частным лицам. При палате имеется статистическое бюро и бюро справок о кредитоспособности. В задачи палаты также входит теоретическая разработка вопросов, касающихся торговли и промышленности Белоруссии.

Она завязывает сношения по привлечению капиталов в Белоруссию. Сверх того, она в настоящее время налаживает вопросы о торговом обмене с Австрией, Румынией и с юго-востоком России.

Палата имеет широкие задачи, но осуществление их будет в сильной мере зависеть от отношения к ним белорусских продовольственных управ, частных лиц и фирм. Если они усвоят себе идею концентрацию торговли, то при помощи палаты они могут успешно бороться с захватом их рынка иноземным купечеством. Это покажет ближайшее будущее.

М. Д.-З.

«Белорусское Эхо». №1. 30 (17) мая 1918 г.

ОРГАНИЗУЙТЕСЬ!

Белорусы, разрозненные на территории Украины, теперь особенно начинают чувствовать свою изолированность. Для них создано положение иностранцев. Это положение в некотором отношении даже хуже положения обычных иностранцев. Грузины, армяне, румыны и другие народности всегда были в положении инородцев. Они давно усвоили навык отличать русское дело от своего народного, у них на

чужбине создались знакомства, связи друг с другом, выработалась практика взаимной поддержки и солидарности. Поэтому для них теперь не так чувствительно новое положение. Но и те национальности заметно утратили свою национальную сплоченность. Солидарность между их сочленами заметно выросла и окрепла.

В ином положении находится белорус. Во-первых, в нем сильно сказывается его чисто славянская кровь, т. е. недостаточное умение подчиняться партийной дисциплине, и недостаточная оценка значения работы в кругу своей национальности. Мы бы сказали прямо: недостаточно развито чувство национальности. На беду среди нас есть различие религиозное. Оно иногда служит поводом к разделению. На Украине мы не готовились оказаться в положении иностранцев, потому у нас не было национальных организаций. Мы чувствовали себя среди украинцев русскими людьми, в большинстве и украинцев рассматривали как таких же русских людей, иногда только вспоминая с любовью о своих родных местностях. Теперь положение изменилось и нам надо приобретать новую национальную сплоченность среди теперь уже чуждых нам элементов.

Мы называем украинские элементы нам чуждыми по той причине, что сильно выросшее национальное чувство украинцев, естественно, отбрасывает все неукраинские элементы, даже и в том случае, если бы последние захотели к ним приспособиться. Поэтому в задачу белорусов должны входить заботы о немедленной национальной организации. Необходимо, чтобы в каждом городе организовались национальные белорусские громады. Они явятся естественной заступницей интересов земляков на местах. Но и отдельные организации часто окажутся бессильными. Необходима связь между всеми организациями для поддержания и защиты общих интересов. Таким центром, естественно, должна быть организация, находящаяся в столице Украины. И мы призываем всех, кому дороги интересы родины и родной национальности, образовывать национальные белорусские организации на Украине и спланиваться около их естественного центра Киева.

М. Д-З.

«Белорусское Эхо», Киев. № 2. 3 июня (21 мая) 1918 г.

ТОРГОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ БЕЛОРУССИИ

В последнее время среди коммерческих деятелей, особенно южных уездов, возникает целый ряд тревожных вопросов относительно того, как сложатся торговые отношения в недалеком будущем. Ввиду

выделения Украины. В связи с этим, буржуазные элементы ставят и вопрос о политическом самоопределении, объединяя интересы кармана и интересы государства. Интеллигенция за все время революции проявила величайшую близорукость. И тут, насколько мы знаем, в большинстве она оказывается недалководидной. В южных уездах Белоруссии землевладение, обладающее большей частью лесным хозяйством, прочно связано с торговлей. И вот у группы землевладельцев и у группы торговцев начинается тяготение к югу, зарождается боязнь, что прервется товарообмен между Украиной и Белоруссией, если южные уезды отойдут, как это вполне естественно, к Белоруссии. Разумеется, о мотивах кармана говорят меньше всего — выдвигается мотив общественный: недостаток хлеба и друг[их] продуктов продовольствия в наших местах в настоящее время. Иногда такая позиция находит место и у земских и городских деятелей. Это еще более странно. Разберем интересы всех названных элементов.

Колебания в среде земских и городских деятелей — печальнейшее явление нашей революции. Представители земств и городов — представители революционного налета и социалистических лозунгов. Высказанные ими лозунги, казалось бы, их к чему-нибудь обязывают. А среди этих лозунгов был и лозунг о самоопределении народностей. С другой стороны, земские и городские деятели в громадной массе своей люди пришлые, застрявшие на Белоруссии в силу случайных причин.

И они решают кардинальнейший вопрос местной жизни, смело говорят за нашу серую свитку, забыв не только о лозунгах, но и о самых элементарных общественных отношениях. Это представители мягкотелой интеллигенции, случайные люди, выброшенные на поверхность случайным течением жизни. Им не место наши национальные дела. Чувство элементарной порядочности должно было бы побудить устраниваться от вопроса самоопределения и не говорить именем угнетенного народа. Стыдно им топтаться в министерских переднях и торговать южными уездами за временные милости. Будем надеяться, что Украинские Министры оценят тот элемент, который засел в их переднях.

Позиция землевладельцев понятна: идет вопрос о собственности на земли. Но и эти господа не хотят понять, что и Белорусская Рада им ничем не угрожает и охранит их собственность, которая притом забронирована и внешней силой. К сожалению, среди землевладельцев много остатков старого режима: тут сказывается царская политика насаждения русского землевладения в западном крае. Среди землевладельцев много случайных элементов, не

белорусов по крови, а иногда и не живавших в своих белорусских поместьях. В этом случае помещики, причисляющие себя к польской культуре, т. е. те же белорусы, надо отдать им справедливость, держат себя более осторожно в отношении нарушения прав белорусской национальности. Правда, помещики думают о продаже, думают о продаже леса, но об этом сейчас будет речь.

Положение коммерсантов в этом вопросе вызывает наибольшее недоумение. Большинство из них евреи, которых, однако, нельзя заподозрить ни в желании говорить от имени белорусской нации, ни даже в желании разорвать с белорусским центром. Сколько приходилось говорить, они ведут себя наиболее корректно в отношении белорусской национальности, но их смущает будущее направление торговых путей.

В самом деле экономический вопрос весьма существенный и касается не одних торгующих, но и мелкого производителя, и мелкого потребителя, и даже рабочего. В этом деле надо наиболее внимательно разобратся.

Наша торговая связь с Украиной, собственно, связь южных уездов и особенно Гомеля, покоится на двух основаниях: на нашем вывозе и на тех товарах, которые мы получаем из Украины, преимущественно из Киева.

Наш вывоз на Украину обеспечен, об этом нечего заботиться ни коммерсантам, ни землевладельцам. Мы с юга вывозим на Украину такие продукты, в которых Украина чрезвычайно нуждается: лес, лесные материалы. Деготь, смолу, скипидар, грибы и нек. др. Если граница будет там, где она естественно должна пролегать, т. е. в Белоруссию войдет вся Минская губ. и даже север Черниговской губ., то Украина не будет от наших продуктов ограждаться запретительной пошлиной на лес и лесные материалы, она не может наложить никаких пошлин, а если бы наложила — дело не наше, заплатит потребитель, ибо другого леса Украина не получит.

Иная ситуация получается, если граница будет проходить сейчас к северу от Гомеля, Мозыря и Пинска. Далеко к северу она никак продвинуться не может. Следовательно, она охватила бы самый юг этих уездов. Правда, здесь бы оказалось бы некоторое количество лесных материалов, которые, однако, быстро истощатся, но тогда от Белорусского Правительства будет зависеть, пустить свои огромные запасы на юг или нет.

Оно может не пустить леса, затормозить его отпуск, и лес найдет более азартного потребителя в Германии, Польше или в Москве. Тогда гомельские коммерсанты останутся без того огромного района,

которым они располагали до настоящего времени, и гомельской торговле, тоже значительной, грозит несомненный упадок. Пограничная линия к северу от Гомеля убьет гомельскую торговлю.

Зависимость нашего вывоза из Украины покоится на недоразумении. Украина богата продуктами, которые нам или не нужны, или которые легко заменимы. Уголь у нас в малом ходу. А если он когда-либо и понадобится, то дорого стоящий уголь южной России не будет в состоянии конкурировать с углем Домбровским, Силезским, Английским, который нам удобно доставлять через Ригу, и, наконец, с залежами, правда, плохого угля, ныне разрабатываемого Тульской и др. губерниями. Украина богата сахаром. Но в этом отношении можно быть спокойным. Украина всегда давала такое перепроизводство сахара, что она не решится на сокращение сахарного производства для того, чтобы уменьшить отпуск сахара в Белоруссию по мотивам политическим. Сахарные плантации разовьются на юге Белоруссии, и тогда украинскому сахару грозит весьма сильный конкурент. Но из всех возможностей надо учесть еще одну. Финансово Украина так расстроена, что Белоруссия будет иметь больше выгоды в получении более дешевого австрийского и немецкого сахара. Этот последний сахар конкурировал, напр., на Балканском рынке с большим успехом с русским сахаром, вследствие большей своей дешевизны, хотя и при худшем качестве. На Украине сахар будет предметом высокого обложения, в Австрии и Германии он был и будет предметом наилучшего приложения труда и капитала, т. е. предметом правительственной опеки, а, следовательно, опасным конкурентом.

На Украине будет железо. Но уже сейчас, несмотря на высокие цены этого продукта и на видимый недостаток его количества, депутация заводчиков обратилась к министру торговли и промышленности с просьбой свободного выпуска железа в Великороссию, потому что предвидится перепроизводство этого продукта. Так оно и есть в действительности, ибо и сейчас железо припрятано *не* в малом количестве. [...] На развитие железоделательной промышленности никаких надежд нет ввиду немецкой конкуренции. На сбыт в Великороссии надежды не велики, ибо уральских и сибирских заводов там достаточно и украинское сырье пойдет к нам, само будет искать рынка.

Правда, Киев нас снабжал разного рода мелкими продуктами, галантерейными, мануфактурными товарами и вообще разного рода мелочью. Но ведь надо помнить, что Киев ничего не производит, и закупки в нем делались только по удобству водных сношений. Все это

продукты, которые попадали в киевские склады из Германии, Польши, а иногда даже и из Москвы. В будущем положение Киева как передаточного пункта в значительной степени ослабнет, а может и совершенно падет, потому что от востока он будет отделен таможенной заставой. Польская промышленность, раз она снова станет на ноги, будет, конечно, избегать излишних таможен и найдет путь непосредственно в Белоруссию. Таким образом, из Киева мы ничего не получим или нам невыгодно будет получать здесь. Следовательно, этот рынок приобретения товаров, как всякий передаточный рынок, потеряет для нас значение.

Остается один еще предмет обмена — тот самый, с которым связывается вопрос общественного значения, продукты продовольствия. Но это чистое недоразумение. Совершенно забывается, что будущие таможенные границы и нынешняя ситуация должны совершенно перестроить некоторые вопросы, касающиеся обмена. Продукты продовольствия нам сейчас нужны не потому, что мы в этом отношении не можем обойтись без Украины, но потому, что военное положение исчерпало местные продукты и что сейчас нет перевозочного аппарата. В продуктах продовольствия мы не нуждались и не будем нуждаться, за исключением некоторых сортов пшеницы, о чем не стоит особенно заботиться. Если сейчас наши взоры обращаются исключительно на юг, то это только потому, что у нас не хватает возможности достать хлеб на Волге и на Дону. Но допустим, что в Белоруссии оказался бы недостаток продовольствия. И в таком случае не может быть никаких расчетов на Украину. Ее хлеб идет туда, куда он ранее не шел, а для Белоруссии открывается новый рынок. До войны украинский хлеб шел преимущественно через нижние порты в Англию и Францию. Менее всего его попадало в Германию. Теперь в силу политической и экономической ситуации весь украинский хлеб пойдет непосредственно в Германию. Тогда огромные районы Дона, Кубани, Поволжья и Сибири останутся без рынка для сбыта своего хлеба, ибо Германия будет с излишком удовлетворена украинским хлебом. Волжский хлеб до войны огромными транспортом подымался по Волге и направлялся в Германию. В будущем этого рынка у него нет. Он должен будет искать места в Англии и, конечно, по дороге охотно останется в Белоруссии. Таким образом, хлебный импорт для нас с излишком обеспечен, если бы это понадобилось.

Итак, как бы мы ни рассматривали будущее экономической ситуации, для южных уездов выясняется чрезвычайной важности обстоятельство: как раньше они процветали, особенно Гомель, только

потому, что были в связи со всей Белоруссией, так и в будущем их экономическое положение зависит только от той же связи со всей Белоруссией. Появление таможенной черты к северу от Гомеля убьет гомельскую торговлю, ибо пограничная таможня оборвет связь гомельских коммерсантов с северным поднепровьем: им будет отсюда трудно доставать продукты и еще труднее перевозить за таможенную черту то, что они раньше доставали в Киеве, если бы Киев пытался сохранять свое значение передаточного пункта. Нужно чтобы на местах хорошенько подумали обо всем этом и, по крайней мере, не прикрывали своих личных интересов мотивами экономического устройства.

М. Телень.

«Белорусское Слово». № 3. 15 красавіка (2 траўня) 1918 г.

Прадмова, падрыхтоўка тэкстаў да друку Валянціны ЛЕБЕДЗЕВАЙ.

*Публікацыя падрыхтавана пры падтрымцы
Фонду фундаментальных даследаванняў Рэспублікі Беларусь*

Гісторыя і міфы, і не толькі

У пачатку 90-х гг. XX ст. чалавецтва было сведкам маштабных гістарычных зрухаў, наступствы якіх яшчэ доўга будуць хваляваць сусветную супольнасць. Гаворка ідзе пра крушэнне біпалярнага свету, развал СССР, змену геапалітычных цэнтраў і ідэалагічных сістэмаў. Адзін з вынікаў названых працэсаў — стварэнне маладых нацыянальных дзяржаваў, найперш на руінах былога СССР. Аднак будаванне краіны (незалежна, якая нацыя яе стварае), немагчымае без нацыянальнай свядомасці. Сярод мноства кампанентаў асноўнымі з'яўляюцца гістарычная памяць і нацыянальная ідэя. І першая, і другая ёсць у кожнай нацыі, але праблемы ў тым, як гэта зноў адкрыць, данесці да грамадства, абудзіць яго мысленне і эмоцыі.

Нягледзячы на шматлікасць нацыяў, умоваў іх фармавання і сродкаў утварэння нацыянальных дзяржаваў, можна вылучыць агульную схему абуджэння нацыянальнай свядомасці.

Напачатку ў наяўнасці навуковы інтарэс, калі лінгвісты, гісторыкі, этнографы даследуюць народныя традыцыі й гістарычныя з'явы, ствараюць г. зв. «культурны пакет» для больш шырокага ўжытку. Прычым часта выкарыстоўваецца слушная тэза: калісьці мы былі магутныя і развітыя, а вось прыйшлі заваёўнікі (каланізатары, агрэсары, імперская ўлада), і мы апынуліся ў заняпадзе. Затым палітыкі бяруць з гэтага «культурнага пакета» тое, што лічаць карысным для патрыятычнай агітацыі. І, нарэшце, ідзе ўздым нацыянальнага руху з адпаведнымі ў кожным выпадку наступствамі.

Усё вышэйадзначанае характэрнае і для Беларусі, і кожны сведамы жыхар нашай рэспублікі, несумненна, узгадае адпаведныя падзеі, імёны, назвы і канцэпцыі. У такім сэнсе можна сказаць, што кніга В. П. Грыцкевіча «Гісторыя і міфы» гэта і гісторыка-метадалагічнае даследаванне, і прыклад грамадскага мыслення перыяду нацыянальнага адраджэння ў Беларусі, і, у пэўным сэнсе, вынік гэтага мыслення.

У манаграфіі грунтоўна даследуецца феномен «таталітарнай дзяржавы», якой, на думку аўтара, з'яўляўся Савецкі Саюз. Аўтар аналізуе складнікі таталітарызму — псіхалагічныя рысы «homo soveticus», стан эканомікі, дэфармаванае светаўспрыманне, закрытасць для ўсяго, што не адпавядае прынятай ідэалогіі, «двайная мараль» і шмат іншых кампанентаў.

Асобным чынам разглядаецца праблема навукі ва ўмовах ідэалагічнага ціску, стварэнне «феномена рэпрэсаванай навукі» ў СССР. Гэта і педалогія, і генетыка, і кібернетыка, і, што найбольш адметна і трагічна, — усе грамадскія навукі. Нельга не пагадзіцца з

аўтарам, што гісторыя, філасофія і палітэканомія зрабіліся паслухмянымі падручнымі для дзяржаўнай ідэалогіі. Такія навукі, як сацыялогія, паліталогія, сацыяльная псіхалогія і роднасныя ім, практычна не існавалі, затое квітнелі марксіцка-ленінская філасофія, навуковы атэізм, навуковы камунізм, палітэканомія капіталізму і сацыялізму і іншыя. Чытач узгадае і абавязковыя спасылкі на класікаў марксізму-ленінізму ў кожным дапаможніку, дысертацыі і манаграфіі — інакш яны не пройдуць. Добра памятных і шматлікіх навуковых працы, прысвечаныя «фальсіфікацыям» замежнай гістарычнай і філасофскай наукай пытанню савецкай гісторыі — ад праблемаў Кастрычніцкай рэвалюцыі да пераваг развіцця сацыялізму ў СССР. Кожны, хто хоць на крок адыходзіў ад артадаксальнай ідэалогіі — быў аб'ектам крытыкі. Але і гэта прайшло, і манаграфіі такога кшталту стаяць у бібліятэках, наўрад ці ўяўляючы цікавасць для чытача.

Значна горш іншае. Амаль уся заходняя і сусветная гісторыя, філасофія, паліталогія, псіхалогія, а таксама літаратура і мастацтва (тыя, што не адпавядаюць традыцыйнаму рэалізму) фактычна страчаныя для некалькіх пакаленняў. Цяпер мы толькі засвойваем тое, што ў іншых краінах успрымалася і асэнсоўвалася ўжо некалькі дзесяцігоддзяў таму. Між тым у нашай масавай свядомасці сусветная літаратура 2-й паловы XX ст. (акрамя некалькіх імёнаў) — амаль суцэльная белая пляма, не кажучы пра грамадскія навукі.

Зразумела, што балюча і сорамна чытаць такія лічбы: на 1991 г. больш як 1200 асобаў у БССР працавалі ў галіне гістарычнай навукі. Каля 90% дысертацыяў былі прысвечаныя савецкаму перыяду, больш як 58% — гісторыка-партыйнай тэматыцы (с. 53). Не дзіўна, што амаль кожны адпускае адпаведныя каментары наконт гісторыі. Добра вядомыя і патрыярхі навукі таго перыяду, але вось што хочацца заўважыць.

Аўтар прапануе перагледзець дысертацыі, зрабіўшы верыфікацыю навуковых працаў. Паўстае пытанне: каму ад гэтага будзе лягчэй? Грамадству? Гістарычнай науцы? Маладым навукоўцам? Па вялікім рахунку — нікому. Мы апынёмся ў віры разборак, канфліктаў, абразаў, душэўных і псіхалагічных надломаў, вынікі якіх у науцы прадбачыць немагчыма. Хто будзе праводзіць верыфікацыю? Сталыя навукоўцы будуць высвятляць, каго з кагэ пазбавіць навуковых званняў ці гэтую няўдзячную працу ўскладуць на маладых? І згодна з якімі крытэрамі меркаваць: вартыя ці не вартыя? І ўвогуле, чаму памылкі ўсёй сістэмы ўскладаць толькі на людзей? Кожны ўладкоўваўся, як мог, і, можа, хтосьці шчыра верыў у тое, што піша

(хоць бы таму, што іншых думак не было). Давайце пакінем гэта на суд гісторыі (хоць, здаецца, акцэнт ужо расстаўлены), давайце будаваць сваё, пазбягаючы памылак.

Вельмі цікавыя і змястоўныя для чытача раздзелы, прысвечаныя задачам гістарычнай навукі на сучасным этапе і праблеме міфаў у гісторыі.

Без сумневу, слушнае разуменне гісторыі як навукі, закліканай фармаваць светапогляд шляхам выхавання дынамічнага, аператыўнага, глабальнага мыслення з міждысцыплінарным падыходам.

Асаблівую ўвагу прыцягвае феномен гістарычнага міфу — яго ўзнікненне, функцыі, значэнне, роля ў гісторыі, шляхі пераадолення, якія разглядаюцца ў розных аспектах.

Натуральна, увага аўтара сканцэнтравана на міфах, якія непасрэдна тычацца гісторыі Беларусі. Складанасць і нават трагізм беларускай гісторыі — у адсутнасці на працягу некалькіх стагоддзяў сапраўднай дзяржаўнасці (у тым выглядзе, у якім мы разумеем дзяржаўнасць у ЗША, Англіі, Францыі, Японіі і інш. краінах). І калі перыяд Полацкага княства і Вялікага Княства Літоўскага можа, вобразна кажучы, «сагрэць душу» гісторыка, то перыяды Рэчы Паспалітай, Расейскай імперыі й Савецкага Саюза выглядаюць складана і нават драматычна для гісторыі ўласна беларускага народа.

Праўда, аўтар гэтага і не прыгадвае, але добра вядомыя калізіі падчас заключэння Люблінскай уніі, калі польскі бок паказаў, хто галоўны ў Рэчы Паспалітай, што стваралася, і як ліцвінскія дэпутаты ўкленчыўшы ўпрошвалі Жыгімонта II Аўгуста не аддаваць іхную зямлю пад уладу Кароны на польскіх умовах. Праз 200 гадоў з невялікім Рэч Паспалітую напаткаў лёс расчлененай і праглынутай дзяржавы, прычым ключавая роля ў гэтых падзеях належала Расейскай імперыі. Апроч таго, удзел Аўстрыі і Прусіі ў падзелых можна растлумачыць асцярожнасцю і прагматызмам Расейскай імперыі. Відавочны замах на тэрыторыю Польшчы маглі б выклікаць незадаволенасць і ваенныя санкцыі з боку Аўстрыі і Прусіі. Таму Кацярына II вырашыла дамовіцца з імі, вылучыўшы пэўныя часткі. Аўтар кнігі грунтоўна даследуе такую з'яву сусветнай гісторыі, як імперская дзяржава. На жаль, ён абмяжоўваецца засяроджваннем увагі менавіта на Расеі і на Савецкім Саюзе, што звужае праблематыку. Пры гэтым сцвярджаецца, што пашырэнне тэрыторыі ўласціва толькі тым этнасам, якімі кіруе імперская ўлада. Можна зразумець такую пастаноўку пытання пасля расейскацэнтрычнай гісторыі і імперскай ідэі ў савецкія часы.

Але з паважаным В. П. Грыцкевічам можна паспрачацца, толькі патрэбна адкінуць эмоцыі (дарэчы, іх наяўнасць зразумелая). Папершае, імперыі — з'ява натуральная, хоць бы таму, што ў сусветнай гісторыі няма ніводнага больш-менш значнага перыяду (акрамя першабытнага) без існавання імперскіх дзяржаў. Кожны этнас, кожная нацыя ў працэсе свайго развіцця сутыкаецца з праблемай пашырэння тэрыторый, далучэння новых земляў, хоць бы з прычыны развіцця гаспадаркі і росту насельніцтва. Гэта закон і прыроды, і грамадства, і не трэба ў гэтым шукаць нешта звышнатуральнае. Іншая справа — наколькі магчымае пашырэнне тэрыторыяў і якімі сродкамі яно праводзіцца. Напрыклад, вядомыя ўсім княствы Герцыке і Кукенойс — хіба гэта не фарпосты Полацкага княства падчас прасоўвання яго на паўночны захад з мэтай паступовага ўлучэння ў сферу ўплыву паганскіх прыбалтыйскіх плямёнаў? А Вітаўт з яго максімальным пашырэннем ВКЛ і далучэннем новых земляў на ўсходзе (пакуль справа не дайшла да сутыкнення з Рускай дзяржавай) і паўночным захадзе (дзе жамоіты чакалі паратунку ад крыжакоў, сваіх спрадвечных ворагаў, а Вітаўт атрымаў мянушку Крывапівец)? А цяпер пытанне: ці можна назваць Полацкае княства і ВКЛ імперыямі (ці дзяржавамі з імперскай уладай)?

Расейская імперыя — гэта сапраўды велізарны кантынентальны кангламерат тэрыторыяў і народаў, якая прыкладала ўсе намаганні для ўмацавання эканамічнай, ваеннай і геапалітычнай магутнасці (іншая справа, у што абышлося гэта Расеі і СССР як да 1917 года, так і пасля 1991 г.). Можна спадзявацца, што СССР быў апошняй імперыяй у гісторыі, але гэта толькі надзеі. Зразумела, што ў XXI ст. формы імперыі будуць змяняцца, а сэнс застанецца ранейшы. Як і раней, у свеце існуюць звышдзяржавы (цяпер — адна, ЗША), існуе барацьба за сферы ўплыву, ёсць і слабыя дзяржавы, ёсць мноства шляхоў уплыву на іх. І не варта кагосьці груба заваёўваць, а потым ставіць там намеснікаў — ёсць больш надзейныя шляхі. Прыкладаў дастаткова, трэба толькі сачыць за падзеямі ў свеце.

Беларускія землі напоўніцу адчулі на сабе імперскі ўплыў Расеі, і з гэтым з В. П. Грыцкевічам можна пагадзіцца. «Западнаруссизм», русіфікацыя, сціранне нацыянальнай адметнасці пад выглядам гістарычнай адзінасці — усё гэта мы адчуваем на сабе да сённяшняга дня. Апроч таго, пэўная частка нашых суграмадзянаў, прычым людзей з вышэйшай адукацыяй, лічыць, што ўсе гэтыя нацыянальныя дэбаты — глупства. Усе мы аднолькавыя з часоў Кіеўскай Русі — калыскі ўсіх славянскіх народаў. Але, як здаецца, найбольш жорстка імперская ідэя, замешаная на пралетарскім інтэрнацыяналізме,

увасобілася падчас існавання СССР, а да яго стварэння — у выкарыстанні Беларусі як сродку для вырашэння сваіх тэрытарыяльных і ідэалагічных мэт. Гэта і засілле небеларусаў у кіраўніцтве БССР, і хуткае яе раздзяленне на ЛітБел і расейскія тэрыторыі (большавікам быў патрэбны буфер, каб абараніць Расею — калыску сусветнай рэвалюцыі). Але гэтым не скончылася. Калі ў 1920 г. ЛітБел скасоўваўся, беларусы страцілі паўночна-заходнія землі (на карысць Літвы), захад быў пад Польшчай (да 1939 г.), усходнія землі належалі Расеі. Вось і засталіся 6 павеатаў Менскай губерні пад уладай беларускай камуністычнай партыі, якая абвясціла сябе цалкам залежнай ад расейскай. Беларусь раздзіралі, як хацелі, прычым ні з адной палітычнай партыяй тагачаснай Беларусі большавікі супрацоўнічаць не жадалі, хоць беларускія эсеры прапаноўвалі ім агульную дэмакратычную платформу. Зразумела, такі пачатак абумовіў тое, што было потым.

В. П. Грыцкевіч справядліва адзначае цалкам расейскацэнтрычыны характар гістарычнай адукацыі ў былым СССР. Аўтар гэтага артыкулу памятае, што ў школе вельмі добра ведалі князёў Кіеўскай Русі і расейскіх імператараў, але такія з'явы, як Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая былі амаль абстрактнымі, не кажучы пра канкрэтныя асобаў беларускай гісторыі. Сапраўды, гісторыя абрасла міфамі ў духу расейскацэнтрычнай канцэпцыі, якія прыведзеныя В. П. Грыцкевічам. Гэта і тэорыі пра тое, што ВКЛ — літоўская дзяржава, створаная літоўцамі-заваёўнікамі, і ідэя чужароднасці і варожасці еўрапейскага ўплыву ва ўсіх яго формах, і дабраторнаць для беларускіх земляў удзельніцтва ў Расейскую імперыю, і наогул тэзісы пра тое, што Расея — выключна дабрадзеі для іншых народаў, якія толькі і імкнуцца быць далучанымі да яе. Аўтар прыводзіць шэраг персаналіяў найноўшай гісторыі — аб'ектаў «чорных» і «белых» міфаў. Усё гэта чытач знойдзе ў кнізе. В. П. Грыцкевіч падрабязна аналізуе міфы пра класавую барацьбу і уніяцкую царкву (з трактоўкай апошняга, дарэчы, можна паспрачацца; тэза пра ўласную нацыянальную беларускую царкву, якая, аднак, падпарадкоўвалася Рыму і мела каталіцкую дагматыку, гучыць не зусім пераканаўча). Цікаўны чытач знойдзе ў кнізе «Гісторыя і міфы» раздзелы пра месіянізм Расеі, пра «тэорыю змоваў» у гісторыі, іншыя тэмы для разважання.

Можна сказаць, што кніга В. П. Грыцкевіча, несумненна, уяўляе навуковы інтарэс. Але яна ўяўляла б яшчэ большую каштоўнасць, калі б яе апублікавалі некалькі гадоў таму, — цяпер ужо шматлікія рэчы добра вядомыя, мноства пытанняў страцілі першапачатковую

вастрыню. Але, як правільна заўважае аўтар, спадчына таталітарызму яшчэ жывая, і спрэчкі па пытаннях нацыянальнай гісторыі не сціхаюць. Таму кніга «Гісторыя і міфы», нягледзячы на спрэчнасць у трактоўцы некаторых пытанняў, усё ж патрэбна чытачу. І няхай лёс будзе прыхільны як да нашай радзімы, так і да яе гісторыі.

Ларыса ЛЯХОВІЧ (Мінск)

www.kamunikat.org

Ліставаньне Кляўдуша Дуж-Душэўскага зь Мікітам Шапавалам за 1923—1924 гг.

Сярод мноства комплексу дакумэнтаў з асабістага фонду аднаго зь лідэраў украінскае міжваеннае эміграцыі старшыні Галоўнага палітычнага камітэту Ёкраінскай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў у замежжы, доктара сацыялёгіі Мікіты Шапавала¹, што ахоплівае пэрыяд з 1907 па 1932 гады і захоўваецца цяпер у фондзе № 3563 Цэнтральнага дзяржаўнага архіву вышэйшых органаў улады і кіраваньня Украіны (ЦДАВО) у Кіеве, значнае месца займае ягонае ліставаньне розных гадоў і з рознымі адрасатамі. Шапавалаўскія пісьмы ўтрымліваюць важную дакумэнтальную інфармацыю і ёсць каштоўнай гістарычнай крыніцай, якая адлюстроўвае розныя аспекты грамадзка-палітычнае, культурна-адукацыйнае чыннасьці ўкраінскай, беларускай і расейскай эміграцыі 1920—1930-х гг. у краінах Эўропы і Паўночнай Амэрыкі.

Сярод гэтай вялізнай эпістэлярыі выяўлена некалькі лістоў зьнамага беларускага нацыянальнага дзеяча Кляўдуша Дуж-Душэўскага (1891—1959), напісаных Шапавалу ў 1923—1924 гг.

Гэтыя гады былі плённымі і насычанымі як для Шапавала, так і для Душэўскага. Першы ў гэты час стала жыву у Празе-Чэскай, дзе разгарнуў актыўную палітычную й культурную чыннасьць з мэтай згуртаваньня ўкраінскай эміграцыі: зьяўляўся старшынём Украінскага грамадзкага камітэту (УГК) (1921—1925), арганізатарам вышэйшых і сярэдніх украінскіх навучальных устаноў у Чэха-Славаччыне, заснавальнікам часопісу «Нова Украіна», у студзені 1924 г. абраны ганаровым сябрам Таварыства ўкраінскіх пісьменьнікаў, якое дзейнічала пры УГК²; другі — з 1921 г. абраў месцам свайго выгнаньня літоўскую сталіцу — Коўна, да траўня 1923 г. у Радзе Міністраў Беларускае Народнае Рэспублікі займаў пасаду дзяржаўнага сакратара, пасля, з-за канфлікту з большасьцю сябраў беларускага ўраду, разам з Вацлавам Ластоўскім пайшоў у адстаўку, актыўна ўдзельнічаў у беларускім грамадзка-палітычным і культурным жыцьці: працаваў у Міністэрстве беларускіх справаў Літвы, быў адным з кіраўнікоў Беларускага цэнтру ў Коўне, рэдактарам часопісу «Беларускі сыцяг», прымаў удзел у выданьні часопісу «Крывіч».

Першы ліст Душэўскага да Шапавала за 10 студзеня 1923 г. быў пасланы з Бэрліну, дзе беларускі дзеяч знаходзіўся па справе выданьня ў нямецкай сталіцы беларускае літаратуры:

«10/1-23. Бэрлін.»

Вельмі Поважаны Таварышы Шаповале.

Моя сестра, сьпевачка і літэратарка беларуская, хацела бы завязаць знаемства з Бэрлінскімі Украінцамі, але ні я ні яна нікога тутака не знаем.

Можа Вы зробіце ласку і прышліце ей некалькі адрэсоў. У гэтым і ўсея мая покуль што прозьба.

Цяпер аб сабе. Некалькі разоў хацеў да Вас напісаць, але неяк не мог сабрацца. Жывем мы ў Літве дужа ў паганых варунках. З кожным днём цяжэй як у сэнсі маральным так і ў матэрыяльным. Як вернуся ў Коўну, напішу больш падробна.

Пакуль што бывайце здаровы.

Ваш К. Душэўскі.

Р. С. Адрэс маеі сястры: Anna Duschewskaja. Filanda str. 34 bei Neumann Berlin-Steglitz.»³.

Зь ліста Ганны Душэўскай⁴ да Шапавала, датаванага 12 лютым 1923 г., мы даведваемся, што яна ў гэты час вучылася ў адной з мастацкіх артыстычных студыяў у Бэрліне. Асоба Ганны досыць вядомая ў тагачасным беларускім нацыянальным асяродку Вільні і Коўна. Таленавітая тэатральная акторка й сьпявачка, знаная па сваіх выступленьнях у Віленскай беларускай драматычнай дружыне з 1919 г., дзе яна гуляла вядучыя ролі ў п'есах Францішка Аляхновіча і Ёсэвалада Галубка. Здольны літаратар, пэдагог, пэўны час яна выкладала ў Віленскай беларускай гімназіі, была сябрам Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Увесну 1921 г. з-за перасьледу польскімі ўладамі пераехала ў Коўна да брата. Праявіла сябе і як актывістка беларускага жаночага руху, была адной зь ініцыятарак стварэньня ковенскага гуртка беларусаў. Факт яе знаходжаньня на студыях у Бэрліне дагэтуль быў невядомы. Яе ліст да Шапавала падаем цалкам:

«12/II-23 г. Бэрлін.

«Вельмі поважаны Пане Шаповала!

Выбачайце, калі ласка, што ня толькі мой брат, але ось і я дакучаю Вам свайм пісьмом. Але да гэтага змушае мяне страшнае адзіноцтва ў Бэрліне. Рэч у тым, што я ўжо другі год жыву тут; вучуся на артыстку-сьпявачку.

Апроч немцаў не маю іншае знаемасьці. Немцы народ зусім іншы, як мы, дзеля гэтага мне дужа сумна з імі, і я-б дужа хацела пазнаеміцца з якой-небудзь украінскай грамадой у Бэрліні. Ведаю, што тут такая есьць, але не ведаю дзе. Што датыча беларусоў, то іх тут дужа мала, можна нават сказаць, што і зусім няма.

Дык ось, бачыце, якую-б Вы мне вялікую ласку зрабілі-б, калі-б напісалі, да каго маюся звярнуцца, каб хоць часам пабываць між сваімі, каб хоць часам паслухаць прыгожую, зродную мне ўкраінскую мову.

Спадзяюся, што Вы адклікнецеся на мою просьбу, за што засылаю Вам ужо цяпер шчыру падзяку.

З поважаньнем.

Ганна Душэўская.»⁵

Гэта быў адзіны ліст Ганны Душэўскай да ўкраінскага дзеяча. Невядома, ці паспрыяў ёй Шапавал у наладжваньні кантактаў з украінскім зямляцтвам у Бэрліне. Згадак пра гэта няма.

Ёсьць падставы казаць, што пасля першага кантакту Душэўскі і Шапавал пэўны час увогуле не кантактавалі. Магчыма, гэта было зьвязана з абвастрэньнем канфлікту паміж групай Вацлава Ластоўскага і Кляўдуша Душэўскага з праскай групай Рады БНР на чале зь Пятром Крэчэўскім. На той час Мікіта Шапавал актыўна ўзаемадзейнічаў з праскімі беларусамі. Толькі праз год Душэўскі зноў зьявртаецца да кіраўніка ўкраінскага зямляцтва ў Празе. У лісьце, датаваным 11 кастрычніка 1924 г., узгадваецца асоба Ластоўскага, удзел апошняга ў паседжаньні Лігі Нацыяў ад Парыскага камітэту прыгнечаных Польшчай нацыяў падчас разгляду «віленскага пытаньня» (размова йдзе пра польска-літоўскі канфлікт за права валодаць Віленскім краем, што цягнуўся з канца 1920 г.).

«11.X.1924. Коўна.

Laisves Al. 42, 3.

K. Dilyauskas.

«Вельмі Поважаны Пане Шаповале.

У Прагу едзе гр. Ган. Гэта вельмі сымпатычны малады, абрусейшы беларус, чалавек. За кароткі час «расійскі полер» з яго можа сыйсьці, і Беларусь зможа маць новага бойкага працаўніка. Вельмі прыемна, што ен будзе пад Вашай, а не пад чьейй [...] іншай апекай.

У нас тутака за апошні год навін многа, але «сьвежых навін» ня шмат.

Ластоўскі прыехаў з Жэнэвы. Можна прынцыпова спрацацца аб рацыянальнасьці перагавораў з «буржуазнай Лігай Нацыяў», але яго там бытнасьць дала вельмі вялікія рэальныя карысьці, аб якіх, з большага, Вы, мусіць, ведаеце. «Дзяржаўным машчам»⁶ лаўры Ластоўскага, відаць, не давалі спаць, бо яны пачалі «ківаць пальцам у боце» і паслалі вельмі глупую тэлеграму на імя, паміж іншым,

польскага прадстаўніка. На ішчасьце, на гэту «мудрую» тэлеграму ніхто не зьвярнуў увагу.

З Літвінамі ў нас адносіны добрыя. Мы стараемся ня ўмешывацца ў іх міжпартыйную барадзьбу і ня хочам дапушчаць, каб беларускае пытаньне рабілося ў Літве пытаньнем партыі.

Што датыча варункаў працы, то яны даволі цяжкія як з боку правядзеньня таго ці іншага ў жыцьце, так і з боку матэр'яльнага, але мы стараемся не зьвяртаць увагі на часовыя труднасьці і ўпарта вядзем сваю працу далей. Маём вельмі добрыя зносіны с Краем і працуем з ім у самым цесным контакце. Стараемся рабіць выключна работу легальную і ня ўмешывацца ў работу конспіратыўную. Ворогаў імат ня маем: тых 6—7 чалавек, якія хацелі бы ў карысных мэтах намі спэкуляваць, мы не лічым ворагамі, а, па вельмі разумнаму акрэсьленьню аднаго мудраго украінца (ён надзвычайна падобен да Вас), лічым «дзяржаўнымі машынамі» і ня здольнымі рабіць ня толькі работу позытыўную, але нават і нэгатыўную.

Спадзяюся з Вамі ў хуткім часе ўледзіцца і тады пагаварыць аб усім дэтална, а пакуль што бывайце здаровы і перадайце Вашай поважанай Пані мой імчыры прывет.

С Пашаной К. Душэўскі.»⁷.

Апошні ліст-запіска Душэўскага, выяўленая ў асабістым архіве Шапавала, датаваная 18 кастрычніка 1924 г. і напісаная падчас кароткага знаходжаньня яе аўтара і Вацлава Ластоўскага ў чэскай сталіцы.

«Поважны Пане Шаповале.

Мы з Ластоўскім у Празе. Жывем у «Мэтеор Гыборнска ул.». Былі ў Вас поклоном, але Вас не знайшлі. Вельмі хочам з Вамі побачыцца. Выежжаем у Панядзелак на ранку. Заняты ў нядзелю ад 2—6 [гадзінаў дня] і сягодня ад гадз. 6.

К. Душэўскі.»⁸.

Гэтае кароткае ліставаньне, безумоўна, не ўтрымлівае асабліва важных гістарычных фактаў, але дае адчуць атмасфэру эмігранцкага жыцьця, псыхалагічны настрой людзей, што апынуліся за межамі сваёй бацькаўшчыны. Яно сьведчыць пра шчыльныя сувязі паміж беларускай і ўкраінскай эміграцыяй у міжваенны час.

ЗАЎВАГІ

¹ Шапавал Мікіта Яўхімаў [7.6(26.5).1882 — 25.2.1932], украінскі палітычны і грамадзкі дзяяч, навуковец, літаратар. Нарадзіўся ў сяле Срыблянка былое Кацярынаслаўскае губэрні ў сялянскай сям'і.

Скончыў народную школу (1896), 2-клясную міністэрскую школу ляснічных (1900). У 1901—1902 гг. служыў памочнікам ляснічага ў Прылуках і Славянску. У гэты час далучыўся да ўкраінскага вызвольнага руху. З 1901 г. сябра Рэвалюцыйнай Украінскай Партыі. З 1903 г. у якасці вольнанаёмнага пайшоў службы ў войска, у 1906 г. скончыў Чугуеўскую вайсковую вучэльню, у чыне падпаручніка накіраваны ў стралецкі полк у г. Ломжа (Польшча). Пасля выступлення на рэвалюцыйным мітынгу, арганізаваным жаўнерамі расейскага войска ў жніўні 1906 г. арыштаваны і зняволены на 9 месяцаў, летам 1907 г. апраўданы ваенным трыбуналам і вызвалены з астрогу. У 1907—1908 гг. вольны слухач гісторыка-філялягічнага факультэту Харкаўскага ўнівэрсытэту. З 1908 г. — студэнт Харкаўскага камэрцыйнага інстытуту. З-за палітычных пераследаў царскае паліцыі вымушаны пераехаць у Кіеў, дзе распачаў актыўную грамадзка-палітычную й літаратурную чыннасць. З 1909 г. разам з П. Багацкім выдае часопіс «Украінська хата», вакол якога гуртаваліся маладыя ўкраінскія літаратары. Аўтар шматлікіх літаратурна-крытычных артыкулаў для «Літаратурно-навуковага вiстника», «Украінскай хаты», «Бжолі», «Маяка», «Діла» ды інш., выдае свае кнігі. З пачаткам першае сусветнае вайны з-за «палітычнай неблаганадзейнасці» не быў мабілізаваны ў расейскае войска. У 1916—1917 гг. узначальваў Трубчаўскае лясніцтва ў Бранскай губэрні, гуртаваў вакол сябе тамтэйшых украінцаў, разам з Алесем Міцкоком выдаваў часопіс «Шлях». З 1917 г. студэнт Кіеўскага камэрцыйнага інстытуту, але з-за рэвалюцыйных падзеяў пасля лютага 1917 г. актыўна ўключаецца ў палітычнае жыццё: сябра Кіеўскай павятовай земскай управы, кіеўскі павятовы камісар Часовага ўраду. Увосень 1917 г. дэпутат Украінскага ўстаноўчага сходу, абраны сябрам Цэнтральнае Украінскае Рады, дырэктар лесатэхнічнага эканамічнага аддзелу Ляснога дэпартаменту Украіны, пазней — старшыня Украінскага ляснога камітэту. У гэты ж час адзін з арганізатараў і сябраў ЦК Украінскае партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (УПС-Р). Пазней абраны Генэральным сакратаром Цэнтральнае Украінскае Рады. З лістападу 1917 г. па студзень 1918 г. займаў пасаду міністра пошты і тэлеграфу ў кабінэце прэм'ера Ўкраінскае Народнае Рэспублікі Ўладзімера Вінчанкі. Быў дэлегатам Усерасейскае дэмакратычнае нарады ў Петраградзе ад УПС-Р. Увосень 1918 г. адзін з арганізатараў паўстання супраць гэтмана П. Скарападзкага, пасля абрання ў склад Дырэкторыі стаў старшынём Нацыянальнага Саюзу (лістапад 1918 — студзень 1919г.). Рэдактар газеты «Нове жыття» (Станіславаў, 1919). У снежні 1918 — лютым 1919 г. — міністар земляробства ў

першым урадзе Дырэкторыі. Суаўтар IV Унівэрсалу Цэнтральнае Ёкраінскае Рады, падрыхтаваў праграму правядзення рэформаў у сельскай і мясной гаспадарцы. У лютым 1919 г. падаў у адстаўку ў знак нязгоды з палітыкай Сымона Пятлюры, выехаў у Галіччыну, а пазней у Будапэшт, дзе ў 1919—1920 гг. займаў пасаду сакратара дыпляматычнае місіі УНР у Вугоршчыне. З канца 1920 г. у Празе-Чэскай, дзе распачаў актыўную грамадзка-палітычную і культурную чыннасць. Старшыня Ёкраінскага грамадзкага камітэту (1921—1925), арганізатар Усеўкраінскага рабочага хаўрусу ў Чэха-Славацкім краі, кіраўнік «праскае фракцыі» УПС-Р у эміграцыі. Адзін з арганізатараў вышэйшых і сярэдніх украінскіх навучальных устаноў у ЧСР: Украінскага вольнага ўнівэрсытэту (1921) і Ёкраінскага пэдагагічнага інстытуту імя М. Драгаманава ў Празе (1923), Украінскай гаспадарчай акадэміі ў Падэбрадах (1922), Украінскага сацыялягічнага інстытуту (1927), рэдактар-выдавец газеты «Громадський вістник», часопісу «Нова Україна». Апублікаваў 3 паэтычныя зборнікі: «Сни віри» (Харків, 1908), «Самотність: Думи і настрої» (Київ, 1910), «Лісові ритми» (Київ, 1917); зборнік нарысаў «Листки з лісу». Аўтар амаль 200 літаратурна-крытычных артыкулаў. Пасля смерці пакінуў уласны «Дзёньнік», які ахоплівае пэрыяд з 22 студзеня 1919 г. па 22 лютага 1932 г. (апублікаваны ў 1958 г.). Аўтар навукова-вучэбных працаў па мясной гаспадарцы: «Про ліс: Елементарне лісаводство» (Київ, 1908), «Лісова справа на Україні» (1918) ды інш.; па сацыялёгіі: «Українська соціологія» (Прага, 1927), «Загальна соціологія» (Прага, 1929; 1934), «Соціологія українського відродження» (Прага, 1936) ды інш. Апублікаваў звыш 50 публіцыстычных нарысаў, сярод якіх: «Шевченко і самостійна Україна» (Київ, 1918), «Завдання української еміграції» (Прага, 1926), «Ляхоманія (Наша доба)» (Прага, 1931). Пахаваны на праскіх Гальшанах.

2 Названае Таварыства было арганізаванае з мэтай ўзаемнага студыявання і прапаганды, разам з украінскім, чэска-славацкім пісьменствам, сучаснай сусветнай літаратуры. Дзеля дасягнення адзначанае мэты Таварыства:

- а) стварае літаратурныя студыі, школы-студыі, лекцыі;
- б) выдае часопісы, альманахі, акрамя таго, творы як арыгінальныя, так і перакладныя... (ЦДАВО, ф. 3801, воп. 1, спр. 348, арк. 3).

3 ЦДАВО, ф. 3563, воп. 1, спр. 158, арк. 163—163 адв.

4 Душэўская Ганна, родная сястра Кляўдуша Дуж-Душэўскага. Нарадзілася 1(13).12.1893 г. у Глыбокім. Сярэдняю адукацыю

атрымала ў Вільні ў адной мясцовай жаночай гімназіі. У 1917 г. паступіла на гісторыка-філялягічны факультэт Пецярбурскага ўнівэрсытэту, паспела скончыць 2 курсы. З 1919 г. у Вільні, актыўна ўдзельнічала ў беларускім нацыянальным руху, сябра Беларускага таварыства помачы пацярпелым ад вайны, беларускага настаўніцкага хаўрусу ў Вільні. 2 гады выкладала польскую мову ў Віленскай беларускай гімназіі. Вызначалася артыстычнымі здольнасьцямі, удзельнічала ў спектаклях беларускай драматычнай дружыны ў Вільні. З вясны 1921 г. пераехала ў Коўна. У літоўскай сталіцы працавала ў мясцовых беларускіх нацыянальных арганізацыях. У канцы 1922 г. едзе ў Бэрлін, дзе паступае ў тэатральна-мастацкую студыю. Далейшы лёс невядомы.

5 ЦДАВО, ф. 3563, воп. 1, спр. 158, арк. 165—166.

6 Маюцца на ўвазе прыхільнікі Пятра Крэчэўскага і Васіля Захаркі.

7 ЦДАВО, ф. 3563, воп. 1, спр. 158, арк. 168—168 адв.

8 Тамсама, арк. 169.

Вольга ЯМКОВА (Кіеў).

**Лекцыя Аляксандра Цьвікевіча «Беларускі нацыянальны рух» і дыскусія пасля яе, што адбыліся ва «Украінскай хаце ў Празе»
вясной 1925 г.**

Міжваенная Прага 1920—1930-х гг. стала прытулкам для мноства дзеячоў расейскай, украінскай, беларускай, грузінскай эміграцыі і іншых прадстаўнікоў нацыянальных элітаў былой Расейскай імперыі, якія апынуліся ў выгнанні пасля ўсталявання на іхнай радзіме бальшавіцкага рэжыму. Бальшыню зь іх складалі прадстаўнікі сацыялістычных партыяў розных адценьняў: сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), сацыял-дэмакратаў (меншавікоў), сацыял-фэдэралістаў, «трудоўікоў» ды г. д. У той час, калі, напрыклад, Парыж, Бэрлін, Бялград атаймавалі эмігранцкія дзеячы правых партыяў, манархісты (расейцы), гетманцы (украінцы), Прага стала апірышчам левых. Гэта наклала адбітак на палітычныя стасункі паміж рознымі нацыянальнымі палітычнымі групамі. Самай шматлікай зьяўлялася расейская эміграцыя. Адчуваючы колькасную перавагу, апошняя, як правіла, трымалася асобна ад нацыянальных эмігранцкіх калёніяў, варожа ставілася да ўкраінскіх, беларускіх, грузінскіх ды іншых «самастійцаў», па-ранейшаму адстойвала ідэалёгію «адзінай і непадзельнай Расеі» ў межах да 1914 г. Выключэньне складала толькі нешматлікая эсэраўская група расейцаў на чале зь Віктарам Чарновым і Вісарыёнам Гурэвічам. Апошнія, з прагматычных меркаваньняў, імкнуліся шукаць паразуменьне і выпрацоўваць адзіны плян дзеяньняў са сваімі палітычнымі аднаверцамі: украінскімі ды беларускімі эсэрамі. У выніку доўгіх дыскусіяў і ўзгадненьняў пазыцыяў гэтых групы пайшлі на стварэньне ў кастрычніку 1926 г. Сацыялістычнай лігі Новага Ўсходу, якая ставіла за мэту «стварэньне маральна-палітычнай атмасфэры, неабходнай для вырашэньня нацыянальнага пытаньня ва Ўсходняй Эўропе». Сябры Лігі прызнавалі прыныцыты раўнапраўя ўсіх нацыяў, іх неад’емнае права на самавызначэньне да поўнай палітычнай незалежнасьці. Асноўнай палітычнай лініяй новай міжнацыянальнай арганізацыі стала ідэйнае непрыманьне й актыўнае супрацьстаяньне як «чырвонаму імперыялізму Крамля» (бальшавізму), так і «чорнаму імперыялізму капітала» (фашызму). Але ж большасьць сябраў Загранічнае групы Партыі расейскіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў абвінавацілі свайго лідэра Віктара Чарнова ды ягоных прыхільнікаў у тым, што ён ідзе на раскол адзінага расейскага лягеру дзеля сэпаратных памкненьняў украінскіх і беларускіх дзеячоў. З-за рэальнай пагрозы пазбавіцца партыйнага

лідэрства і нават быць выключаным з партыі група Чарнова пайшла на згортваньне чыннасьці Лігі ў пачатку 1930-х гг.

Другой па шматлікасьці й уплывовасьці сярод эмігранцкіх калёніяў у Празе-Чэскай пасья расейцаў была ўкраінская грамада. Менавіта ўкраінскія палітычныя й грамадзка-культурныя структуры і ўстановы ў Чэха-Славацчыне сталі апірышчам антыімпэрскіх дэмакратычных сілаў былой Расейскай імперыі. Адным з такіх цэнтраў стала «Ўкраінская хата ў Празе», утвораная зь ініцыятывы Ўкраінскага грамадзкага камітэту ў сакавіку 1923 г. Падчас свайго існаваньня гэты клуб (спыніў сваю чыннасьць у 1925 г.) стаў адным з галоўных месцаў «адпачынку й ідэйнага гуртаваньня» ня толькі ўкраінскай калёніі ў Чэхіі, а таксама нешматлікіх эмігрантаў зь Беларусі, Грузіі, Арменіі, Паўночнага Каўказу, Кубані ды іншых рэгіёнаў. Тут была створана добрая бібліятэка (мела ў сваіх фондах 6087 бібліяграфічных найменьняў, што складалі 6223 тамы), якою карысталіся каля 450 чалавек, кнігарня, сталойка з буфэтам. Пры «Ўкраінскай хаце ў Празе» дзейнічалі хор і струнны аркестар, драматычная дружына, Таварыства аматараў шахматаў, Асацыяцыя ўкраінскіх пісьменьнікаў. Увесь час тут ладзіліся канцэрты, тэатральныя вечарыны, культурна-асьветныя лекцыі, чыталіся навуковыя рэфэраты, адбываліся палітычныя дыскусіі. Неаднойчы з наведвальнікамі й лекцыямі тут выступалі і прадстаўнікі беларускай эміграцыі: Пётра Крэчэйскі, Тамаш Грыб, Васіль Захарка, Аляксандар Цьвікевіч. Апошні, хоць жьў стала ў Коўне, неаднаразова наведваў чэскую сталіцу як кіраўнік Ураду Беларускае Народнае Рэспублікі (з 1923 г. Рада БНР перабралася зь літоўскае сталіцы ў Прагу). Цьвікевіч меў даўнія кантакты з украінцамі, з 1919 г. зьяўляўся ўпайнаважаным БНР ва Ўкраіне, асабіста знаў многіх уплывовых украінскіх палітыкаў. Таму запрашэньне яму з боку кіраўніцтва «Ўкраінскае хаты» прачытаць рэфэрат па гісторыі беларускага вызвольнага руху не было выпадковым. Гэта было адно зь першых знаёмстваў украінскай і грузінскай грамадзкасьці з гісторыяй Беларусі. Разам з тым чытачу будзе цікава і тая дыскусія, што адбылася пасья выступленьня аднаго з кіраўнікоў БНР.

ЛЕКЦЫЯ Д-РА АЛЯКСАНДРА ЦЬВІКЕВІЧА «БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ»

Польскае панаваньне над Беларусьскай стварыла тутэйшы вышэйшы шляхецкі стан, які вызнаваў каталіцтва. Апошні, размаўляючы на польскай мове, цалкам быў чужы для працоўнага беларускага народу. Беларусы ў сацыяльным дачыненні ўдзялі з сябе ніжэйшы стан, а па рэлігіі яны падзяляліся на дзьве паловы: заходне-каталіцкую і ўсходне-праваслаўную. Пад расейскае панаваньне Беларусь адышла пасля падзелу Рэчы Паспалітай між Аўстрыяй, Прусіяй і Расеяй. Расейская афіцыйная палітычная думка, бяручы пад увагу агульнае праваслаўнае веравызнаньне, блізысьць і зразумеласьць дзвух славянскіх [беларускай і расейскай] моваў, абвясцілі, што Беларусь далучана як непадзельная частка Расейскай імперыі і што жыхарства далучанай краіны ёсьць непадзельная частка расейскае нацыі. Без уліку на гэтае сыцьвярджэньне расейскія імператары ня раз, у залежнасьці ад палітычных варункаў і ўплываў і нават у залежнасьці ад асабістых сымпатыяў, пры кіраванні Беларусьскай абавіраліся то на нізшы славянскі праваслаўны беларускі стан, то на вышэйшы польска-шляхецка-каталіцкі. У гэтых дачыненнях расейская палітыка ўвесь час забегала то ўлева, то ўправа на 90 градусаў.

Кацярына II — Вальтар у спадніцы, — пры якой Беларусь была далучана да Расеі, разбіралася ў справах досьць добра. Яна адразу пачала падтрымліваць беларускія масы, абмяжоўваючы на іх карысьць (звычайна адпаведна агульнай расейскай палітычнай сітуацыі) правы польска-шляхецкага стану. Здавалася, што беларускае жыхарства пазбавіцца, нарэшце, надалей прыгнэту польскіх паноў і з часам зможа вызваліцца з-пад польскага эканамічнага і культурнага засілья. Але ўжо Павал I зьмяняе лінію паводзінаў сваёй папярэдніцы. Ён касуе ўсе абмежаваньні ў дачыненні да польскай шляхты і, абавіраючыся на яго ў адміністрацыйнай працы, як на асноўную палітычна-культурную сілу, зьвярнуў ім усе прывялеі, аддаючы зноў пад іх загад працоўныя беларускія масы.

Аляксандар I прадоўжыў тое, што распачаў Павал I. Пасля сьмерці Аляксандра I, польска-шляхецкі лягер, падбадзёраны Францыяй, якая ўвесь час высоўвала наперад польскую праблему, [у 1831 г.] учыніла паўстаньне супраць Расеі. Тагачасны расейскі імператар Мікалай I жорстка зьліквідаваў тое паўстаньне, пачаў страшэнны пераслед бунтарскае шляхты, супрацьстаўляючы ёй беларускія масы.

Аляксандар II, пад уплывам розных палітычных інтрыгаў палякаў у Пецярбурзе і Маскве, зноў пачаў прыхільна ставіцца да шляхты, яна зноў пачала набіраць сілы. Пачуўшы пад нагамі грунт, апошняя пачала жвава разгортваць сваю чыннасць і ўрэшце, цалкам забыўшыся пра мінулыя ўціскі і паразы пасля першага паўстання, робіць [у 1863 г.] новае паўстанне супраць Расеі.

На гэты раз сярод паўстанцаў ня было той аднасыці, што панавала сярод шляхты падчас першага паўстання. Рэч у тым, што беларускае пытанне, дзякуючы ўтварэнню ўніверсітэту ў Вільні, пачало набываць іншы характар. З гэтага ўніверсітэту выйшла багата людзей, якія пачалі збіраць этнаграфічны беларускі матэрыял, пачалі дасьледваць беларускую мову і песні. Хоць усё гэта зважалася толькі як адметнасць польскае культуры і этнаграфіі, насуперак гэтых уяўленьняў яны ўпершыню заклаі грунт для дасьледваньня беларускага пытаньня. Дзякуючы гэтым дасьледваньням пачала акрэсьлівацца сацыяльная структура беларускага народу, ягоная псыхалёгія, культурныя асаблівасьці й патэнцыйная сіла. З улікам усяго гэтага, падчас другога паўстання зьяўляюцца людзі, якія выразна ўстаюць на цалкам акрэсьленую пазыцыю. З аднаго боку — змагацца супраць Масквы, а з другога — вясці змаганьне з польскай шляхтай. Паўстанне было скоро падаўлена. Мураўёў неміласэрнымі катаваньнямі і павешваньнямі на шыбеніцах дасягнуў таго, што ўплывы польска-шляхецкага стану цалкам зьніклі, а сама шляхта цалкам загубіла сваю актыўнасць і моц. Але і пасля ўсяго гэтага палякі не жадалі адмовіцца ад Беларусі і ўвесь час трактавалі, што Беларусь ёсьць часткай польскае дзяржавы, а беларускае насельніцтва — частка польскага народу. Адзін эмігрант паляк, вывучаючы побыт беларусаў, будучы ў захапленьні ад беларускай мовы, у канцы ўсё ж такі заяўляе, што і мова гэтая і песні ёсьць... польскія. З гэтага ўсяго бачым, што Беларусь была аб'ектам змаганьня двух народаў: польскага і маскоўскага. Ейнае тэрытарыяльнае становішча было якраз такое, што тут сутыкаліся два супрацьлеглыя напрамкі: лацінства і праваслаўе. Беларусь тварыла мяжу паміж маскоўскім усходам і польскім захадам.

Пасля другога польскага паўстання палітыка Расеі, здавалася, быццам прыняла больш паслядоўны характар. Але ж палякі, пацярпеўшыя паразу, пачалі зноў думаць пра новыя мэтады змаганьня. Яны пачалі дабірацца да душы беларускага народу, пачалі ўсё больш уздзейнічаць на псыхалёгічныя з'явы беларускага жыцьця. Але беларускае жыхарства ўжо ў гэты момант стала ўздымацца, стала тварыць свой сьветапогляд.

Зьявіўся паэт Янка Купала, які выйшаў з-пад сялянскай страхі, які, праз свае вершы, пратэстуе супраць прыгнёту свайго народу, абуджае сваіх землякоў ад цяжкага сну, паказвае сацыяльныя крыўды і цяжкае матэрыяльнае становішча свайго народу. Беларусь пачала рухацца. Да 1905 г., да першай Расейскай рэвалюцыі Беларусь набірала сілы. З пачаткам рэвалюцыі беларусы пачалі арганізоўвацца ў таварыствы. З’явіліся здольныя паэты і літаратары. Цяпер змаганьне адбывалася толькі супраць Маскоўшчыны. Палякі на гэты час перасталі прэтэндаваць на Беларусь і сканцэнтравалі сваю палітыку ў этнаграфічных польскіх межах. Згуртаваўшыся, беларусы ўзьнялі паходню змаганьня, дамагаючыся для свайго краю аўтаноміі. Але хутка перамагла расейская рэакцыя. Расейская дэмакратыя была разбіта, разбіты таксама беларускія сілы. Падчас 1-й расейскай рэвалюцыі беларусы асабліва зыйшліся з украінцамі, зь якімі мелі шмат супольных момантаў. Панаваньне расейскае рэакцыі цяжка адбілася на разьвіцьці беларускай нацыянальнай думкі і беларускіх нацыянальных сілаў увогуле. З пачаткам [сусьветнай] вайны было ўзьнята польскае пытаньне, а разам зь ім востра паўстала ў тагачасны момант пытаньне беларускае. Палякі [заявілі] пра свае прэтэнзіі на беларускую тэрыторыю. Расейская палітычная думка зноў пачала хістацца. Цікава, што ў той момант бадай усё расейскае грамадства вызнавала зусім магчымым, што дзеля залагоджаньня стасункаў паміж Расеяй і Польшчай прыйдзецца заходнюю каталіцкую Беларусь аддаць палякам. Вось той прынцып «падзяляй і пануй», які апанаваў тады палітычныя і грамадзкія расейскія сфэры (заява П. Мілюкова). Перад беларускім народам паўстала страшэннае пытаньне падзелу, падзелу мяжой беларускага жывога арганізму. Рэвалюцыя [1917] сытуацыі не зьмяніла, а Рuskая змова [1921] бальшавікоў і палякаў была толькі лягічным наступствам усіх папярэдніх польска-расейскіх дачыненняў. Падчас вайны зьявілася яшчэ трэцяя сіла, якая разварушыла беларускае пытаньне, — гэта была Нямеччына. Немцы жадалі далучыць Беларусь да Літоўскага княства, на чале якой павінен быў стаць каронпрынц і граць тыя ж самыя мелёды, якія граў расейскі ўрад. Пачалася [Лютаўская] расейская рэвалюцыя. Беларусы пачалі гуртавацца. Але ўся трагедыя беларусаў палягла ў тым, што паўсюль панаваў хаос, ня было адзінай мэты, адзінай кансалідаванай думкі. Нацыянальны кангрэс, што сабраўся ў Менску, нічога пазытыўнага ў гэтым кірунку ня даў. Грамадства падзялілася на цэнтралістаў і фэдэралістаў. Групы нішчылі адна адну, не ўкладваючы жаднага зместу ані ў свае праграмы, ані ў штодзённую палітычную чыннасьць. Расейцы, спачатку эсэры, а пасля

большавікі, ставіліся да беларускага руху варожа і ўсімі сродкамі змагаіліся супраць апошняга. У гэты момант сьвядомая частка беларускага грамадства пабачыла, што ўласнымі сіламі яна ня зможа змагацца з расейцамі, і пачала шукаць сабе хаўрусьнікаў у змаганьні. Гэтым хаўрусьнікам стала Ўкраіна. Пачынаюцца дачыненні Кіева зь Менскам і Менску з Кіевам. Змаганьне абвастраецца. Беларусы абвясчваюць незалежную [Беларускую Народную] Рэспубліку. Катастрофа Ўкраінскай [Народнай Рэспублікі] фатальна адбілася на Беларусі. Яна ня здолела выстаяць супраць большавікоў. Сьтуацыя ўскладнялася, бо адна частка [беларускіх нацыянальных дзеячоў] перайшла на бок маскалёў, а другая пачала прыслухвацца да польскага голасу. Варшава, калі заняпаў Кіеў, стала [галоўным] цэнтрам ва Ўсходняй Эўропе.

Палякі абяцаюць беларусам усялякія вольнасьці, аўтаномію, намагаючыся перацягнуць беларускія актыўныя сілы на свой бок. Пачалося змаганьне. Незалежнікі былі супраць згоды з Польшчай, зважалі яе за свайго найбольшага гістарычнага ворага. Прыхільнікі Польшчы перамаглі. Урэшце рэшт, Беларусь была падзелена на дзьве часткі. Заходнюю забралі палякі, а ўсходнюю маскоўскія камуністы. Па жывому арганізму праведзена жалезная крывавае заслона гвалтоўнага падзелу. Польскі кат і маскоўскі хам адчулі тут сябе гаспадарамі і адкрыта пачалі ўвасабляць у жыцьцё свае «ідэйнасьці» ў дачыненні да беларусаў. Беларускі народ апынуўся ў няволі, а змагары за ягоную волю мусілі пакінуць свой край і шукаць прытулку на чужыне.

Але сучасны момант паказвае, што змаганьне ніколі не праходзіць дарма, а дае заўжды рэальны здабытак. Беларуская нацыянальная думка, якая не магла доўга выкрышталізавацца, крышталізуецца цяпер. Масы абудзіліся да жыцьця. Большавіцкі бізун і польская шляхецкая нагайка нагадалі, што толькі незалежнасьць дасць мажлівасьць вольна жыць і разьвіваць сваю культуру. Толькі незалежнасьць прынясе вызваленьне беларускаму народу. Праўда, — заявіў лектар, — у нас мала сілаў, але нас ня страшыць веліч ідэі. Калі не цяпер, дык праз год, праз два... праз дзесяць гэтая ідэя будзе зьдзейсьнена. Чым велічней ідэя, тым болей напружанасьць у змаганьні. Няхай жа адзінай паходняй для беларускага народу будзе: Незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. Цяпер ідзе завяршальны пэрыяд зьбіраньня сілаў. За кардонам творацца інтэлігэнцкія кадры працаўнікоў. Прыйдзе пара, і слова «Незалежнасьць» будзе мець ня толькі ідэйны змест, але і рэальны. Таму пара: нацыянальная сьвядомасьць беларускіх масаў, якія

адчулі, што свае сацыяльныя патрэбы яны змогуць здзейсніць толькі ў незалежнай Рэспубліцы, праз сваю актыўнасць і інтэлектуальную моц інтэлігенцкіх працаўнікоў. Воля беларускага народу да незалежнасці цяпер нязломна, і незалежная Беларусь цяпер ня толькі мроя, але і рэальны чын.

[ДЫСКУСІ]

Пасля гэтага ўзяў слова, [кіраўнік групы грузінскіх сацыялістаў у Чэха-Славаччыне] спадар **Айоло**. Ён заявіў, што расейская грамадзкасць асвятляла і асвятляе беларусаў як пераходную ступень паміж украінцамі і расейцамі. Я, — кажа прамоўца, — бачу, што беларусы арганічна больш звязаны з украінцамі. Пра гэта сьведчаць гістарычныя палітычныя традыцыі, шчыльная псыхалягічная сувязь паміж украінскаю і беларускаю мовамі і супольнымі інтарэсамі ў мінулым. Далей прамоўца заявіў, што падчас рэвалюцыі ўсе паняволеныя нацыі, як пазначыў і дакладчык спадар Цьвікевіч, мелі поспех ў змаганні толькі праз тое, што бачылі перад сабой волата Ўкраінца. Пакуль маскалі не павалілі гэтага, дагэтуль не змагі яны паваліць іншыя малыя народы: грузінаў, беларусаў і г. д. Гэты гістарычны факт паказвае, што волю ўсіх паняволеных маскалямі народаў можна здабыць толькі супольна. Усе паняволеныя павінны з'єднацца ў адзіны супольны фронт для змагання супраць супольнага ворага. Прымітыўны камуністычны абсалютызм, а таксама сафістычны маскоўскі сацыялізм ніколі ня йдзе насустрач паняволеным народам і заўсёды будзе імкнуцца да таго, каб, калі ня сілай, дык падманам, захаваць сваю верхнасць, сваё пануючае нацыянальнае становішча. Сацыялізм ня зможа стаць рэчаіснасцю, пакуль паняволеныя народы не здабудуць сваёй поўнай незалежнасці. Ідэя нацыянальнае незалежнасці мусіць здзейсніцца ў рамках капіталістычнага ладу. Калі здзейсніцца ідэя раўнапраўнасці ўсіх народаў, толькі тады капіталістычны лад, як зьява заалёгічнасці і гвалту, перастане існаваць, тады толькі ён пазбавіцца сваёй рэальнай моцы. Таму барацьба нацыяў за незалежнасць ёсць разам з тым барацьба за сацыялізм. Толькі актыўныя адзінкі, клясавыя і нацыянальныя калектывы змогуць у будучым здзейсніць ідэю ўсечалавечага братэрства, роўнасці і свабоды.

Наступны прамоўца, старшыня [Украінскага] Грамадзкага камітэту **Мікіта Шапавал**. Характарызуючы сьцьвярджэнні папярэдніх прамоўцаў пра тое, што барацьба беларускага і грузінскага народаў залежала і залежыць ад барацьбы за сваю незалежнасць украінскага народу, ён паясьніў, што гэта ёсць страшны факт, бо найцяжэй адчуваць волю і ня мець уласных сілаў здзейсніць яе. Украінскі

народ на гэты раз не ўтрымаў сваіх незалежніцкіх пазыцыяў. Украіна падзелена паміж трыма акупантамі: Маскоўшчынай, Польшчай і Румыніяй. Што гэта значыць? — пытаецца прамоўца. Можна, і ўкраінскі народ ня зможа здабыць уласнае волі? Не! Гэта толькі адзін з момантаў цяжкай паразы, якая трапляецца ў гісторыі ўсіх, нават найвялікшых народаў. Украінскі народ мае вялікую патэнцыйную моц. 40-мільённы народ ніколі не адмовіцца ад змаганьня за сваю волю, за нацыянальную і сацыяльную роўнасьць. Толькі незалежнасьць прынясе тую роўнасьць, толькі незалежнасьць дасць мажлівасьць украінскаму народу разьвіваць свае інтэлектуальныя і псыхалёгічныя здольнасьці, сваё эканамічнае і культурнае жыцьцё. Украінскі народ, маючы вялікую патэнцыйную моц, ня змог максымальна разгарнуць тую моц дынамічна, бо ня меў таго актыўнага інтэлектуальна-творчага элемэнта, што пераўтварае патэнцыял у дынаміку, згартоўвае масу ў адзіны маналіт, у адзіны вялізны караючы кулак, ня меў адпаведнай фахавай інтэлігенцыі, якая стаяла на чале змаганьня за сваю незалежнасьць, прапарцыйна не адпавядала агульнай колькасьці ўкраінскіх масаў. Таму чарговае заданьне ўкраінскага народу ёсьць падрыхтоўка адпаведных кадраў інтэлігенцыі. Маса свой шлях знайшла, цяпер трэба толькі стварыць тую сілу, якая б магла стаць на чале народу, якая б магла нутрана змацаваць гэтую масу і павесці ў апошні рашаючы бой супраць сваіх гнабцеляў. Калі настане адпаведны момант, украінскі народ ня спыніцца ні перад якімі перашкодамі, і дзеля дасягненьня сваёй мэты — Незалежнасьці, — не спужаецца найстрашнейшых пакутаў, не пашкадуе ніякіх ахвяраў. Масква—Варшава—Букарэшт — вось галоўны фронт змаганьня ўкраінскага народу. Украінскі народ цьвёрда стаіць на сваёй пазыцыі: ніводнага кавалку чужой зямлі для сябе, але: ніводнага кавалку зямлі, ніводнага ўкраінскага грамадзяніна чужынцам. За гэта ён пойдзе на барыкады, дзеля гэтага ён пойдзе да апошняга ў змаганьні са сваімі гвалтаўнікамі. Украінскі народ ня гіне пад панаваньнем чужой культуры, а жыва адчуваючы, думаючы здаровы арганізм, праз гэта ён ніколі не адмовіцца думаць, жыць і адчуваць так, як ён хоча. Але ўкраінскі народ памятае, што перад ім не адзін вораг, што перад ім фронт з'яднаных драпежнікаў, які супольна паняволілі яго і супольна імкнецца трымаць гэты фронт панявольеньня і гвалту. Таму фронту гвалту, фронту паню-гнабцеляў трэба супрацьпаставіць адзіны фронт паняволеных. Змаганьне ня спыніцца да тэй пары, пакуль нявольнік не здабудзе становішча, роўнага са сваімі гнабцелямі. Панявольеньня мусяць зьяднацца. Адзін за ўсіх і ўсе за аднаго. Калі распачнецца апошні рашаючы бой, дык

украінскі народ памятуе, што ягоны фронт цягнецца разам з фронтам беларускім і грузінскім. Грузіны мусяць памятаваць, што іх фронт цягнецца ня толькі супраць маскалёў, але і супраць Варшавы і Букарэшту, бо гэтага вымагае барацьба паняволеных, нявольнікаў супраць гнабшчеляў. Тое ж самае мусяць памятаваць беларусы. Грузіны і беларусы праз тое страцілі сваю незалежнасьць, за што яе страцілі й украінцы. Таму выходзіць, што вораг разьбівае ўсіх па аднаму. Разьбіўшы Ўкраіну, ён лёгка справіўся з грузінамі, а потым з беларусамі. Так дыктавала лёгіка, жалезная гістарычная паслядоўнасьць прычынаў і наступстваў. Гэтую лёгіку і паслядоўнасьць мусяць зразумець паняволеныя народы і ў будучым супраць адзінага фронту сваіх ворагаў стварыць адзіны фронт прыяцеляў-сяброў, фронту катаў супрацьпаставіць фронт актыўных, сьвядомых магутных паняволеных народаў. У гэтым палягае ідэя сусьветнага братэрства, роўнасьці і свабоды, у гэтым палягае ідэя сацыялізму: роўнасьць між роўнымі, воля між вольнымі, братэрства між братамі.

Прадмова і публікацыя Вольгі ЗУБКО.

*Цэнтральны дзяржаўны архіў органаў улады і кіраваньня Ўкраіны ў
Кіеве, ф. 3801, воп. 1, спр. 382, арк. 1—8.*

Беларускае студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэха-Славацчыне ў 1920—1930-я гг.

У 1920—1930-я гг. Чэха-Славацчына ў шэрагу іншых краінаў Цэнтральнай і Заходняй Эўропы была адным з галоўных цэнтраў антыбальшавіцкай эміграцыі з абшараў былой Расейскай імперыі. Сюды палітычныя выгнаньнікі й уцекачы траплялі рознымі шляхамі. У прыватнасьці, украінцы — у выніку паразы нацыянальна-вызвольнага змаганьня супраць расейскага бальшавізму ў 1917—1920-я гг. і ўсталяваньня савецкай улады ва Ўкраіне. Яны эмігравалі разам з установамі ўраду Ўкраінскае Народнае Рэспублікі і фармаваньнямі нацыянальнага войска. Гэта была палітычная эміграцыя, якая прымала актыўны ўдзел у палітычных працэсах ва Ўкраіне. Сваё становішча выгнаньнікаў яны лічылі часовым, таму галоўныя эміграцыйныя хвалі з Цэнтральнай і Ўсходняй Украіны, Галіччыны і Букавіны былі накіраваны ў бліжэйшыя суседнія краіны Эўропы, у прыватнасьці — у Чэха-Славацчыну.

Сытуацыя зь беларускай эміграцыяй у міжваенны пэрыяд істотна рознілася ад украінскай. Дзеячы Беларускае Народнае Рэспублікі, што знайшлі палітычны прытулак у Празе, у агульнай масе беларускай калёніі ў Чэха-Славацкай Рэспубліцы (ЧСР) складалі нязначную частку. Наплыў беларускіх эмігрантаў у ЧСР у гэты пэрыяд быў звязаны з наступствамі Рыскай дамовы 1921 г., заключанай паміж Польшчай і бальшавіцкай Расеяй, паводле якой Беларусь была падзелена на дзьве часткі — польскую й савецкую. Важнейшым фактарам у чыннасьці беларускай эміграцыі ў Чэха-Славацчыне быў сацыяльны і менш — палітычны. У 1923 г. з 300 чалавек, выхадцаў зь Беларусі, што апынуліся ў ЧСР, 90% складалі ўраджэнцы Віленшчыны і Горадзеншчыны, дзеці сялянаў з заходнебеларускіх вёсак, і ва ўмовах палітычнага рэжыму II Рэчы Паспалітай не маглі атрымаць на радзіме вышэйшае адукацыі. Гэта былі маладыя людзі зь няпэўнымі палітычнымі поглядамі (мноству ня споўнілася яшчэ і 20 гадоў), якія прыехалі атрымаць у Чэха-Славацчыне вышэйшую асьвету. Пра інтэлектуальную слабасьць і палітычную нетрываласьць бальшыні прадстаўнікоў беларускай эміграцыі канстатаваў прафэсар Украінскага пэдагагічнага інстытуту імя Міхайлы Драгамана ў Празе Шэлухін, які адзначаў, што «інтэлігенцыі ў іх [беларусаў. — В. Я.] вельмі мала, шырокія слаі насельніцтва не актыўны, і пры першай магчымасьці яны могуць зрабіць крок супраць нас [украінцаў]».

Масавы прыток эмігрантаў з былой Расейскай імперыі ў Чэха-Славацчыну пачаўся з 1921 г. У гэты год у краіну прыбыло звыш 6 тыс. чал. Ужо ў 1923 г. паток эмігрантаў дасягнуў 23 тыс. чал., у 1925

г. — 25 тыс., 1932 — 10,5 тыс., 1936 — каля 9 тыс.¹. Трэба зацеміць, што ня ўсе эмігранты ўлічваліся афіцыйнай статыстыкай, значную частку зь іх складалі г. зв. «нелегалы», таму дакладную лічбу іх вызначыць цяжка. Тым больш што Чэха-Славацчына для некаторых зьяўлялася своеасаблівым «перавалачным пунктам» на шляху ў больш заможныя краіны Заходняй Эўропы ці была часовым месцам знаходжаньня, дзе можна было атрымаць адукацыю ў прэстыжных вышэйшых школах Прагі, Брно і Братыславы, каб потым крочыць далей у пошуках працы ў Францыі, Нямецчыне, Аўстрыі ды г. д.

Урад Чэха-Славацкае Рэспублікі ў адрозьненьне ад урадаў большыні іншых эўрапейскіх дзяржаваў заняў асобную пазыцыю ў дачыненьні да эмігрантаў з абшараў былой Расейскай імперыі. Сваю палітыку ў гэтым пытаньні кіраўніцтва ЧСР праводзіла ў адпаведнасьці са зьнешнепалітычнымі прыярытэтамі сваёй краіны. Прыхільнасьць «айцоў» чэскага нацыянальна-вызвольнага руху Т. Масарыка, К. Крамаржа і Э. Бэнэша да ідэяў «паступовага панславізму» яшчэ ў пэрыяд змаганьня за нацыянальную дзяржаўнасьць адыграла не апошнюю ролю ў фармаваньні палітыкі «добрай рукі» ў дачыненьні да «ўсходняй» хвалі эміграцыі. Кіраўніцтва Чэха-Славацчыны пільна сачыла за падзеямі ў Савецкай Расеі (пазьней Савецкім Саюзе), спадзеючыся на хуткую зьмену там палітычнага рэжыму. Яшчэ ў 1919 г. пры міністэрстве замежных справаў ЧСР быў створаны асобны аддзел або сэкцыя (вызначалася грыфам II/2), якая павінна была сачыць за сытуацыяй у суседніх краінах, галоўным чынам, на ўсходзе ад Чэха-Славацчыны. Акрамя таго, супрацоўнікі вышэйузгаданага аддзелу рэгістравалі эмігрантаў, што прыбывалі ў краіну, кантралявалі іх грамадскую й палітычную чыннасьць, пераважна тых, хто нэгатыўна ставіўся да палітычнага ладу ў ЧСР: экстрэмістаў-радыкалаў як левага, так і правага кірунку (камуністаў, скрайніх манархістаў, пазьней — прыхільнікаў фашысцкай ідэалёгіі). Аддзел II/2 фінансаваў дзейнасьць у Празе Славянскай бібліятэкі й Расейскага замежнага гістарычнага архіву. У 1921 г. аддзелу было даручана падрыхтаваць г. зв. «Рускую акцыю» (Ruska rotosnб аксй), падчас якой плянавалася аказваць матэрыяльную дапамогу эмігрантам з былой Расейскай імперыі й іхным арганізацыям². Прэзыдэнт ЧСР Т. Масарык і першы прэм'ер-міністар К. Крамарж, якія трымаліся антыбальшавіцкіх пазыцыяў, афіцыйна абвесьцілі ў дачыненьні да Савецкай Расеі «прыхільны нэўтралітэт», г. зн. неўмяшальніцтва ў яе нутраныя справы, насамрэч усяляк падтрымлівалі вайскоўцаў былой расейскай белае арміі й

прадстаўнікоў антыбальшавіцкіх палітычных партыяў на абшарах сваёй краіны. Яны спадзяваліся, што пасля краху бальшавіцкага рэжыму ў СССР менавіта посткастрычніцкая эміграцыя па вяртаньні на радзіму будзе адыгрываць галоўную ролю ў адраджэньні «новай Расеі», яе «рэканструкцыі» і «эўрапейзацыі», а таксама прапагандаваць шчыльную супрацу з Чэха-Славацчынай у палітычнай, эканамічнай і культурнай сфэрах. Менавіта нацыянальнымі прыярытэтамі сваёй краіны, дзеля ўзьняцця міжнароднага аўтарытэту ЧСР, узмацненьню ейных пазыцыяў ва Ўсходняй Эўропе, а ня столькі альтруістычнымі меркаваньнямі кіравалася кіраўніцтва гэтай краіны, калі працягвала руку дапамогі эмігрантам з былое царскае Расеі. Гэтыя прынцыпы і былі закладзеныя ў праграму дапамогі антыкамуністычнай апазыцыі. Значная частка фінансавай падтрымкі з фондаў «Рускай акцыі», безумоўна, ішла на патрэбы расейскай эміграцыі, але чэха-славацкі ўрад не адмаўляў у дапамозе і прадстаўнікам іншых нацыянальнасьцяў, якія апынуліся ў іхнай краіне: украінцам, беларусам, армянам, грузінам ды інш. Спачатку акцыя разьвівалася ў 2-х кірунках: першы складаўся з дапамогі галадаючым у самой Савецкай Расеі, другі — накіраваны на падтрымку эмігрантаў. У 1921 г. Чэха-Славацчына выдаткавала каля 10 млн. кронаў для Расеі і Ўкраіны. Увогуле на дапамогу галадаючым урадам ЧСР было выдаткавана каля 13 млн. кронаў³.

Аднак у сярэдзіне 1922 г. чыннасьць дабрачынных місіяў у Савецкім Саюзе была забаронена. З гэтага часу пад «Рускай акцыяй» разглядаліся толькі мерапрыемствы, накіраваныя на падтрымку эмігрантаў на тэрыторыі Чэха-Славацкай Рэспублікі. Аднак фінансаваньне расейскіх, украінскіх ды іншых эміграцыйных структураў мела месца толькі ў першай палове 1920-х гг. Фінансаваньне праграмы ў тым памеры, як гэта прадугледжвалася Міністэрствам замежных справаў ЧСР, бюджэт маладой сувэрэннай дзяржавы на працяглы час вытрываць ня мог. Таму зь сярэдзіны 1920-х пачаўся яе перагляд у бок зьмяншэньня выдаткаў.

Кульмінацыяй «Рускай акцыі» стаў 1924 г., калі на патрэбы эміграцыі ўрадам ЧСР было выдаткавана 99.775 млн. кронаў⁴. У сьнежні 1926 г. міністар замежных справаў Э.Бэнэш паведаміў парлямэнту ЧСР пра тое, што Рада Міністраў плянуе ў хуткім часе згарнуць праграму. Ужо ў пачатку 1927 г. міністэрствам замежных справаў Чэха-Славацчыны быў распрацаваны плян паступовага скарачэньня фінансаваньня эміграцыі. У гэтым годзе міністэрства нутраных справаў выдаткавала на «Рускую акцыю» ўсяго 52.137 млн.

кранаў, міністэрствы народнай адукацыі і сельскай гаспадаркі зусім адмовіліся выдзеліць на гэтыя мэты сродкі. Пасья 1928 г. памер асігнаваньняў яшчэ больш скараціўся, у сувязі з чым пачалося закрыцьцё расейскіх і ўкраінскіх навучальных устаноў у ЧСР. Пасья прызнаньня дэ-юрэ Чэха-Славацкай Савецкага Саюзу ў 1935 г. падтрымка расейскай белай эміграцыі ў краіне была афіцыйна спынена. Нягледзячы на складанасьці ў правядзеньні «Рускай акцыі», становішча эмігрантаў у ЧСР было значна лепшае, чым у іншых краінах Эўропы.

З правядзеньнем «Рускай акцыі» зьвязана чыннасьць Украінскага грамадзкага камітэту (УГК), які быў утвораны ў Празе ў 1921 г. зь ініцыятывы ўкраінскай палітычнай эміграцыі сацыялістычнага кірунку на чале зь Мікітам Шапавалам. 1 ліпеня таго ж году статут УГК быў зацьверджаны Міністэрствам нутраных справаў ЧСР, а 7 ліпеня адбыўся ўстаноўчы сход арганізацыі, на якім было абрана ягонае кіраўніцтва ў складзе Мікіты Шапавала, Нікіфара Грыгор'ева, Алеся Міцюка, Рыгора Грыца. Першапачатна ў плянах чэха-славацкага ўраду чыннасьць УГК мусіла абмежавацца ролю пасярэдніка паміж уладамі ЧСР і ўкраінскай эміграцыяй. Але з часам УГК значна пашырыў сфэру дзейнасьці і галоўнаю мэтай стала адстойваньне інтарэсаў эмігрантаў перад урадам Чэха-Славацкай, арганізацыя для іх рабочых месцаў, адукацыі для моладзі, выдавецкай справы, правядзеньне культурна-асьветных мерапрыемстваў. Значную матэрыяльную й арганізацыйную дапамогу Камітэт аказваў студэнтам-эмігрантам, якія вучыліся ў вышэйшых і сярэдніх школах Прагі, Падэбрадах, Брно, Пшыбрамы і Братыславы.

Вядома, што на 1 ліпеня 1924 г. Украінскі грамадзкі камітэт апекаваўся 5209 эмігрантамі. Бальшыня зь іх (2884) — выхадцы з Прыдняпроўя, Кубані, г. зв. Зялёнага Кліну. Разам з украінцамі, зарэгістраванымі ва ЎГК (4925 чал., ці 94,6%), грамадзянства Ўкраінскае Народнае Рэспублікі задэкляравалі 126 (2,4%) жыдоў, 34 (0,7%) беларусы, 49 (0,9%) чэхаў, 16 (0,4%) расейцаў ды інш.⁵

Важную інфармацыю пра нацыянальную й канфэсійную прыналежнасьць, узроставы склад эмігрантаў, якія знаходзіліся ў Празе ў 1921—1924 гг., утрымліваюць зьвесткі анкетаваньня, праведзенага зь ініцыятывы Чырвонага Крыжа Чэха-Славацкай ў чэрвені 1924 г. У апытаньні бралі ўдзел толькі прадстаўнікі нерасейскіх народаў з былой царскай імперыі. Пры аналізе статыстычных зьвесткаў, пададзеных у анкетах, высьвятляецца, што значная частка моладзі прыбыла ў ЧСР з Польшчы, а менавіта 1367 асобаў (74,9%

агульнай колькасці апытаных). З Заходняй Беларусі сюды трапіла і большасць беларусаў (57 з 82)⁶.

Украінцы-эмігранты з Прыдняпроўя, Галіччыны, Букавіны, Валыні, Холмшчыны сяліліся ў асноўным у Празе, Падэбрадах, Брно, а эмігранты-беларусы — пераважна ў чэскай сталіцы. Увогуле Прага была галоўным цэнтрам разьмеркавання студэнтаў-эмігрантаў з рэгіёнаў былой Расейскай імперыі. У Карлавым Універсітэце ды іншых вышэйшых школах сталіцы ЧСР навучалася каля 68% эмігрантаў⁷.

Паводле інфармацыі з анкетаў Чырвонага Крыжа ўкраінцы склалі 93,6%, а беларусы — 4,5% усяго студэнцтва, якое прымала ўдзел у апытанні. 90,8% (1521) украінцаў назвалі сваёй роднай украінскую мову, у той час, калі ўсе апытаныя беларусы і грузіны адзначылі, што роднай мовай для іх зьяўляецца, адпаведна, беларуская й грузінская⁸. Галоўнай задачай як для ўкраінскай, так і беларускай эміграцыі, быў працяг змаганьня за незалежнасць сваёй бацькаўшчыны, вызваленне яе ад замежных акупантаў, абранне дэмакратычным шляхам уласных заканадаўчых, выканаўчых і судовых дзяржаўных органаў. Але дзеля дасягнення гэтай мэты, на думку большасці апытаных, яны павінны былі атрымаць вышэйшую асвету і фахавую спецыяльнасць, каб забяспечыць сваю будучыню, падвысіць інтэлектуальна-прафэсійны ровень. Нягледзячы на тое, што беларуская эміграцыя ў ЧСР, у параўнанні з расейскай і ўкраінскай, была адносна нешматлікай, зь якой мала хто лічыўся, ёй хапіла сілы й інтэлектуальнага патэнцыялу, каб выпрацаваць уласную ідэалёгію і пачаць «уцэлаішчываць» праграму змаганьня за незалежную Беларусь. У перадавіцы «Заданні эміграцыі» штомесячніка «Беларускі студэнт» за 1923 г. (№ 6, кастрычнік), які выдаваўся ў Празе, заяўлялася: «Беларуская эміграцыя, праўда, не такая вялікая, як украінская ці маскоўская, але досыць значная, каб зрабіць дзеля Бацькаўшчыны патрэбную работу. Першае заданне кожнай эміграцыі — гэта знаёміць чужыя ўрады й грамадзянствы з ідэямі й дамаганьнямі свайго народу. [...] Беларуская эміграцыя павінна наўперд паказаць чужым народам, што беларусы дамагаюцца свайго незалежнага быцця, што яны патрабуюць і могуць мець свае асобнае гаспадарства...»

Лічачы сваё становішча ў эміграцыі часовым, украінцы й беларусы актыўна стваралі на тэрыторыі Чэха-Славацкай грамадзянскай, палітычныя, вайсковыя арганізацыі, праводзілі культурна-

адукацыйную чыннасць сярод землякоў, гартавалі сябе для змаганьня за свабоду роднага краю.

Цікавыя звесткі, якія адлюстроўваюць прыбыцьцё ў Чэха-Славацкіну беларускіх абітурыентаў, іх кароткія біяграфы з фотаздымкамі, выяўленыя аўтарам гэтых радкоў у зборы Ўкраінскага грамадзкага камітэту ў Празе, што захоўваецца цяпер у Цэнтральным дзяржаўным архіве вышэйшых органаў улады і кіраваньня Ўкраіны (ЦДАВО) у Кіеве (г. Дадатак). Сярод гэтых дакумэнтаў ёсць сьпіс беларусаў-студэнтаў, якія прыбылі ў чэскую сталіцу з Заходняй Беларусі на вучобу і спадзяваліся атрымаць стыпэндыю ад Чэска-Ўкраінскага камітэту дапамогі ўкраінскім і беларускім студэнтам. Тут мы бачым вядомых у будучым беларускіх палітычных і грамадзкіх дзеячоў: Тодара Анісковіча, Пятра Орсу, Юрку Муху-Мухноўскага ды іншых.

Разам з Украінскім грамадзкім камітэтам матэрыяльную падтрымку эмігрантам-студэнтам аказваў Чэска-Ўкраінскі камітэт дапамогі ўкраінскім і беларускім студэнтам (ЧУК), створаны ў лістападзе 1921 г. Камітэт фінансаваўся зь дзяржаўнага бюджэту ЧСР, таму маладыя ўкраінцы і беларусы атрымлівалі зь яго фонду стыпэндый і аднаразовыя грашовыя дапамогі. У пункце 3 статуту ЧУК запісана (падаецца па-ўкраінску): «Нести матерьяльну і моральну поміч студыюючим Українцям і Білорусинам»⁹. Чэска-Ўкраінскі камітэт складаўся з 8 чэскіх прафэсараў і студэнтаў, 4 прафэсараў Украінскага вольнага ўнівэрсытэту, 4 прадстаўнікоў украінскага студэнцтва, 8 — Украінскага грамадзкага камітэту, 2 — ад арганізаванага беларускага грамадзянства, прадстаўнікоў іншых арганізацыяў (паводле п. 4 статуту ЧУК)¹⁰.

Камітэт актыўна й дзейсна падтрымліваў бедных і малазабясьпечаных студэнтаў-эмігрантаў, пра што сьведчаць наступныя факты. З 1921 па 1923 г. колькасць асобаў, якія атрымлівалі ад ЧУКа стыпэндыю (500 крон), павялічылася з 557 да 1606 чал. За 10 гадоў (1921—1931 г.) стыпэндэнтамі Камітэту сталі 1.992 украінскія студэнты (звесткі пра беларускіх студэнтаў адсутнічаюць). Акрамя таго, ЧУК ствараў для эмігрантаў студэнцкія інтэрнаты, дапамагаў вопраткай, лекамі, забясьпечваў вучэбнай літаратурай, арганізоўваў для іх лячэньне ў санаторыях, падчас вакацыяў ладзіў экскурсіі па краіне, турыстычныя вандроўкі за межы Чэха-Славацкіны.

У фондзе ЧУК у ЦДАВО выяўлены пэрсанальныя студэнцкія лісты беларускіх студэнтаў, што навучаліся ў вышэйшых школах ЧСР у

1923—1924 гг. У іх, што вельмі важна для дасьледнікаў, маюцца фатаграфіі і сыціслыя біяграмы наступных асобаў: Аніськевіча Віктара, Аўчыньнікава Ігара, Бабровіча Янкі Казімера, Бусла Сяргея, Вукдэлчанкі Ядвігі, Геніюш Янкі, Грыневіча Ёладыслава, Дзехшярова Пятра, Дзьмітрыева Аляксандра, Зяньковічанкі Любові, Галубянкi Марыі, Лабоцкага Міколы, Лаўскага Вячаслава, Лябецкага Францішка, Мамонькі Язэпа, Пяткевічаў Францішкі й Вацлава, Шаха Аляксандра. Гэтыя дакумэнты маюць значную цікавасьць для гісторыкаў, што займаюцца дасьледаваньнем беларускага нацыянальна-вызвольнага руху міжваеннага часу.

У Чэха-Славаччыне падчас правядзеньня «Рускай акцыі» стваралася сетка ўкраінскіх сярэдніх і вышэйшых школаў: Украінскі вольны ўнівэрсытэт у Празе (утвораны ў 1921 г.), Украінская гаспадарчая акадэмія ў Падэбрадах (1922), Украінскі пэдагагічны інстытут імя М. Драгаманава ў Празе (1923), Украінскі сацыялягічны інстытут (1927), Украінскія курсы плястычнага мастацтва ў Празе (1923), Украінская рэальная гімназія ў Празе (1925), некалькі матуральных курсаў (навучальныя ўстановы, якія дазвалялі абпурьянтам па паскоранаму курсу атрымаць сярэдняю адукацыю) ды інш. Менавіта ў навукова-адукацыйнай сфэры Ўкраінскі грамадзкі камітэт дасягнуў найбольшых посьпехаў. Сярод студэнтаў украінскіх матуральных курсаў і вышэйшых школаў былі прадстаўнікі іншых нацыянальнасьцяў: беларусы, расейцы, жьдзы і нават чэхі (гл. Дадатак).

Найбольшая колькасьць беларускіх студэнтаў ды матурыстаў, якія навучаліся ва ўкраінскіх вышэйшых школах і на падрыхтоўчых курсах у ЧСР, знаходзілася пры Ўкраінскай гаспадарчай акадэміі ў Падэбрадах. Калі, напрыклад, ва Ўкраінскім пэдагагічным інстытуце імя М. Драгаманава ў 1920-я гг. навучаліся толькі дзьве беларускі — Людміла Краскоўская і Вукдэлчанка Ядвіга, дык у Акадэміі й на матуральных курсах пры ёй у 1923 г. налічвалася 16 беларусаў. Украінская гаспадарчая акадэмія ў Падэбрадах (УГА) была адной з найбольш паважаных украінскіх навучальных устаноў у эміграцыі. 31 студзеня 1922 г. на агульным сходзе Ўкраінскага грамадзкага камітэту была абрана Арганізацыйная камісія па ўтварэньні УГА на чале з М. Шапавалам. Апошні наладзіў кантакты з Усеўкраінскім хаўрусам сельскагаспадарчых тэхнікаў, сядзіба якога знаходзілася ў г. Тарнаве (Польшча), каб апошні дапамог арганізаваць украінскую вышэйшую тэхнічную школу. Сябры Хаўрусу І. Шаўгенаў, Б. Іваніцкі, В. Чэрадзіў, Л. Фралоў, І. Шпарамецінскі, А. Міхайлоўскі ды інш. распрацавалі праект школы. Акрамя таго, Хаўрус прадставіў асноўны кантынгент прафэсарска-выкладчыцкага складу, а таксама

сфармаваў першы прэзыдыюм новаўтворанай Акадэміі, у які ўвайшлі І. Шаўгеніў (рэктар), Б. Іваніцкі (прарэктар), І. Шарамецінскі (сакратар рады прафэсараў)¹¹.

Арганізацыйнай камісіі пры УГК па стварэнні Гаспадарчай акадэміі за вельмі кароткі час удалося дасягнуць юрыдычнае рэгістрацыі новай навучальнай установы (19.5.1922 г.), знайсці фінансавыя сродкі для яе чыннасці й пачаць прыём студэнтаў на 1922/23 навучальны год. Большыня студэнтаў атрымала стыпэндзі ад Міністэрства замежных справаў ЧСР, якому да 1928 г. у адміністрацыйных і гаспадарчых пытаннях падпарадкоўвалася Акадэмія.

Сваю чыннасць УГА афіцыйна распачала 22 красавіка 1922 г. Спачатку курс навучання ў новай навучальнай установе прадугледжваўся тры гады, пазней быў павялічана да чатырох¹². Пры ўтворанай вышэйшай тэхнічнай школе дзейнічалі 3 факультэты: 1) агранамічна-лясны (19 катэдраў) з агранамічным і лясным аддзеламі, 2) эканоміка-каапэратыўны (20 катэдраў) з эканамічным, каапэратыўным і статыстычным аддзеламі, 3) інжынерны (20 катэдраў) з гідратэхнічным і хіміка-тэхналягічным аддзеламі. Агульнае кіраўніцтва УГА здзяйсняла Рада прафэсараў, а выканаўчым органам апошняй быў Сэнат у складзе рэктара, прарэктара, сакратара Рады прафэсараў і дэканаў факультэтаў. У выкладчыцкі склад Акадэміі на 1 лютага 1923 г. уваходзіла 9 прафэсараў, 16 дацэнтаў і 8 лектараў.

Матэрыяльнае забеспячэнне УГА пры яе стварэнні было даволі сціплым (70.000 кронаў штотомесячна), але датацыі чэха-славацкага ўраду на патрэбы Акадэміі паступова павялічваліся. У розныя гады памер фінансавання гэтай вышэйшай школы істотна адрозніваўся: 2.777.848 кронаў у 1927 г. і 1.600.000 кронаў у 1931 г. У канцы 1920-х гг. пачалося значнае скарачэнне фінансавання Акадэміі ўладамі ЧСР. У 1928 г. Міністэрства сельскае гаспадаркі ЧСР забараніла кіраўніцтву УГА прымаць у бягучым навучальным годзе новых студэнтаў і загадала распачаць паступовую ліквідацыю навучальнай установы¹³. Прычынаў такіх зменаў у дачыненні да эміграцыі было некалькі: па-першае, пачатак згорвання чэха-славацкім урадам «Рускай акцыі», па-другое, цяжкі эканамічны крызіс у краіне і ва ўсёй Цэнтральнай і Заходняй Еўропе ў канцы 1920-х — пачатку 1930-х г. У гэты няпроды перыяд жыцця ўкраінскае каленні ў Чэха-Славацкім зачынілася некалькі ўкраінскіх навучальных устаноў. У 1933 г. быў зліквідаваны Украінскі педагагічны інстытут у Празе, Украінская гаспадарчая акадэмія пратрымалася да 1935 г.

Звернемся да сыстэмы арганізацыі навучальнага працэсу ва Ўкраінскай гаспадарчай акадэміі. Многія эмігранты ня мелі закончанага сярэдняга асьветы, таму кіраўніцтва Акадэміі пры фінансавай падтрымцы УГК у 1922 г. арганізавала матуральныя курсы, якія закончылі за ўвесь час 127 чал. У 1923 г. курсы для зручнасьці былі пераведзены ў Прагу, на базе якіх у сакавіку 1924 г. была ўтворана Ўкраінская 3-гадовая рэальная вучэльня.

Матэрыяльную падтрымку студэнтам УГА, акрамя датацыяў ад чэха-славацкага ўраду, аказвалі таксама грамадзкія дабрачынныя арганізацыі: Камітэт дапамогі студэнтам і Добрачынны камітэт. Першая арганізацыя складалася з прадстаўнікоў прафэсуры й студэнтаў Акадэміі й ладзіла сваю чыннасьць пры падтрымцы фінансава-гаспадарчай камісіі, другая, дзякуючы дабрачынным унёскам грамадзкіх арганізацыяў і прыватных асобаў, апекавалася тымі студэнтамі, якія не атрымлівалі стыпэндыяў.

Студэнцтва акадэміі гуртавалася ў рознага роду грамады, таварыствы, гурткі, клубы і г. д. Агульнастудэнцкімі арганізацыямі ў навучальнай установе лічыліся «Акадэмічная грамада УГА» і «Грамада студэнтаў пры УГА». Абедзьве арганізацыі ўваходзілі ў склад Цэнтральнага хаўрусу ўкраінскага студэнцтва (ЦХУС), клапацілася пра матэрыяльнае становішча й інтэлектуальныя правы сваіх сябраў. Пры ўзгаданых арганізацыях дзейнічалі бібліятэкі, чытальні, спартовыя клубы, хор, аркестар, гурток бандурыстаў, іншыя гурткі. Пры акадэмічнай грамадзе існавала таксама Бюро, якое займалася працаўладкаваньнем выпускнікоў акадэміі. Слухачы вышэйшай тэхнічнай школы арганізавалі шэраг прафэсійных студэнцкіх таварыстваў: аграномаў, каапэратараў, пчаляроў, гідратэхнікаў, меліаратараў ды інш., дзейнічаў таксама Хаўрус украінскіх меліаратараў. Пасьля заканчэньня вучобы й паспяховага здачы іспытаў, выпускнікі атрымлівалі адпаведныя дыплёмы і званьне інжынэра.

Разнастайнае па нацыянальнаму складу студэнцтва Акадэміі гуртавалася па зямляцтвах і культурна-асьветных гуртках, празь якія прапагандавалі сваю культуру і мастацтва, разьвівалі тэатральную самадзейнасьць, друкаванае слова на роднай мове. Пры Акадэміі дзейнічала Кубанскае зямляцтва. Гурток студэнтаў з паўночна-заходніх земляў Украіны, Беларускай грамада. На працягу некалькіх гадоў (1925—1927) пры УГА існаваў нештатлікі Беларускі студэнцкі гурток. Паводле свайго статусу арганізацыя мела «прафэсійна-нацыянальны й апалітычны характар», а галоўная мэта гуртка — «групаваньне беларускага студэнцтва ... дзеля ўзаемнай матэрыяльнай і

маральнай дапамогі». Статут арганізацыі на беларускай і ўкраінскай мовах быў зацверджаны Сэнатам УГА 4 лютага 1925 г., але выданьне ўласнага часопісу беларусам дазволена ня было. Распаўся гурток у красавіку 1927 г. з-за палітычных рознагалосьяў сярод сябраў (5 чалавек выйшлі зь яго складу ў знак нязгоды з прасавецкай пазыцыяй старшыні Яна Бабровіча)¹⁴.

Былі выпадкі, калі паміж студэнтамі Акадэміі ўзьнікалі непаразуменьні, якія часам даходзілі да кулачных боек. Жыцьцё ў выгнанні, цяжкія матэрыяльныя ўмовы, фізычная і духоўная зьнясіленасьць, якая суправаджалася дэпрэсіямі, накладвалі свой адбітак на псыхалягічны стан многіх эмігрантаў. Некаторыя так і не прыстасаваліся да новых абставінаў, не знайшлі нічога лепшага, як бавіць час у корчмах за куфлем таннага чэскага піва ці за келіхам бэраўкі, потым спаганяць сваю незадаволенасьць жыцьцём на іншых. Нярэдка гэта прыводзіла да канфліктаў, якія часам азмрочваліся міжнацыянальнымі прэтэнзіямі: расейцаў да ўкраінцаў, ўкраінцаў да беларусаў, беларусаў да расейцаў ці наадварот. На жаль, было і так. Адзін з такіх інцыдэнтаў на «ідэалягічнай глебе» адбыўся паміж беларускімі й украінскімі студэнтамі ў чэрвені 1923 г. Удзельнікамі яго зь беларускага боку сталі студэнты УГА Язэп Мамонька і Сяргей Бусел. Мамонька быў вядомы ў асяродку беларускіх незалежнікаў як актыўны змагар за незалежную Беларусь. Ягонае імя ўжо стала легендарным: неаднойчы ён трапляў у вязьніцы бальшавіцкага ЧК—ГПУ і польскае дэфэнзівы, ня раз яму пагражаў расстрэл. Пасья таго як цудам вырваўся з чэкісцкіх капцюроў, у 1922 г. паехаў з рэкамэндацыі ўраду БНР на вучобу ў Чэхію, але тут, у эміграцыі, так і не знайшоў свайго месца, закінуў вучобу, амаль не наведваў заняткі, паціху дэградаваў і сьпіваўся. Пад уплывам апошняга апынуўся ягоны папелчнік па партыі беларускіх эсэраў, актыўны ўдзельнік антыбальшавіцкага Слуцкага збройнага чыну 1920 г.,

23-гадовы Сяргей Бусел.

Спрэчка і кулачная бойка паміж імі і ўкраінцамі, ураджэнцамі ўсходняй Галіччыны, адбылася ў адной зь піўных Падэбрадаў. У архіве захавалася тлумачальная запіска ўкраінскіх студэнтаў, у якой яны распавядалі пра абставіны сутычкі (падаецца на мове арыгіналу): «16 цього чэрвня в рэставраціі готелю «Централь» стався слідуочый выпадок: ... ми нижчепідписані прийшли... выпить пива за пів години туди ж прийшла компанія чехів... Незабаром до них приедналися студ. Мамонько і Бусел на підпитку обидва. Студ. Мамонько що до

нас тримався демонстративно, а студент Бусел напівголос радив чехам припинити з нами балачки, бо мовляв ми монархисти німецької орієнтації, та ще щось, чого ми вже не чули. З боку чехів після чого почалися ворожі випадки у наш бік і коли залишили ми реставрацію нас виправили співом «Deutschland uber alles». На вулиці ми вирішили викликати студента Бусела до нас для з'ясування його поведінки в реставрації... Студент Бусел вийшов до нас, але пояснення не дав, вернувшись до білорусів. Ми вирішили чекати його та зробити з ним те, що роблять з провокаторами. До першої години ночі ми чули співи московських пісень, які галасали п'яні Мамонько та Бусел. Нарешті вони вийшли. Ми дали їм відійти... й тоді вже розділялися з Буселом у відповідний спосіб. Мамонька не чіпали з огляду на його благання й запевняння, що він битись із товаришами українцями не хоче, а коли поближчали якісь чехи, він став кричати істеричним голосом, що українську бандити ізбивають білорусів. На цьому ми їх залишили.

Студенти Ковердинський, Ржевуцький, Кузнеців, Чирський»¹⁵.

Рада Академічнае грамады пры ЁГА, пасья разгляду дадзенага выпадку вынесла наступны вэрдыкт: «Рада... констатуе негатывне явище кулачнай розправы й осуджуе його, що ж торкаецься студэнтаў Мамонька та Бусела то іх діяльнасьць підбурьвання чеськіх грамадзян проти студэнтаў Академіі немов би монархістаў німецькай орыентацыі і потім скарга безпосередня до паліцыі... є явищем недопустымым в акадэмічнаму жытці і постількі студэнтаў Мамонька та Бусел не визнають шкідлівості свог вчінку та не забэруць скарги від паліцыі [...] і не дадуть Акадэмічнай Грамады [...] абіцянькі больш нічога падібнага не робіці вважати іх перебування в Академіі шкідлівым...»

Іншы пункт гледжанья на інцыдэнт быў у мясцовай грамады беларускіх студэнтаў. На скліканым для разгляду гэтага пытанья сходзе пасья тлумачэньняў сваіх паводзінаў Буслом і Мамонькам беларусамі было пастаноўлена наступнае:

«1) прычынаю інцыдэнту была насьмешка вышэй азначэных паноў [Кавэрдынськага, Ржевуцькага, Кузьняціва, Чырськага. — В. Я.] з Чехаў, якіе сылевалі Расейску песьню «Волга», кепско вымоўляючы расейскіе словы.

2) Размова т. Бусла з знаемымі чэхамі была цалком прыватна да якоі не абавязкова кожнаму прыслухацца.

3) Што ў паводжэный т. Бусла нічога абражаючага для п. п. Кузьнеціва і інш. не было, бо абражацца за песьню, яка ходзіць між чэхамі пра пэўных Укр. Студэнтаў — можна толькі на сябе, тым

балей, што чэхі тэй песьнею адказалі на насьмешкі гэтых жэ студэнтаў.

4) Што сваім ганебным учынкам (нападом чатырох чалавек на адного ў начы) п. п. Кузнеців і ін., баронячы быццам нацыянальную Украінску чэсьць, абразілі ў такім разе у ліцы т. Бусла чэсьць Бел. Студэнства» [...] Пратакол (№ 6) быў датаваны 19 чэрвеня 1923 г. і падпісаны старшынём сходу¹⁶. На наступным сходзе, які адбыўся праз 2 дні, Беларускае грамада хадайнічала перад кіраўніцтвам УГА пра перагляд ім свайго рашэння ў дачыненні да іх сяброў¹⁷.

Па-іншаму адрэагавалі на гэты інцыдэнт прадстаўнікі беларускіх арганізацыяў у Чэхіі. Прынамсі, апанэнты беларускіх эсэраў, сябры «Беларускага сялянскага саюзу» ў Празе, якія 4 ліпеня 1923 г. прынялі наступную рэзалюцыю за подпісам старшыні арганізацыі Янкі Станкевіча: «Выслухаўшы даклад сябры Язэпа Сака аб інцыдэнце ў Падзебрадах студэнтаў Беларусаў Яз. Мамонькі і Бусла з украінскімі студэнтамі, прызнае паступак Мамонькі й Бусла кампромітуючым беларускае імя, асуджае іх і паведамляе аб гэтым беларускія і ўкраінскія студэнцкія арганізацыі»¹⁸.

Старшыня Беларускай грамады ў Празе, ветэран беларускага нацыянальнага руху Мікалай Вярышын у сваім лісьце рэктару УГА за 27 чэрвеня 1923 г. асуджаў паводзіны Я. Мамонькі, але ў той жа час спрабаваў апраўдаць у нейкім сэнсе С. Бусла, спасылаючыся на ягоную маладосьць: «Да Беларускае Громады ў Празе дайшлі неясныя чуткі аб тым, што нашы студэнты ў Подебрадах Мамонька і Бусел не слушна вядуць сябе, а іменна: напіваюцца у карчме і робяць скандалы. Так яны адзін раз п'яныя пачалі бітца з украінскімі студэнтамі; у гэты скандал як бы ўмяшалася паліцыя, і потым уся справа была перададзена на разсудак паважанай Управы гаспадарскай Акадэміі і матурытных курсаў. Калі дапраўды гэты інцыдэнт стаўся, то мы вельмі шкадуем, бо ён кідае цень і на другіх, сусім невінных беларускіх студэнтаў, у вачах якіх Мамонька стаіць вельмі нізка. Нас не здзівіць тое, што Мамонька можа дапусьціцца ня слушнага паступка, бо з самага пачатку сваяго прыезда ў Чэхію ён вельмі дрэнна зарэкамендаваў сябе паміж беларускім студэнствам сваімі скандаламі. На яго ў Грамадзе есьць дзве жалабы, якімі ён абвіняеца ў публічнай клявеце, але ад Грамадскага Суда ўкланяецца. У нас ужо не раз падымалася пытанне а выключэнні Мамонька з Грамады. Што таркаеца Бусла, то гэты малады хлопец усе цэла знаходзіцца пад уплывам Мамонькі і слухае яго дэмагогіі»¹⁹.

Пасья таго як Мамонька й Бусел дэманстратыўна ня выканалі пастановы кіраўніцтва Акадэміі, Сэнат УГА сваім рашэньнем ад 4 ліпеня 1923 г. вынес апошнім па другой вымове і прапановаў добраахвотна пакінуць сыцены навучальнай установы. У асабістай справе Мамонькі маецца наступны запіс: «Постановою Професарскай Рады Акадэміі з дня 14-го ліпеня 1923 р. звільнены за парушэньня студэнтскіх правіл»²⁰. Яшчэ прыкладна каля 2 гадоў Мамонька, кінуты жонкай, будзе туляцца беспрацоўным па Празе, жывучы на падачкі сяброў, потым зьедзе ў Рыгу, пасварыцца з усімі тамтэйшымі беларускімі працаўнікамі, пераедзе ў Вільню, дзе таксама доўга не затрымаецца. Маральна й фізычна спустошаны, ён пагодзіцца пераехаць у БССР, ужо не адчуваючы небясыпекі, што пагражала ад бальшавікоў. На цягнуку, з савецкім пашпартам у кішэні, даедзе толькі да польска-савецкае мяжы, будзе схоплены супрацоўнікамі ГПУ і на гэты раз зь іхных капцюроў ня вырвецца, хутка будзе расстраляны.

Сяргей Бусел будзе таксама звольнены са складу студэнтаў Акадэміі рашэньнем Сэнату ЎГА ад 14 лістапада 1923 г., але, дзякуючы заступніцтву Вярышыніна, будзе пераведзены вучыцца ў Праскую вышэйшую політэхнічную школу²¹. Пасья заканчэньня вучобы ў Празе, атрымаўшы званьне інжынэра, пераедзе ў Вільню, будзе браць чынны ўдзел у беларускім грамадзкім і палітычным жыцьці. У кастрычніку 1939 г., калі ў Вільню ўвайшлі савецкія войскі, будзе схоплены НКВД і вывезены ў Менск. Далейшы лёс невядомы, але можна ўпэўнена сказаць, што жывым зь вязьніцы ці гулагаўскага канцлягеру ён ужо ня выйшаў.

Ня менш трагічны лёс быў і ў былога старшыні гуртка беларускіх студэнтаў пры ЎГА Яна Казімера Бабровіча. Вельмі таленавіты і здольны да навучаў, ён зьвяза свой лёс з камуністычным рухам, пазьней стане адным зь лідэраў Камуністычнае партыі Заходняй Беларусі, але ў 1937 г., ужо ў Менску, будзе беспадстаўна арыштаваны НКВД і рэпрэсаваны.

Мала хто з той міжваеннай беларускай эміграцыі, якія вучыліся ў вышэйшых школах Чэхаславацкай, у тым ліку і ва ўкраінскіх грамадзкіх навучальных установах, застанецца ў жывых пасья другое сусветнае вайны. Але ўсе яны будуць зь цеплынёй успамінаць гады вучобы ў Празе і Падэбрадах, узгадваць украінскіх сяброў і дабрадзей, што дапамагалі ім у цяжкую хвіліну, дзяліліся апошнім. Беларуска-ўкраінскае сяброўства трымаецца не на нейкіх

абстрактных речах, а на гэтых канкрэтных прыкладах узаемавыручкі й братэрскай салідарнасці.

ЗАЎВАГІ

1 Віднянський С. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. — Кіеў, 1993. — С. 42.

2 Мушинка О. Український Громадський Комітет у Чехо-Словаччині та його роль у розвитку україністики // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету. Матеріали міжнародних конференцій. — Кіеў, 1992. — С. 275.

3 Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: Развитие «Русской акции» // Славяноведение. 1993. № 4. С. 31.

4 Тамсама. С. 36.

5 Три роки праці УГК в ЧСР. — Прага, 1924. — С. 13—14.

6 Шрамченко Л. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословацькій республіці. — Подэбрады, 1926. — С. 2—3.

7 Тамсама. С. 3—4.

8 Тамсама. С. 5.

9 Тамсама, ф. 3920, воп. 1, спр. 1, арк. 9.

10 Тамсама.

11 Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. — Прага, 1942. — С. 137.

12 Тамсама.

13 Тамсама. С. 139.

14 Тамсама. С. 327.

15 ЦДАВО, ф. 3801, воп. 1, спр. 288, арк. 24.

16 Тамсама, арк. 28—29.

17 Тамсама, арк. 5, 12—12 адв.

18 Тамсама.

19 Тамсама, арк. 27.

20 Тамсама, ф. 3795, воп. 1, спр. 1577, арк. 1—1 адв.

21 Тамсама, арк. 4—4 адв.

ДАДАТАК*

**Сьпісак новапрыбыўшых [у 1923 г.] беларускіх студэнтаў,
под[ітыгных] эмігрантаў,
якія знаходзяцца ў Празе і просяць, каб быць залічанымі на
дапамогу
пры Чэска-Украінскім Камітэце.**

№	Прозвішча і імя	Калі і дзе радзіўся	Калі, адкуль і якім спосабам прышоў да С.С.Р.	Якія прадставіў дакумэнты	Куды хочэ паступіць?
Высокашкольскіе студэнты					
1.	Рагуля Міхась	1.X.1904 у Ачужевічах на Меншчыне]	6.X.1923 з пад польскай акуп[ацыі] нелегальна	Атэст. Навагр. Бел. гімназіі 1923 і пасьв. Шк[ольнай] Рады.	агроном[ічны фак-т]
2.	Еланьскі Уладзімір	31.V.1905 Магільніца на Меншч.	6.X.1923 польскай акуп. нелегальна	Атэст. Наваградскай гімн. 1923 і пасьв. Шк. Рады.	на мэд[ычны]
3.	Сазан овіч Наталія	6.VII.1903 у Негневічах на Меншчыне]	6.X.1923 польскай акуп. нелегальна	Атэст. Нав[аградск.] гімназіі 1923 і пасьв. Віленскай Шк. Рады.	на мэд.
4.	Лабодзі Мікола	1896 у Турун на Меншч.	23.IX.1923 польскай акуп[ацыі] нелегальна	Атэст. ваен. тэхн. артыл. вуч[ылішча] 1917 г.]	Электротех.
5.	Канаховіч Мікола	3.III.1899 у Клямчелях на Гродз[енцыне]	4.X.1923 польскай акуп. нелегальна	Ат. 8 кл. руск. вучил. у Варшаве 1921 г. пасьв. бел. пасольск. клубу	мэд.
6.	Дмітріеу Александр	25.V.1897 у Вільні	8.X.1923 з Літвы з Чэскай візай	Лазароўскай інст. у Маскве 4 сэмэстры і Бэрлінск. Унів. 2 сэмэстры	юрыдычны факультет
7.	Якубоўскі Ян	15.VII.1904 у Городэчыне на Меншч.	11.X.1923 польскай акуп. нелегальна	Атэст. 8кл. Наваградскай гімназіі і пасьв. Шк. Рады.	мэд.
8.	Тананка Рыгор	30.IX.1904 у Луках на Меншч.	12.X.1923 польскай акуп. нелегальна	Атэст. 8кл. Наваградскай гімназіі і пасьв. Шк. Рады.	мэд.
9.	Зарэцкі Лейзар	1.VIII.1898	13.X.1923 польскай акуп.	Атэст. Віл. бел. гімназіі 1923 г. і	мэд.

		Леніно на Меншч.	нелегальна	пасьв. Шк. Рады.	
10.	Скіпар Канстан тын	18.І.1904 у Грыбоўш чыне на Меншч.	6.Х.1923 польскай акуп. нелегальна.	Атэст. Віл. бел. гімназіі 1922г. і пасьв. Шк. Рады.	мэд.
11.	Дзясяраў Канстан тын	21.V.190 2 у Вільні	6.Х.1923 польскай акуп. нелегальна.	Атэст. Віл. бел. гімназіі 1922г. і пасьв. а пад[ітычнай] эміграцыі	агран.
12.	Козлоўскі Лявон	20. XI.1903 у Рызе	6.Х.1923 з Літвы нелегальна.	Атэст. Вілен[скае] бел. гімназіі і пасьв. а пад. эміграцыі	юрыдычны
13.	Садоўск ая Марыя	30.V.192 3 у Міры на Меншч.	6.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	Атэст. Нествіжскай бел. гімназіі 1922	філосаф.
На матуральныя курсы					
14.	Шавейка Лявон	13.VI.190 0 Трашчыц ы на Меншч.	8.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	7 кл. Віл. дух. семінарыі	
15.	Глебаў Сарафім	27.Х.190 4 у Міры на Меншч.	29.IX.1923 польскай акуп. нелегальна	6 кл. Віл. дух. семінарыі	
16.	Карповіч Александр	18.III.190 1 Трашчыц ы на Меншч.	8.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	7 кл. Віл. дух. семінарыі	
17.	Муха Юрка	23.IV.190 4 у Міры на Меншч.	8.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	7 кл. Нествіжскай бел. гімн.	
18.	Орса Пётр	21.VII.18 98 Негневіч ы на Меншч.	11.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	7 кл. Навагр. бел. гімн.	
19.	Курчыцкі Плагон	2.VII.190 0 у Турун Меншч.	12.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	тожа	
20.	Грыс Лявон	3.V.1905 Падгорье Меншч.	11.Х.1923	тожа	
21.	Анісковіч Тодар	15.Х.190 7	11.Х.1923 польскай акуп. нелегальна	тожа	

*М. Вершынін,
старшыня Беларускай Грамады ў Празе
У Празе дня 15. X. 1923 г., № 202.*

Цэнтральны дзяржаўны архіў вышэйшых органаў улады і кіравання
Украіны
(далей — ЦДАВО), ф. 3801, воп. 1, спр. 302, арк. 3—4.

**Нацыянальны склад студэнтаў Украінскай Гаспадарчай Акадэміі
ў Падэбрадах у 1922—1927 ГГ.
(З ДАКЛАДНОЙ ЗАПІСКІ РАЁННАЙ ПАЛІТЫЧНАЙ УПРАВЫ Ё
ПАДЭБРАДАХ АД 2 СЬНЕЖНЯ 1927 Г.)**

Навуч. год	Агульная колькасць студэнтаў	Укр-цы	Бел-сы	Рас-цы	Кубан цы	Донц	Чэх	Інш.
1922/23	216 (стыпенд ыі атрымлів алі 200 чал.)	197	7	1	10		1	
1923/24	348 (347)	309	5	2	31	1	—	—
1924/25	493 (466)	443	9	2	36	—	—	3
1925/26	541 (508)	490	6	2	40	—	—	1
1926/27	613 (508)	562	8	—	40		3	

**Дакументы з асабістых справаў студэнтаў Украінскай
Гаспадарчай Акадэміі ў Падэбрадах Язэпа Мамонькі і Сяргея
Бусла**

**Пасьведчаньне Дыпламатычнае місіі БНР у Коўне,
выдадзенае Я. Мамоньку 19 жніўня 1922 г.**

Беларуская Народная
Рэспубліка
Паўнамочнае дыпламатычнае
Прэдстаўніцтва
ў Літве
«19» жніўня 1922 г.
№ 251
м. Коўна

Пасьведчаньне.

Беларускае Дыплёматычнае Прэдстаўніцтва гэтым сьведчыць, што грам. Язэп, сын Алексея, Мамонько, радзіўшыся 28-га студзеня 1889 г. у Меншчыне, сканчыў 2-х гадовыя I Маскоўскія Электротэхнічныя курсы (слабых і моцных токаў) у 1908-9 г., для паступленьня на якія вымагалась скончаньне 4 клясаў гімназыі чы мясцевай школы.

Праходзімы на азначаных курсах курс матэматыцы раўны курсу сярэдняе школы.

Дано гэтае пасьведчаньне для паступленьня пры прозьбе аб прынятку у Вышэйшую Чэха-Славацкую Школу па спецыяльнасьці.

Дыплёматычны Прэдстаўнік у Літве (подпис)

Старшыня Рады (подпис)

29.VIII.22. Ковно.

ЦДАВО, ф. 3801, воп. 1, спр. 302, арк. 49.

**Пэрсанальны ліст студэнта Я. Мамонькі,
складзены 13.9.1922 г.**

«Персональний лист Прийнятий студента Української Господарської Академії в Ч.С.Р. 13.IX.1922 р.

Прізвище та імя	Мамонько Язэп
Місце та дата народж.	Пагост пов. Слуцький Мінська губ. Білорусь 18 січня 1889 р.
Релігія	православн.
Національнасьць	білорусин
Місце сталаго замешкання на Украіні	Мінськ Білорусь
Імя, прізвище, місьце осідку найблізчай родіні	Сільвестра Мамонько Пагост пов. Слуцький
Освітній ценз до вступу в Академію і коли залишів школу	I москоўскіі электро- технічний курс в 1909 р.
Документи на підставі якіх прынятий до Академіі	Посьвідчэння Білоруськоі дипльоматычнаі місіі в Літві.
	Мамонько Язэп.

**Аўтабіяграфія Я Мамонькі, напісаная 9.9.1922 г.
Жыцьцёпіс.**

Грамадзянін Беларускай Рэспублікі Язэп Мамонько радзіўся ў 1889 год 28 студзеня ў Слуцку Менскай губерні. У 1904 году паступыў у Нясвежскую Учительскую Семінарыю, адкуль у 1905 году быў выключаны за Беларускі учительскі хаўрус і пасаджан у Менскі астрог, дзе прасядзеў да 1908 года. Осеньню 1908 года вытрымаў іспытаньня за курс 4 клясаў сярэдняй школ пры Маскоўском учебном округу і паступіў на I Маскоўскія Электротэхнічныя курсы якія ў процягу двух гадоў скончыў.

Пасьля чаго працяваў тэхнікам на Маскоўска Курскай Жел. дарозі. У 1911 году быў узяты на вайсковую службу ў Ковенскі Крэпасны тэлеграф, дзе так сама акончыў вайсковую тэлеграфную школу. Посьля пубыцыця вайскавой павіннасці працаваў па свайму фаху аж да пачатку вайны. У 1914 году мяне знаў прызвалі да войска і прыдзялілі ў Тэлеграфную роту Мэханікам тэлеграфа пры XII арміі, дзе я працаваў да часоў рэвалюцыі.

У часы рэвалюцыі працаваў у Беларускіх вайсковых і грамадскіх арганізацыях. Будучы актыўным Нацыянальна Політычным працаўніком на ніве Беларускай змушан быў пакінуць Бацькаўшчыну посьля целага раду арэштаў як большевікамі, так і полякамі. Апошні год находзіўся ў Эміграцыі на Літве.

9/IX 22 Яз. Мамонько.

ЦДАВО, ф. 3801, воп. 1, спр. 302, арк. 3.

**Пэрсанальны ліст студэнта С. Бусла,
складзены 11.6.1922 г.**

Прийнятий 11.VI.1922

Персональний лист студента Української Господарської Академії в Ч.С.Р.

Прізвище та імя	Бусел Сергій
Місце та дата народжэння	19-го лютого 1901 с. Суховчыці Слуц. повіту Мінскай губ. Білорусь.
Релігія	Православна
Нацыянальнасць	Білорус

Місце сталаго замашкання на Білорусі	с. Суховчыці Слуц. повіту, Мінскай губ. Білорусь.
Імя, прізвище, місце осідку найблизчай родины	Никифір Бусел с. Суховчыці Слуц. повіту, Мінскай губ. Білорусь.
Освітній ценз до вступу в Акадэмію і коли залишив школу	6 клас гімназіі В 1921 р. залишив школу
Шо зараховуецца з попередніх студій	
Розмір стипендій	
Документи, на падставі якіх прыняты до Акадэміі	“Учэніч. білет” 7-кл. Віленскай Білорускай Гімназіі
Власноручны падпіс	Сергій Бесел

**Аўтабіяграфія С. Бусла за 23.6.1922 г.
Жыццёпіс.**

Я, Сяргей Нічыпараў Бусел, радзіўся ў вёсцэ Сухоўчыцы, Быстрыцкай вол. Мянскай губ., Слуцкага павету ў 1901 г. 19^{га} лютага. У 1913 г. паступіў у Раманаўску высшу пачаткаву школу, па сканьчэнню якое паступіў у Слуцкую Беларускаю гімназію. Дайшоўшы да семай класы, у час Беларускага паўстанья ў 1920 г., пакінуў школу і уступіў у паўстаньчаскія атрады. З гэтага часу да чэрвеня 1921 г. служыў у Беларускіх вайсковых аддзелах. У 1921 г., пасле ліквідацыі Беларускіх вайсковых аддзелаў, паступіў у Віленскую Беларускаю гімназію ў сямый клас. У снежні 1921 г., у часе масавых арэштаў беларусаў на Віленшчыне, я, спасаючыся ад арышту, уцяк у Літву, адкуль чраз два месяцы прыхаў у Прагу дзеля дасяганья вышэйшай асьветы.

23 траўня 1922 г.

Бусел

ЦДАВО, ф. 3801, воп. 1, стр. 302, арк. 6.

Едвард А. Кінан. Російські історичні міти. Видання друге, виправлене і доповнене (Критика: Київ, 2003) (Серія «Критичні студії»)

Має знаёмства з Эдвардам А. Кінанам, слынным амерыканскім русістам, адбылося некалькі гадоў таму падчас прыезду ў Вашынгтон на стажыроўку ў Кеннанаўскі Інстытут Вышэйшых расейскіх даследаванняў. Я мела намер асабіста пазнаёміцца з Кінанам, каб даведацца ад яго пра лёс некалькіх рукапісаў XVI—XVIII стст., якімі ён у свой час займаўся ў якасці выдаўца адпаведнага каталогу. Але дамовіцца пра сустрэчу было зусім не простаай справай. Прафесар расейскай гісторыі Гарвардскага ўніверсітэту, дырэктар цэнтру візантыйскіх даследаванняў Думбартан Окс, кіраўнік Амерыканскай Асацыяцыі Славістаў, Кінан стала знаходзіўся ў раз'ездах. Вызначаць ягонае месцазнаходжанне было нялёгка, а запланавань размову хоць на паўгадзіны — тым болей. Я ўжо наважылася па нашай завяздзёнцы падштурхнуць сакратара прафесара на службовае злучыства, але нечакана сустрэча адбылася без выкарыстання надзвычайных сродкаў. Ведаючы пра занятасць спадара дырэктара, я загадзя, яшчэ да візіту ў Думбартан Окс, склала спіс пытанняў і падрыхтавалася да грунтоўнай размовы.

Пасля таго як я ўвайшла ў кабінет, маё напружанне ўмомант знікла. «Хотите чаю?» — на чысцюткай расейскай мове запытаўся Кінан. Па шчырасці, я збянтэжылася. У ягонай мове не было ні акцэнта, ні каліва хоць бы якой чужой інтанацыі... Упершыню ў жыцці размаўляла з замежнікамі, які абсалютна вольна карыстаўся рускай мовай. Я адчула своеасаблівы выклік. Выклік стэрэатыпам і трывалым традыцыям, які мой суразмоўца фармуляваў і ў галіне гістарычнай навукі, і ў галіне грамадскай свядомасці.

Так, усю навуковую спадчыну Эдварда Кінана можна лічыць творчым выклікам. Недарма, як трапна заўважыў Олексій Толочко, навуковая грамадскасць здаўна падзялілася на заўзятых прыхільнікаў і не менш заўзятых апанентаў канцэпцыяў амерыканскага русіста.

Кніга, якая прагануецца ўвазе чытача, — не манаграфія, а зборнік эсэ. Можна, гэтай публікацыі нават больш пасуе вызначэнне «курс лекцый» — як апазіцыі дэталёваму гістарычнаму даследаванню з пільным аналізам крыніцаў, якое б адрасавалася вузкаму колу прафесіяналаў. «Расейскія гістарычныя міфы» арыентаваныя на сучаснага шырокага чытача — гэта зборнік артыкулаў пра феномен масавай гістарычнай свядомасці і будучыню расейска-ўкраінскіх дачыненняў. Кніга Кінана ёсць правакацыяй і выклікам у сваім імкненні разбурыць гістарычныя стэрэатыпы, на якіх выходзіліся

пакаленні і пакаленні савецкіх школьнікаў. Погляд Кінана — гэта погляд збоку, таму погляд аб'ектыўны і не зацікаўлены. Аднак зольшага ён скіраваны на расейскага, чым украінскага чытача. Падыход аўтара прадыхаваны патрабаваннем часу — яшчэ многія, як і раней, лічаць Украіну часткаю расейскай гістарычнай і культурнай прасторы. У сутнасці, пытанне пра тое, ці магчыма лічыць расейцаў і ўкраінцаў адзіным народам, дагэтуль ня вырашана і сярод гісторыкаў¹. Не дзіва, што «Расейскія гістарычныя міфы» выдаюцца ва Украіне другі раз (першае выданне пабачыла свет у 2001 годзе), але дагэтуль не надрукаваны ў Расіі. Сам Кінан у прадмове да новага выдання скардзіцца на тое, што расейскія калегі зусім не заўважылі ягоную кнігу, у той час як ён прысвяціў вывучэнню гісторыі Маскоўскай Русі некалькі дзесяцігоддзяў (с. 7).

Падбор артыкулаў адлюстроўвае імкненне аўтара і рэдактараў звярнуцца да найбольш вострых і дыскусійных праблемаў у гісторыі ўсходнеславянскіх земляў. Сам Кінан вызначыў гэтыя гістарычныя сюжэты ў артыкуле «Расійскія міфы пра кіеўскую спадчыну» («On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors» у арыгінале). Напісаны амаль 10 гадоў таму, артыкул выглядае як праграмны. Ён закранае наступныя канцэпцыі, якія, паводле Кінана, суцэльны пералік гістарычных міфаў:

1. Маскоўская дзяржава ўзнікла прыкладна ў XV ст. як спадчынніца Кіеўскай Русі.

2. Менавіта ўсведамленне гэтай гістарычнай пераемнасці і неабходнасць уз'яднання славянаў справакавалі наступную маскоўскую экспансію на суседнія землі.

3. Маскоўскія князі выступалі змагарамі за правы ўсёй расейскай нацыі. Гэтае становішча прадвызначалася тою роляй, якую маскоўскія ўладары адыгралі ў вызваленчай барацьбе супраць татарскага панавання.

4. У гэтай барацьбе перавага маскоўскіх князёў грунтавалася на цесным супрацоўніцтве з вярхамі нацыянальнай праваслаўнай царквы. Апошняя з'яўлялася адданым носьбітам і абаронцам візантыйскай культурнай і палітычнай традыцыі.

5. Сама царква прапагандавала ідэю «Расіі — трэцяга Рыма», у адпаведнасці з якой пасля падзення Рыма і Канстантынопаля Масква атрымала ў спадчыну сусветна-гістарычную місію хрысціянскай дзяржавы.

6. Усведамленне пачэснай хрысціянскай місіі і неабходнасць арганізацыі крыжовага паходу супраць татараў натхнялі маскоўскіх захопнікаў Казані і Астрахані.

7. Наступная акупацыя Беларусі і далучэнне Украіны былі выкліканы неабходнасцю адрадзіць страчанае з кіеўскіх часоў славянскае адзінства. Акрамя таго, экспансія тлумачылася ідэяй абароны праваслаўнага насельніцтва гэтых земляў (с. 14).

Пакінем тэрміналогію (прыкладам, выраз «расейская нацыя» ў дачыненні да рэаліяў XV ст.) і пагодзімся з перакладчыкам, што ў артыкуле сапраўды гаворыцца пра «кіеўскую спадчыну». Даследаванне Кінана, у сутнасці, прысвечана не аналізу палітыкі маскоўскіх князёў, што мы ўласна маглі спадзявацца ўбачыць у такога кшталту разважаннях, а хутчэй ролі ідэалогіі ў працэсе незабыўнага «збірання рускіх земляў». На думку амерыканскага навукоўца, маскоўскія палітычныя эліты XV—XVI стст. мелі дастаткова цям’яныя ўяўленні пра гісторыю Кіеўскай Русі, а тым больш не прэтэндавалі на ролю яе спадчыннікаў (с. 15). У якасці пацверджання выказанай тэзы Кінан спасылкаецца на шэраг гістарычных сведчанняў і мімаходзь развенчвае шэраг папулярных легенд. Напрыклад, прыгадваецца вядомая «шапка Манамаха», паходжанне якой не звязана з гісторыяй Кіеўскай Русі. Не можа быць звязана з Маскоўскай дзяржавай паняцце «татарскай няволі»; штучнай здаецца тэорыя пра «Маскву — трэці Рым» і канцэпцыя *traslatio imperii*. Кінан звязвае папулярызацыю такога роду гістарычных міфаў з дзейнасцю «ўкраінска-беларускіх навукоўцаў» XVII ст. (с. 20). І рушыць далей, уздымаючы пытанне, каму было на карысць стварэнне гэтых канцэпцый, якія не мелі нічога агульнага з гістарычнай рэчаіснасцю. Адказ амерыканскага гісторыка можа збянтэжыць. Кінан лічыць, што ідэі пра «кіеўскае паходжанне Расійскай імперыі» і тэорыя «маскоўскага візантызму» прыйшлі з пострэнесансавага Захаду, які правакаваў Маскву на антытурэцкія дзеянні (с. 27). У экспарце ідэяў вялікую ролю адыгралі праваслаўныя клірыкі-эмігранты з Рэчы Паспалітай. А калі плыні еўрапейскага рамантызму і ранняга нацыяналізму дасягнулі межаў Расейскай імперыі, мясцовыя адэпты імпартаваных заходніх канцэпцый звярнуліся да «сваіх тэкстаў», прычым на цалкам дылетанцкім узроўні (с. 31).

Сочачы за разважаннямі Кінана, ловіш сябе на думцы, што ў ягоных даследаваннях мінулых міфаў гаворка больш ідзе пра сучаснасць, г. зн., пра сённяшняе разуменне гэтых міфаў, чым пра

непасрэдны час іх стварэння². Паўсюль, дзе закранаецца няслушнасьць той ці іншай гістарычнай канцэпцыі, Кінан апелюе да сучаснасці ці да падзеяў нядаўняй гісторыі. Для яго гістарычныя міфы з'яўляюцца непадзельнай складовай часткай мноства ідэалогіяў сучасных палітычных элітаў, ідэалогіяў, якія пагражаюць усплёскамі ірацыянальнага нацыяналізму. Адначасна Кінан выпускае з-пад увагі што міфы, у асаблівасці гістарычныя, маюць дакладна вызначаныя сацыяльныя функцыі. Яны яднаюць грамадства і адлюстроўваюць імкненне індывіду да стварэння ўласнага міфічнага «маленькага свету»³.

Імкненне прыцягнуць сучасную перспектыву да вывучэння мінулага асабліва відавочна прасочваецца ў магістральным даследаванні Кінана «Традыцыі маскоўскай палітычнай культуры» («Muscovite Political Folktales» у арыгінале). Артыкул пабачыў свет у 1986 г., як бы «на тэму дня», у сувязі з пачаткам перабудовы савецкага грамадства. Як і большасць публікацыяў Кінана, ён выклікаў рэзананс. Рэдактары «Расійскіх гістарычных міфаў» палічылі мэтазгодным апублікаваць таксама некаторыя адказы Кінана крытыкам. Такім чынам, украінскае выданне аказалася ўключаным у агульны кантэкст дыскусіі.

У гэтым артыкуле Кінан імкнецца вызначыць універсальную мадэль расейскай палітычнай культуры цягам стагоддзяў, і таму яшчэ больш схіляўся да абагульненняў. Прыкладам, амерыканскі гісторык сцвярджае, што гэтая сістэма заўсёды імкнулася да алігархічнага ці калегіяльнага праўлення, што абмяжоўвала палітычныя сілы лідэра (с. 87). А выпадкі, калі манарх супраціўляўся і не «дзяліўся ўладаю», можна лічыць выключэннямі. Згодна з меркаваннем Кінана, адсутнасць галоснасці і замкнёнасць вызначалі асноўную форму існавання гэтай палітычнай культуры, што відавочна выявілася на ўзроўні вёскі (абшчыны), прыдворным (тут важную ролю адыгрывалі дачыненні паміж кланамі) і бюракратычным узроўнях. Не займаючыся падрабязным аналізам выказаных Кінанам гіпотэз (раней гэта зрабілі многія гісторыкі), абмяжуюся адной крытычнай заўвагай.

У сваім артыкуле амерыканскі гісторык спрабуе вызначыць нейкі агульнамаскоўскі (які разумеецца як агульнарасейскі) «погляд на асобу і сутнасць чалавека». Суровыя кліматычныя ўмовы і рэдкая населенасць тэрыторыяў спрыялі фармаванню характэрнага светапогляду, «напоўненага сумневам і асцярогамі датычна чалавечых слабасцяў і прыродных інстынктаў». Паводзіны чалавека

вызначаліся пэўнай «аўтарытарнай мадэллю». Далей Кінан разглядае дзве формы існавання і развіцця грамадскай самасвядомасці ў падобных умовах, вызначаных як «еўрапейская» і «расійская» (с. 98). Першая з іх засноўвалася на паступовым росце індывідуалізму і арганізацыі сацыяльнага кантролю, які спрыяў станаўленню тыпу чалавека ашчаднага, дысцыплінаванага, з глыбока закаранёным пачуццём віны і непазбыўнай бояззю смерці.

Другая культурная мадэль абапіралася на пачуццё цярымасці ў дачыненні да індывідуальных формаў паводзін і да значных формаў падпарадкавання індывіду патрабаванням групы (с. 99).

Гэтыя высновы і назіранні над формамі традыцыйных паводзінаў выклікаюць шмат пытанняў. Галоўнае з іх, чаму так здарылася, застаецца для Кінана нявысветленым. Чаму менавіта ў расейскай традыцыі распаўсюдзіўся падобны погляд на дачыненні чалавека з грамадствам і дзяржавай? Ці толькі ў выніку ўплыву суровых прыродна-кліматыхных умоваў? Здаецца, адзін з адказаў ляжыць на паверхні. Бясспрэчна, многія формы калектыўнай псіхалогіі вызначаліся рэлігійнай самасвядомасцю. Мімаволі Кінан спасылаецца на гэтае ўяўленне, звязваючы першую мадэль культуры з пратэстанцкімі краінамі паўночнай Еўропы⁴. Аднак пра праваслаўны падыход да ролі індывіду ў грамадстве Кінан не гаворыць, прычым невыпадкова. На ягоную думку, гістарычная роля царквы ў фармаванні расейскай палітычнай культуры была нізкая. З гэтай ацэнкай не пагаджаюцца многія даследнікі⁵.

Тым не менш, імкненне выкарыстаць дасягненні сучаснай гістарычнай псіхалогіі для аналізу расейскага мінулага натуральна ўваходзіць у агульны кантэкст пераасэнсавання гістарычных падыходаў. Наватарства Кінана прасочваецца ў выкарыстанні метадаў гістарычнай антрапалогіі⁶. Гэта асабліва відавочна на прыкладзе двух артыкулаў «Авакум: гісторыя вар'яцтва» (дарэчы, друкуецца тут упершыню) і «Сямён Шахаўскі і становішча праваслаўя». Абодва прысвечаны вывучэнню ролі асобы ў кантэксте фармавання рэлігійнай самасвядомасці. Міжканфесійным і міжэтнічным стасункам прысвечаны таксама артыкул «Успрыманне маскавітамі іншых усходніх славян да 1654 года». У ім Кінан вызначае шэраг даследніцкіх задач, вартых пільнай увагі гісторыкаў. Адна з іх — уплыў праваславнай культуры Рэчы Паспалітай XVI—XVII стст. на станаўленне літаратурнай традыцыі старавераў. Другая — стаўленне да кнігі «літоўскага друку» ў Маскоўскай Русі напярэдадні і адразу пасля ніканаўскіх рэформаў. Толькі нядаўна навукоўцы ў Расеі

і за яе межамі пачалі дэталёва вивучаць формы гэтых дачыненняў, пераасэнсоўваючы паўсталыя ранней стэрэатыпы і інтэрпрэтацыі⁷.

Вяртаючыся да праблемы міфаў і іх ролі ў фармаванні ўяўленняў пра этапы гістарычнага развіцця, хацелася б папярэдзіць небяспеку новай міфатворчасці. Адзін з надрукаваных у зборніку Кінана артыкулаў названы «Ці мог Яраслаў Галіцкі ў 1185 годзе страляць у султанаў?». Ён заснаваны на лексічным і тэксталагічным аналізе невялікага фрагменту «Слова пра паход Ігаравы». Адштурхоўваючыся ад дэталёвых назіранняў, Кінан прыходзіць да высновы, што аўтарам «Слова» быў не ананімны летапісец XII ст., а чэшскі асветнік XVIII ст. Іосіф Даброўскі. Такім чынам, амерыканскі славіст паспрабаваў разбурыць адзін са слупоў (яшчэ адзін міф) расейскай гістарычнай навукі. Што цікава, міжволі закрануў і ўкраінскую гістарычную міфалогію. Паказальна, што менавіта прааналізаваны Кінанам фрагмент «Слова» ў свой час быў выбіты на камені пры пад'ездзе да скалаў Довбуша, што знаходзяцца на тэрыторыі сучаснай Львоўскай вобласці. Гэтае турыстычнае месца — своеасаблівы сімвал нацыянальна-вызваленчай барацьбы на Украіне.

«Галички Осмомыль Ярослав высоко съдиши на своемъ златоконанъмъ столъ...»

Ці не прыспеў час падступіцца да даследавання ўкраінскіх гістарычных міфаў?

1 Гл. агляд сучаснай дыскусіі пра фармаванне гістарычнай самасвядомасці ва Украіне і ў Расіі ў Z. Kohut, «History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine,» in S.F. Starr, ed., *The Legacy of History in Russia and the* rasia (Armonk, N.Y., 1994), p. 123—146; A. Kapeller, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, eds., *Culture, Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600—1945)* (CIUS Press).

2 Гэтая асаблівасць характэрная для большыні даследаванняў міфалогіі. Гл.: R. Ellwood. *The Politics of Myth. A Study of C.G. Jung, Mircea Eliade, and Joseph Campbell* (SUNY Press, 1994), p. 171.

3 Idem, p. 177—178. Тамсама. *Sacred and rnative. Readings on the Theory of Myth*, ed. by A. Dundes (University of California Press, 1984).

4 Найбольш сур'езныя даследаванні пра пачуццё віны і граху ў еўрапейскай традыцыі належаць Ж. Дэлюмо. Гл.: J. Delumeau. *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles* (Paris: Fayard, 1986); *ibid. La peur en Occident* (Paris, 1978).

5 У тым ліку і Роберт Крамі, пазіцыя якога абазначана ў апублікаваным адказе Кінана крытыкам.

6 Незадоўга да выхату ў свет другога выдання «Расійскіх гістарычных міфаў» Э. Кінана выдавецтва «Крытыка» апублікавала зборнік артыкулаў вядомага кіеўскага гісторыка Наталлі Якавенкі «Перелельний світ» (2002), у якім пераасэнсоўваюцца некаторыя гістарычныя антрапалогіі. Кніга ў момант стала бестселерам і ўтанаравана шэрагам кніжных прэміяў.

7 Т. Опарина, «Да в люди ту книгу казать не для чего»: библиотека Симона Азарына и отношение к украинско-белорусской книжности в России ¹/₂ XVII века», *Medievalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*, том 4 (Київ, 1995), с. 86—102; тамсама, «Книги литовской печати в спецхране Московского Кремля», *Славяноведение*, № 2 (2002), с. 140—148; тамсама, «Прения с «Евангелием Учительным» Кирилла Транквиллиона-Ставровецкого в русской богословской полемике XVII в.», *Проблемы истории, русской книжности, культуры и общественного сознания* (Новосибирск, 2000), с. 185—193; она же, *Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии* (Новосибирск, 1998); Frick D.A. «Misinterpretations, Misunderstandings, and Silences: Problems of Seventeenth-century Ruthenian and Muscovite Cultural History» in Baron S.H., Kollmann N. Sh., eds., *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997), pp. 149—168; Frick D.A., «Zyzanij and Smotryc'kuj (Moscow, Constantinople, Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding», *Journal of Ukrainian Studies*, 17, nos. 1—2 (1992), p. 67—93.

Лілія БЕРАЖНАЯ (Будапешт).

**Lazutka Stanislovas.
Leonas Sapiega (gyvenimas,
valstybinė veikla, politinės
ir filosofinės pažiūros).
— Vilnius, 1998. — 174.**

Кніга вядомага літоўскага гісторыка Станіслава Лазуткі «Леў Сапега», як сказана ў падзагалюку, прысвечана апісанню жыцця, дзяржаўнай дзейнасці, палітычных і філасофскіх поглядаў знакамітага продка. Кніга пачынаецца «Словам аўтара» («Autorialius žodis»), у якім вызначаюцца мэты і задачы працы. Аўтар піша: «Кожны настаўнік гісторыі і нават студэнты старэйшых курсаў, не засвоішы па-сапраўднаму храналагічнай паслядоўнасці падзеяў, маглі б пералічыць вялікіх літоўскіх князёў, аднак рэдка хто прыгадаў бы канцлераў Літоўскай дзяржавы і віленскіх ваяводаў або вялікіх гетманаў, якія ад уступлення Казімера Ягайлавіча на сталец вялікага літоўскага князя сталі сапраўднейшымі кіраўнікамі ўраду» (с. 9)¹. Менавіта з лета 1440 г., калі вялікім князем літоўскім быў аб'яўлены трынаццацігадовы Казімер Ягайлавіч, сапраўдную дзяржаўную ўладу перанялі паны-рада, узначаленыя віленскім ваяводам Янам Гаштольдам. Пазней, да апошняга дзесяцігоддзя XVI ст., гэтыя дзве вышэйшыя дзяржаўныя пасады — дзяржаўнага канцлера і віленскага ваяводы (або разам з тым і вялікага гетмана) — звычайна займала адна асоба. Выключэнні бывалі рэдка і нядоўга.

Пра гэтых гістарычных асобаў, выдатных дзяржаўных дзеячоў Літвы, якія песцілі яе дзяржаўнасць, маецца вельмі малая літоўская гістарыяграфія. Уся гістарыяграфія (пра некаторых літоўскіх дзяржаўных дзеячоў нават асобныя манаграфіі, тамы збораў дакументаў) на польскай мове і польская. Менавіта «польская», бо літоўскай гісторыі, літоўскасці там фактычна няма месца. Што мы, літоўскія гісторыкі, ад польскіх даследнікаў у гэтай галіне моцна адсталі, сведчыць толькі што здабытае намі, а выдадзенае ў 1996 г. у Варшаве новае, прыгожа ілюстраванае, падрыхтаванае на аснове мноства гістарычных крыніцаў, даследаванне польскага гісторыка Анджэя Тламацкага пра род Сапегаў да нашага часу¹. Праўда, аўтар амаль не згадвае нашу тэму, паколькі кніга прысвечана гісторыі коданьскай лініі Сапегаў, якой у сваю чаргу не абмяркоўваем мы, бо Леў Сапега належыць да іншай, чарэйскай, лініі Сапегаў. Аднак праца Анджэя Тламацкага як быццам нагадвае нам, што і гэтая праблема чакае даследнікаў літоўскай гісторыі. Спрабуючы хоць часткова запоўніць гэты прабел у літоўскай гістарычнай навуцы, рыхтуецца да

выдання праца пра віленскіх ваяводаў і канцлераў Літоўскай дзяржавы да канца XVI—пачатку XVII ст. Так ужо атрымалася, што найперш быў напісаны канец — пра аднаго са значнейшых, магчыма, нават самага значнага, кіраўніка літоўскага ўраду таго перыяду Л. Сапегу. Гэтую закончаную частку працы С. Лазутка і прадстаўляе шаноўнаму чытачу.

Зразумела, піша аўтар, што наша, напалову навуковая, напалову папулярная, праца не можа вычарпальна асвятліць жыцця і дзейнасці Лява Сапегі. Гэтая тэма невычарпальная. Пра такую выдатную гістарычную асобу, значнейшага сярод значнейшых дзеячоў Літоўскае дзяржавы будуць пісацца кнігі і праз 50, і праз 100 гадоў.

Калі ў Літоўскай дзяржаве — Вялікім Княстве Літоўскім — узнікла пасада ваяводы, — добра вядома. Гэта адбылося ў 1413 г. пасля г. зв. Гарадзельскай уніі, у той год было вырашана падзяліць ВКЛ на ваяводства на ўзор Польшчы.

Першымі ўстаноўленымі ваяводствамі былі Віленскае і Троцкае. Тут і з'явіліся першыя ваяводы. Віленскім ваяводам ад пачатку ў кіраўніцтве дзяржавы была нададзена побач з вялікім князем важнейшая роля. Першым віленскім ваяводам быў літоўскі вяльможа Альберт Войцех Монвід. Аднак, калі ўзнікла пасада канцлера, устанавіць цяжэй. Не даводзіцца сумнявацца, што пасада ўзнікла значна раней, чым ваяводы, але яна, як і канцылярыя вялікага князя, спачатку была даволі сціплай.

Паколькі галоўны герой кнігі — канцлер Вялікага Княства Літоўскага, то аўтар пачынае свой аповед кароткім выкладам гісторыі станаўлення падуладнай канцлеру ўстановы — канцылярыі ВКЛ. Ён піша, што ва ўсёй гістарычнай літаратуры прызнаецца: да часоў Ягайлы і Вітаўта вялікія літоўскія князі, пачынаючы ад Міндоўга і канчаючы Альгердам і Кейстутам, усё ўнутранае жыццё дзяржавы тварылі праз сваіх намеснікаў і давераных асобаў вуснымі ўказаннямі і толькі ў рэдкіх выпадках перапісваліся з замежнымі дзяржавамі. З дзяржавамі Захаду — па-лацінску, а часам і па-нямецку, з Масквой, Вялікім Ноўгарадам і іншымі былымі княствамі Кіеўскай Русі — на іх мове (с. 11). Зразумела, што і канцылярыі як такой не было або яна яшчэ толькі стваралася. Новыя часы, хрышчэнне Літвы, унія з Польшчай пашырылі патрэбы перапіскі. І ва ўнутраным жыцці пакрысе перайшлі да пісьмовых актаў. Шпарчэй стала пашырацца не толькі царкоўная, але і свецкая пісьменнасць. Праўдападобна, што ўжо ў 1388 г., яшчэ калі быў частковы князь, Вітаўт, які атрымаў у часовае ўладанне ад Ягайлы некаторыя землі Русі, паміж імі і Берасце, гэбрайскай абшчыне гэтага места ён прадаставіў прывілей

— даволі падрабязны і вялікі акт, напісаны па-лацінску. У літоўскім праве гэта сапраўды першы судзэбнік, які рэгламентаваў не толькі нормы жыцця гэбраяў, але і іх сувязі з хрысціянамі — г. зн. актуальны не толькі для гэбраяў, але і для хрысціянаў. Відаць, выпадкова ўжо ў часы Казімера Ягайлавіча гэты прывілей быў перакладзены на старабеларускую мову. Так у часы Вітаўта замест аднаго-другога выпадковага пісара пачалося ўтварэнне канцылярыі правіцеля. Вось што піша К. Яблонскіс, які грунтоўна даследаваў гэтае пытанне: «Толькі Літва далучылася ў канцы XIV ст. да каталіцкіх краінаў Заходняй Еўропы, правіцелі якіх ужо прынялі непазбежную ў тых часы хрысціянскую форму жыцця, і ў Літве ўзніклі ўпершыню, але ў Заходняй Еўропе ўжо раней уведзеныя акты [...], больш немагчыма было задавальняцца выпадковымі манахамі або людзьмі, што навучалі адзін аднаго пісаць чужой пісьмовай мовай. Вялікім князям давалося пры сабе мець увесь штат розных пастаянных пісараў, якія навучалі пісаць розныя тэксты рознымі мовамі таго часу. Вядома, што Вітаўт меў пісараў, якія пісалі па-лацінску, па-руску, дзвюма нямецкімі мовамі — [...], па-арабску і, магчыма, па-чэшску. Такім чынам ледзь толькі арганізаваная канцылярыя вялікага князя пачала пісаць аж на шасці мовах»².

Значыць, канцылярыя ўзнікла ў часы Вітаўта. Мусіў быць і новаўзніклы кіраўнік установы дзяржаўнага апарату — канцлер. Ці ён быў так названы з самага пачатку, цяжка сказаць, але ў дзяржаўнай уладзе ён яшчэ не меў таго значэння, якое набыў у канцы XV ст. Хто былі гэтыя першыя загадчыкі пісараў вялікага князя літоўскага — канцлеры, таксама невядома. Праўда, аднаго з іх — Мальдржыка, які ў канцы праўлення Вітаўта тытулаваў сябе канцлерам, згадвае Іван Лапа³. Першым, ужо добра вядомым у гісторыі ВКЛ загадчыкам канцылярыі — канцлерам з 1441 г., г. зн. з пачатку княжання Казімера, быў Судзівоюс (Судзіваюс) Валімантайціс, малодшы брат жамоіцкага старасты Кезгайлы, хоць у крыніцах таго году тэрміна «канцлер» мы яшчэ не знаходзім.

Леў Сапега, якому, як ужо было сказана, прысвечана гэтая кніга, быў чарговым дзесятым канцлерам і семнаццатым віленскім ваяводам.

Ва ўводзінах («Ivadas») аўтар піша, што гісторыя жыцця, дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці, яго генеалогія маюць даволі вялікую гістарыяграфію: лацінскую, польскую, літоўскую, рускую, беларускую і нават французскую. У гэтай гістарыяграфіі ў залежнасці ад нацыянальнай арыентацыі аўтара Леў Сапега называецца і

польскім, і рускім, і літоўскім, і вялікім беларускім дзеячом. У гэтых адносінах асабліва са скурывон лезе сучасная беларуская правая публіцыстыка (курсіў мой. — У. С.), якая ўсіх дзяржаўных дзеячоў ВКЛ лічыць беларусамі, нават Радзівілы называюцца беларускімі князямі, а само ВКЛ — беларускай дзяржавай. Пры гэтым ён спасылаецца на кнігу І. Саверчанкі «Канцлер Вялікага Княства», аўтар якой ужывае азначэнні накшталт «вядомага беларускага князя — асветніка Мікалая Радзівіла Чорнага», «Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае — гэта поліэтнічная сярэднявечная беларуская дзяржава»⁴. Між тым, на думку аўтара, Леў Сапега, як і ўсе дзяржаўныя дзеячы ВКЛ, відаць, не ламаў галаву над сваёй нацыянальнасцю, ён лічыў сябе грамадзянінам Літоўскай дзяржавы, дзяржавы, якой верна служыў, абараняў яе дзяржаўнасць і тэрытарыяльную цэласнасць. У якасці аргументаў, што ВКЛ было літоўскай дзяржавай, ён спасылаецца на працу В. Пашуты «Утварэнне Літоўскай дзяржавы» і на словы нелітоўца Канстанціна Астрожскага: «Удзек з маскоўскага палону ў сваю айчыну Літву»; усёй іх айчынай было ВКЛ, якую яны часта называлі проста Літвой, праўдападобна, пад Літвой К. Астрожскі разумеў, верагодна, Літву не этнічную, а летапісную — гісторыка-геаграфічную і этнаграфічную вобласць, якая, хоць і была звязана з археалагічнай культурай усходнелітоўскіх курганоў, аднак, асабліва ў часы К. Астрожскага, усходняя мяжа яе не абавязкова супадала з этнічнай мяжой балтаў. Гаварыць пра поўную адсутнасць этнічнай свядомасці ў Лява Сапегі наўрад ці даводзіцца, калі чытаеш, з якім гонарам у прадмове да Статуту ВКЛ 1588 г. ён заяўляе, што «если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не *обчым* яким языком, але *своим власным* права списание маем»⁵. Наўрад ці тут пад «своим власным языком» Сапега разумеў літоўскую мову. У якасці яшчэ аднаго аргументу аўтар прыводзіць словы акадэміка Ю. Юргініса, што «не толькі рускія магнаты, але і шырокія слаі шляхты цвёрда трымаліся дзяржавы, якую лічылі сваёй. Такім шляхам пакрыху стваралася дзяржава, у якой як літовец, так і рускі (г. зн. беларус, украінец. — У. С.)мог адчуваць сябе сынам агульнай айчыны, агульнай дзяржавы, агульнай літоўскай Рэчы Паспалітай»⁶.

Са словаў аўтара, чым гэтыя мужы сапраўды былі заклапочаныя, дык гэта генеалогіяй, асабліва каб яна была княжацкай, яшчэ лепш — каб пачыналася ад Гедымінавічаў. Напрыклад, вяльможы Радзівілы першыя княжацкі тытул атрымалі (зразумела, не за дзякуй) ад імператара Германскай імперыі ў 1517 г. Сапегі, узвысіўшыся ў

канцы XVI ст. і дасягнуўшы найбольшай магутнасці ў канцы XVII ст., таксама заднім чыслом выводзяць сваю генеалогію з Гедымінавічаў. Адзін з Сапегаў, канцлер ВКЛ (1680—1751) Ян Фрыдэрык, каля 1744 г. справіў два несапраўдныя прывілеі польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх Жыгімонта Старога і ягонага сына Жыгімонта Аўгуста, у якіх род Сапегаў выводзіцца ад сына Гедыміна Нарымонта, г. зн. літоўца. Бачым, што тады цалкам апалячанаму Яну Фрыдэрыку Сапегу пытанне нацыянальнасці не было істотным, важнейшым быў род, тым больш, які ідзе ад Гедымінавічаў. Гэтыя фальшывыя прывілеі нават змясціў у сваёй працы першы біёграф Сапегаў К. Кагнавіцкі. Згаданая фальсіфікацыя была выкрыта яшчэ гісторыкамі мінулага стагоддзя К. Стадніцкім, Ю. Вольфам, М. К. Любаўскім.

Усё ж аўтар у пытанні правапераемнасці ВКЛ і ягоных дзеячоў імкнецца быць кампрамісным. Ён піша, што Леў Сапега сапраўды быў выдатным палітычным дзеячом, як ён лічыць, Літоўскай дзяржавы, яе грамадзянінам і патрыётам; не літоўскім, не польскім, не беларускім, а менавіта патрыётам ВКЛ. З гэтых пазіцыяў і належыць ацэньваць гісторыю ягонага жыцця, дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці. З гэтых пазіцыяў яна і разглядаецца ў кнізе, у якой выкарыстаны як шматтомныя унікальныя крыніцы, якія ўбачылі свет раней (мемуары А. С. Радзівіла, працы Ю. Вольфа, А. Банецкага, Б. Горчака, А. Прахаскі, І. Астроўскага, В. Дважачка, Архіў дому Радзівілаў), так і некаторыя архіўныя дакументы, што захоўваюцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (ф. 1292), таксама ў рукапісах бібліятэк Літоўскай акадэміі навук (ф. 139), Вільнюскага ўніверсітэту (ф. 59, 97). Найбольш ён абапіраўся на ўжо згаданыя крыніцы, выдадзеныя А. Прахаскам і іншымі польскімі даследнікамі ВКЛ, сабраныя ў архівах Польшчы і Расіі й выдадзеныя ў канцы мінулага стагоддзя шматтомныя зборы дакументаў. Асноўныя з гэтых дакументаў у якасці дадатку змешчаныя ў канцы кнігі. У ёй выкарыстаныя таксама некалькі актаў кнігі Метрыкі ВКЛ, якія яшчэ не ўвайшлі ў навуковае карыстанне.

Паколькі высокае становішча і аўтарытэт Лява Сапегі ў значнай ступені былі прадвызначаны дасягненнямі ягоных продкаў, аўтар пачынае асвятленне жыцця і дзейнасці з радаводу. У першым раздзеле «Карані» («Šaknis») ён піша, што сапраўдная генеалогія Лява Сапегі ў параўнанні з легендарнай шмат прасцейшая і звычайная для большыні літоўскіх панскіх родаў, якія ўзвысіліся ў пачатку XVI ст. Найстарэйшым, згаданым у крыніцах, продкам Сапегі ёсць Сымон Сапезыч, які паходзіў са Смаленскае зямлі. Ужо ў першыя гады праўлення Казімера Ягайлавіча ён згадваецца ў кнігах Метрыкі ВКЛ

як пісар правіцеля. Ягоная жонка Настасся, на думку А. Тламацкага, магла паходзіць з роду Глінскіх. Мяркуючы па ўладаннях Сымона, можна сцвярджаць, што ён ужо быў даволі заможным землеўладальнікам (паводле гістарычна-генеалагічных матэрыялаў роду Сапегаў, яму належалі Апакава і Ельня ў Смаленскай зямлі), сярэднія княжацкія роды лічылі за гонар парадніцца з гэтым пісарам правіцеля (у кнізе пералічваюцца факты выгадных шлюбаў ягоных нашчадкаў з прадстаўніцамі знаных княжацкіх родаў, с. 23). У сувязі з гэтым Сымон быў шануюным пачынальнікам сьліннага роду Сапегаў.

Старэйшыя Сымонавы сыны, Багдан і Іван, у сваю чаргу, далі пачатак дзвюм лініям роду Сапегаў — чарэйскай і коданьскай. Леў Сапега, канцлер ВКЛ, віленскі ваявода і вялікі гетман, належаў да чарэйскай лініі (чацвёртага калена). Сын Сымона і Настасі Багдан, удала пашлюбаваўшыся з княгіняй Тэадорай, атрымаў двор Чарэю. У даравальным запісе Місаіла (АЗР, III, № 101) Багдан Сымонавіч ужо названы каралеўскім пісарам. Значыцца, гэтую пасаду ён атрымаў з рук свайго бацькі. Аўтар дадае, што паводле актаў Метрыкі ВКЛ пісары Сапегі без указання імёнаў згадваюцца і ў 1494 г. Двойчы, ужо як смаленскі акольнічы, Багдан Сапега прымаў удзел у пасольстве ў Маскву — у 1503 і 1506 гг. Апошні раз ён згадваецца ў актах МВКЛ у 1512г. Аўтар лічыць, што ў гэтым годзе ён і памёр (с. 26). Багдан Сымонавіч Сапега не валодаў такімі багаццямі і не дасягнуў такіх вялікіх пастоў, як брат, пачынальнік коданьскай лініі, Іван, які ў апошнія гады жыцця менаваўся віцебскім і падляшскім ваяводам. Тым не менш даволі высокая пасада смаленскага акольнічага і шырокія зямельныя ўладанні (яны былі размешчаныя ў чатырох ваяводствах) і іншыя багацці былі слухнай падставай для далейшага ўзвышэння праваслаўнай літоўскай сям'і.

Іван Багданавіч Сапега, старэйшы сын Багдана і Тэадоры, згаданы ўпершыню ў крыніцах у 1508 г. таксама як пісар правіцеля. На думку аўтара, насуперак існуючаму дапушчэнню, што ён быў прызначаны віцебскім ваяводам у 1514 г., гэта магло адбыцца не раней 1517 г. (с. 28). Прычынай такога кар'ернага ўзлёту параўнальна маладога чалавека з роду, які ў тыя часы нічым не вызначаўся, мог быць удзел у пераможнай бітве з маскоўскім войскам на рэках Бабры і Драве ў 1514 г. Такім чынам, Іван Багданавіч Сапега даволі хутка ўзняўся да пасады ваяводы і разам з тым стаў членам паноў-рады.

Высокі пост, атрыманы ў маладым веку, немалая спадчына і шчодрыя ўзнагароды вялікага князя за службу далі Івану Сапегу цудоўныя магчымасці выбраць сабе нявесту. Ёю стала Ганна

Сангушкаўна, бацька якой, уладзімірскі стараста і валынскі маршалак Андрэй Аляксандравіч Сангушка, быў прамым нашчадкам Гедымінавічаў, а маці — княгіня Адзінцэвічаўна. Будучы дачкой аднаго з багацейшых князёў, Ганна ўнесла ва ўладанні мужа, па тым часе даволі вялікія, немалы пасаг. Між тым Іван Сапега шпарка ўзнямаецца па кар’ернай лесвіцы: у 1529 г. пасля смерці ў 1527 г. Януша Касцевіча ён атрымаў пост падляшскага ваяводы, які быў на адну ступень вышэй за віцебскага ваяводу, у лістападзе 1532 г. ён стаў і драгічынскім старастам, паколькі гэты пост звычайна займаў падляшскі ваявода. Як адзін з важнейшых вяльможаў дзяржавы ён прымаў удзел у княжацкім судзе. Вялікі князь даручаў яму і важныя дыпламатычныя місіі ў Маскву ў 1532 г. на перагаворы з Васілём III і ў 1536 — з Іванам IV (Жахлівым). За 40 гадоў паспяковай службы Іван Сапега вельмі пашырыў свае ўладанні: Тухачэва і Чарэя, двары памёрлых братоў, маёнтакі, атрыманыя ў якасці ўзнагароды, а таксама купленыя ды набытыя іншымі спосабамі (с. 29—30). Пры гэтым ён усяляк эксплуатаваў жыхароў сваіх мястэчак, як сведчыць са скаргаў апошніх. Не абмяжоўваючыся сродкамі і, кажучы на сучаснай мове, выкарыстоўваючы сваё высокае службовае становішча, ён амаль за 40 гадоў не толькі ўзняўся да вышэйшай ступені іерархіі, але і стаў буйным землеўладальнікам. На бяду, канец ягонага жыцця быў трагічны. З не вядомых яшчэ гісторыкам прычынаў у 1544 г. яму не дасталіся высокія пасады і частка ўладанняў і ён быў увязнены ў турму. Як пісаў імператар Фердынанд вялікаму князю Жыгімонту Старому, ён «не толькі пашану, тытулы і багацце страціў, але і зусім збяднеў, некалькі месяцаў адседзеў у турме» (с. 30). У 1546 г. Іван Багданавіч Сапега памёр, пакінуўшы ўдаву Ганну, чатырох сыноў — Лукаша, Івана, Міхаіла і Паўла — і дачку Соф’ю.

Іван Іванавіч Сапега, бацька Лява, старэйшы з трох сыноў, што засталіся (Лукаш памёр у тым жа годзе, што і бацька), па разліку, як і большасць тагачасных феодалаў, ажаніўся ў 1548 г. з удавою князя Пятра Раманавіча Лукомскага Багданай, дачкой Канстанціна Фёдаравіча Канаплі з роду князёў Друцкіх-Сакалінскіх і князёўны Настассі з Талачынскіх, буйных землеўладальнікаў. Амаль два дзесяцігоддзі пасля смерці бацькі Іван Іванавіч Сапега судзіўся з братамі, сястрой і нават з маці за спадчыну бацькі, і гэтыя цяжбы, хоць і не заўсёды, выйграваў. Як зазначае ў якасці лірычнага адступлення аўтар, мала дасведчаны пра жыццё тагачаснага феадала грамадства чытач можа падумаць: «Ну і людзі гэтыя Сапегі, ну і сямейка; сапраўдныя драпежныя звяры — брат брата душыць за маленькі дварок, з-за капы грошаў». Так! Але такія самыя нізкія

страсці, пры адсутнасці элементарнай чалавечнасці, бурлілі ў той час, калі дзяліліся багацці й іншых сем'яў, напрыклад, спадчына буйнейшага феадала ВКЛ канцлера Мікалая Мікалаевіча Радзівіла Малодшага, памерлага ў 1522 г. Прага, сквапнасць, бясконцыя судовыя працэсы — гэта будні тагачаснага феадальнага грамадства, характэрныя не толькі для Літвы, але і для Польшчы, Расіі, Францыі і інш. Адрозненне можа толькі ў тым, што гэтыя будні літоўскага феадальнага грамадства асабліва наглядна і «дэмакратычна» адлюстраваныя ў пазасталых кнігах Метрыкі ВКЛ (с. 33).

Іван Іванавіч Сапега павольна пранікаў у першыя шэрагі вяльможаў ВКЛ. Праўда, вялікі князь з нейкіх прычынаў усё яшчэ не вяртаў таго высокага тытулу, які меў бацька. У актах ён усё яшчэ ваяводзіч (падваяводзі), які не мае якога-небудзь тытулу, між тым маладзейшы брат Міхал ужо атрымаў тытулы нязначнага княжацкага двараніна, пазней — каралеўскага сакратара, Павел — тытулы любецкага дзяржаўцы, з 1556 г. — наваградскага ваяводы, а з 1566 г. — нават кіеўскага кашталяна. Такім чынам, лёс не быў спрыяльны не толькі службовай кар'еры Івана Сапегі, але й ягонаму маёмаснаму становішчу. Большасць двароў, асабліва якімі валодала жонка, былі памежнымі з Маскоўскай дзяржавай: смаленскія, віцебскія й полацкія. З-за Лівонскае вайны і паспяховых дзеянняў рускага войска ў першыя гады вайны ўсе гэтыя ўладанні былі захопленыя праціўнікам або спустошаны сваім войскам. Праўда, калі паводле прынятага каралём згаданага 2 жніўня 1565 г. рашэння Івану Сапегу былі вернутыя некаторыя родавыя маенткі і дадзены прывілей на іншыя ўладанні, ягонае маёмаснае становішча ў пачатку восьмага дзесяцігоддзя XVI ст., здаецца, зноў пачало паляпшацца. У канцы жыцця, каля сярэдзіны восьмага дзесяцігоддзя XVI ст., яму была вернута пасада драгічынскага намесніка і тытул старасты, якім валодаў бацька. Апошні раз імя Івана Іванавіча Сапегі згадваецца ў прывілеі, выданым яму Стэфанам Баторым у выніку, на думку гісторыкаў, намаганняў сына Лява, які ў гэты час быў ужо заўважаны ў бліжэйшым атачэнні вялікага князя. Такім чынам, адзначае аўтар, генеалогія Л. Сапегі ўдакладняе зыходныя ўмовы ягонай дзяржаўнай і палітычнай кар'еры і маёмаснага становішча (с. 35).

Род Сапегаў не быў такім дробным, як адлюстравана ў гістарычнай літаратуры XIX—XX стст. (І. Лапа, які прылічваў Сапегаў да *небуйных* літоўскіх панскіх сем'яў), нягледзячы на тое, што ягоныя карані не былі княжацкімі і не ўзыходзілі да Гедымінавічаў. Улічваючы тое, што было сказана пра генеалогію Сапегаў, асабліва пра дзеда Лява Сапегі Івана Багданавіча Сапегу, з 1517 г. віцебскага, а з 1529 да 1544 г. —

падляшкага ваяводу, сцвярджэнне Івана Лапы трэба было б удакладніць, прылічыўшы Сапегаў да *не самых буйных літоўскіх панскіх сем'яў* (с. 36). З фармуляру кнігі судовых справаў Метрыкі ВКЛ бачна, што падляшскі ваявода быў сябрам паноў-рады, які меў месца на другой лаўцы; на першай, ганаровай, лаўцы сядзелі віленскі і троцкі ваяводы, жамойцкі стараста і чацвёра біскупаў. Вядома, Іван Багданавіч Сапега ні пасадамі, ні паходжаннем, ні багаццем не быў роўны Гаштольдам, Кезгайлам, Астрожскім, Радзівілам, але ўсё ж і ён, падляшскі ваявода, быў даволі буйным дзяржаўным іерархам і феадалам, які стварыў добры падмурак сваім нашчадкам, сярод іх і Л. Сапегу. Праўда, як ужо было згадана, у канцы жыцця ён меў нейкія, дасюль не да канца высветленыя непрыемнасці, але, як паказвае і гісторыя, і досвед нашага часу, у такіх выпадках у другі, трэці раз звычайна ўсё рэабілітавалася. Паходжанне, тытулы лёгка не прападаюць. Так здарылася і ў гэтым выпадку. Ужо ў другі і асабліва ў трэці раз усё з лішкам аднавілася і паўстала.

Разгляд жыцця і дзейнасці героя кнігі — Лява Сапегі — С. Лазутка пачынае ў другім раздзеле кнігі «Пачатак жыццёвага шляху» («Guvenimo kelio pradžia»). Ён піша, што не маюць слушнасці аўтары, якія сцвярджаюць, што Леў Сапега нарадзіўся ў сям'і драгічынскага старасты, паколькі ў год нараджэння Драгічынскае староства яшчэ не было вернута ягонаму бацьку (с. 37).

Паходжанне, генеалогія ў эпоху феадалізму мелі вялікую сілу. За Івана Багданавіча Сапегу заступіліся сам імператар Фердынанд і ўсе паны-рада, у якой часамі вялікі ўплыў мелі розныя прадстаўнікі роду Радзівілаў. А з Мікалаем Радзівілам Чорным, канцлерам ВКЛ з 1551 г., бацьку Лява, Івана Сапегу, паводле сцвярджэння некаторых гісторыкаў, звязвалі сяброўскія дачыненні. Мікалай Радзівіл Чорны, адзін з найбольш развітых людзей ВКЛ таго часу і лідэр рэфармацыйнага руху, відаць, меў вялікі ўплыў на бацькоў Лява, якія ў канцы шостага дзесяцігоддзя з праваслаўя перайшлі ў пратэстантызм. Значыць, можна зрабіць дапушчэнне, што Леў нарадзіўся ўжо ў сям'і рэфарматаў, хоць хрышчаны ён быў паводле праваслаўнага абраду. Таму нядзіўна, што бацькі, счакаўшы сем гадоў, аддалі ў Нясвіжскую школу, якая намаганнямі Мікалая Радзівіла Чорнага была ператворана ў цэнтр радыкальнага рэфармацыйнага руху (с. 38). У нясвіжскі двор Радзівілаў былі скліканы найвучонейшыя дзеячы Рэфармацыі. На жаль, сярод іх не было адзінства. Мікалай Радзівіл Чорны, таленавіты дзяржаўны дзеяч, разумеў, што нязгода ў Рэфармацыі — у той ідэалогіі, кіруючыся якой ён намерваўся абнавіць феадальнае літоўскае грамадства, — істотна

супярэчыла ягоным палітычным задумам. Таму ён стараўся згуртаваць разрозненыя плыні Рэфармацыі вакол радыкальнайшага яе напрамку. А гэта і было, магчыма, істотнай памылкай. Літоўскае феадальнае грамадства таго часу ў найлепшым выпадку магло прыняць умераную, лютэранскага тыпу Рэфармацыю, аднак і да яе яно не было ўсебакова гістарычна падрыхтаваным. Хрысціянства ў Літву прыйшло на некалькі стагоддзяў пазней, чым у іншыя дзяржавы Цэнтральнай Еўропы, таму яго першасная форма — каталіцызм — тут яшчэ далёка не выкарыстала ўсе духоўныя й культурныя магчымасці. Гэтага не бачылі ці не хацелі бачыць нават такія буйныя вяльможы і дальнабачныя палітыкі, як Радзівілы, якія нядаўна яшчэ, між іншым, былі прыкладнымі каталікамі (асабліва бацька Мікалая Радзівіла Чорнага Ян). Празмерна прыцягальнай здавалася секулярызацыя царкоўных багаццяў, хоць і не такіх буйных, як на Захадзе! Мікалай Радзівіл Чорны ад пачатку рэфармацыйнай дзейнасці, у тым ліку і ў Нясвіжы, быў акружаны самымі радыкальнымі рэфарматарамі, такімі як яго асабісты ўрач Георг Бландрата, Пётр Ганезі, Лаўрэнці Крышкоўскі, Марцін Чаховіч, Сымон Будны і інш. Вось у такім інтэлектуальным асяродку апынуўся і састалеў сямігадовы дапытлівы і здольны хлопец Леў Сапега разам з не меней здольнымі дзецьмі Мікалая Радзівіла Чорнага Альбертам Войцехам, Юр'ем і Станіславам.

Са словаў усіх згаданых біёграфіаў, у Нясвіжскай школе Леў Сапега вывучыў некалькі важнейшых для далейшага развіцця моваў: лацінскую, старажытнагрэцкую і нямецкую. Вядома, ён вывучаў афіцыйную мову ВКЛ, якую пазней назаве сваёй роднай, і польскую мову. У багатай Нясвіжскай бібліятэцы мог пазнаёміцца з важнейшымі творамі еўрапейскай літаратуры XV—першай паловы XVI ст. Тут разам з юнымі сынамі Мікалая Радзівіла Чорнага ён набіраўся прагрэсіўных ідэяў Рэфармацыі, гуманізму і патрыятызму.

А часы для Айчыны маладых грамадзянаў і патрыётаў ВКЛ былі неспакойныя. Працягвалася доўгая Лівонская вайна, першае дзесяцігоддзе якой не было паспяховым для Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая вайна — адзін з важнейшых фактараў, якія прымусілі Літоўскую дзяржаву ў 1569 г. заключыць *ганебную* (курсіў мой. — У. С.) Люблінскую унію з Польшчай. Усе гэтыя праблемы ў той час у літоўскім грамадстве гораха абмяркоўваліся. Незадаволенасць уніяй у Літве гучна і балюча выказвалася і ў гады яго юнацтва. Гэта не магло не трывожыць розуму і пачуццяў юных патрыётаў. І, відаць, у той жа год у Нясвіжы, будучы 12—13-гадовым юнаком, Леў Сапега,

саспеўшы для вялікіх пераменаў, аднак, хочучы іх добра спасцігнуць і ажыццявіць, адчуў патрэбу ў працягу вучобы.

Жаданні юнака і бацькоў у гэтым супалі. У 1570 г. Леў Сапега разам з дзецьмі Мікалая Радзівіла Чорнага з'ехаў за мяжу працягваць вучобу. Адзін са старэйшых у Германіі, створаны ў 1409 г. у Ляйпцыгу ўніверсітэт у той час быў ва ўладзе курфюрста Саксоніі Аўгуста. Зацяты лютэранін, Аўгуст патрабаваў, каб усё, што супярэчыць вучэнню Лютэра, было бязлітасна выдалена з універсітэту. З-за гэтага абвастрылася барацьба паміж прыхільнікамі Лютэра, якіх сярод прафесараў універсітэту была бальшыня, і кальвіністамі. Ужо Рэфармацыя сама сабой узнавіла ўніверсітэт, а секулярызацыя царквы дала сродкі для дастатковага ўмацавання матэрыяльнай базы. Ідэалагічная барацьба ўнутры Рэфармацыі пабуджала прафесараў і студэнтаў мысліць, заахвочвала тэарэтычныя філасофскія пошукі. Усё гэта дабратворна ўздзейнічала на вучобу маладога Л. Сапегі ў Ляйпцыгскім універсітэце. На думку Івана Лапы, асаблівы ўплыў на філалагічнае і філасофскае развіццё мог мець вядомы ў той час прафесар класічнай філалогіі Яхім Камерарый (с. 40).

Аўтар пагаджаецца з Іванам Лапай, які лічыць, што Леў Сапега на пытанне, дзе ён быў і чым займаўся пасля заканчэння ўніверсітэту, адказвае ў сваім тастаманце: выхоўваўся «ў нямецкіх ерэтчных школах», у якіх канкрэтна — трэба яшчэ высветліць гісторыкам (с. 40). С. Лазутка, устрымліваючыся ад дапушчанай некаторымі іншымі аўтарамі ідэалізацыі вобразу героя сваёй кнігі, тым не менш вельмі высока ацэньвае ягоня эрудыцыю і здольнасці. Ён, напрыклад, не хавае свайго захаплення і апісваючы ў раздзеле «Літоўскі дзяржаўны дзеяч» («Lietuvos valstybės veikėjas») дзеянні маладога падканцлера ВКЛ у складанай сітуацыі з абраннем новага караля пасля смерці Жыгімонта Аўгуста.

Як вядома, паны-рада і шляхта ВКЛ, не прызнаючы законным абранне Жыгімонта Вазы, адмовіліся паслаць сваіх паслоў на каранацыю, якая павінна была адбыцца ў Кракаве 28 снежня 1587 г. Леў Сапега, адзін з нямногіх сябраў кіраўніцтва ВКЛ, якія цвяроза ацэньвалі сітуацыю, асцярожна, дыпламатычна заклікалі сябраў паноў-рады змяніць пазіцыю і падтрымаць каранацыю Жыгімонта Вазы. У згаданым лісце да фактычнага кіраўніка Літоўскай дзяржавы віленскага ваяводы Крыштафа Радзівіла Перуна ён рэкамендуе: «каб Ваша Княжацкая Міласць, мой міласцівы пан, меў ласку схіліць свой розум на тое, каб у згодзе не былі астатнімі, а апярэдзіць

каранацыю»⁷. Такім чынам, Леў Сапега, будучы толькі падканцлерам ВКЛ і маючы ледзь 30 гадоў, першы і лепш зарыентаваўся ў складанай для Літоўскае дзяржавы палітычнай сітуацыі і нават адважыўся свайму дабрадзею, магутнаму віленскаму ваяводу Крыштафу Радзівілу Перуну, настойліва рэкамендаваць, каб у такіх умовах варта было б учыніць, каб не нанесці свайму народу і дзяржаве шкоды. На думку аўтара, у тым, што пасля смерці Яўстафія Валовіча ў снежні 1587 г. Леў Сапега фактычна пачаў выконваць абавязкі канцлера (ён разам з троецкім ваяводам Янам Глябовічам узначальваў групу давераных асобаў дэлегацыі ВКЛ на перамовах з прэзідэнтам на польскі каралеўскі і літоўскі вялікакняжацкі сталец Жыгімонтам Вазай адносна прынятых на з'ездзе ВКЛ 8 лістапада 1587 г. вядомых умоваў захавання суверэнітэту ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай пры новым кіраўніку дзяржавы), несумненна, вырашальную ролю адыгралі ягоныя погляды, уменне арыентавацца ў складанай сітуацыі й дыпламатычны талент (с. 50). Аўтар прыводзіць шмат сведчанняў гэтых якасцяў Лява Сапегі. Як вядома, Крыштаф Радзівіл Пярун, адзін з нямногіх вяльможаў ВКЛ, якія, прытрымліваючыся прыстойнасці, засталіся вернымі вызнанню сваіх бацькоў — кальвінізму. Хоць рэлігійная талерантнасць была характэрнай рысай літоўскай дзяржавы, але фанатычны каталік Жыгімонт Ваза іншаверцаў не любіў. У такіх умовах Леў Сапега, застаючыся па-сяброўску лаяльным і ўдзячным свайму патрону Крыштафу Радзівілу Перуну, у дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці ўмела карыстаўся і прыхільнасцю правіцеля (с. 51).

Калі ў чэрвені 1591 г. кароль Жыгімонт Ваза, рэкамендаваўшы польскім сенатарам без згоды паноў-рады ВКЛ, прызначыў кракаўскім біскупам віленскага біскупа кардынала Юрыя Радзівіла, духоўная кар'ера якога імкліва пайшла ўгору пасля таго як ён, сын правадыра радыкальнага рэфармацыйнага руху ў Літве Мікалая Радзівіла Чорнага, у ранняй маладосці і сам кальвініст, у 1572 г. перайшоў у каталіцызм. Разам з тым і кароль, і ўладныя колы Польшчы мелі й іншую, далёкасяжную мэту — на пасаду віленскага біскупа, якая вызвалалася, прызначыць паляка, брэсцкага і луцкага біскупа Бэрнарда Мацяёўскага. Урад ВКЛ дзякуючы цвёрдай пазіцыі канцлера супраць прызначэння на пасады літоўцаў у Польшчы і палякаў у ВКЛ выйшаў з гэтага канфлікту з каралём і польскім урадам пераможцам, і на пасаду віленскага біскупа быў прызначаны віленскі канонік Бэнэдыкт Война (с.51—54).

Пасля смерці караля Швецыі, бацькі Жыгімонта Вазы Юхана III, Жыгімонт Ваза, падтрыманы польскімі ўладнымі коламі прад'явіў прэтэнзіі на шведскую карону, аднак шведскія феадалы падтрымалі кандыдатуру Карла, брата памерлага караля. Паўстала рэальная небяспека вайны са Швецыяй, Леў Сапега рашуча пратэставаў супраць такой авантуры караля і вялікага князя і польскіх магнатаў. Калі Жыгімонт Ваза з вялікай світай высокіх асобаў у траўні 1593 г. адбыў у Швецыю сыскваць сталец, Леў Сапега, спаслаўшыся на хваробу, ухіліўся ад удзелу ў гэтай пагібельнай для Літоўскай дзяржавы місіі. Ён добра разумеў, што спробы Жыгімонта Вазы заняць шведскі сталец могуць распаліць доўгую вайну Рэчы Паспалітай са Швецыяй, а тады пацярпелі б найперш землі ВКЛ. Апасенні Л. Сапегі цалкам пацвердзіліся. Уступленне Жыгімонта Вазы на шведскі сталец у 1594 г. і заключаная такім чынам персанальная унія са Швецыяй пацярпелі няўдачу. У 1599 г. Жыгімонт Ваза шведскім рыксдагам быў адхілены ад шведскага стальца, і новы шведскі кароль Карл IX, дзядзька Жыгімонта Вазы, высадзіўшыся ў Прыбалтыцы, захапіў усю тэрыторыю Эстоніі і частку Латвіі. Толькі параіўшы вялікаму гетману, заплаціўшы наёмнаму войску жалаванне з уласных сродкаў і непасрэдна ўдзельнічаючы ў ваенных дзеяннях, Леў Сапега ўнёс вялікі ўклад у разгром шведскага войска, што ўварвалася ў Прыбалтыку. У 1605 г. літоўскае войска на чале з новым вялікім гетманам Янам Каралём Хадкевічам атрымала важную перамогу ў бітве са шведамі пад Кірхгольмам (Саласпісам). Гэтая перамога, праўда, не вырашыла канца вайны, і шведы не былі зусім выгнаныя з Прыбалтыкі, але ўсё ж іхная агрэсія была на некаторы час стрымана (с. 56).

Як і ў мінулы раз, у 1584 г., Л. Сапегу было даверана ўзначаліць місію ў Маскву з мэтай паляпшэння дачыненняў з Расіяй ва ўмовах вайны са Швецыяй, што распачалася. Нягледзячы на няветлівы прыём, інтрыгі і нават правакацыі з боку маскоўскага кіраўніцтва (дэлегацыю ВКЛ доўга трымалі пад вартай, пазбаўляючы зносін з навакольным светам, але дэманстратыўна ветліва прынялі пасольства Швецыі, якое прыбыло ў той жа час у Маскву якраз для заключэння саюзу з Расіяй супраць Рэчы Паспалітай), канцлеру ВКЛ дзякуючы настойлівасці і дыпламатычнаму таленту «ўдалося рэалізаваць, хоць і не цалкам, сваю праграму доўгачасовага перамяр'я з Расейскай дзяржавай» (с. 58).

Рашуча і бязлітасна, як і належала афіцыйнай асобе феадальнай дзяржавы, раіў дзейнічаць Леў Сапега пры ўціхамірванні казацкага паўстання пад кіраўніцтвам Севярына Налівайкі. У лісце з Кракава

Крыштафу Радзівілу ад 26 снежня 1596 г. ён пісаў, што варта было б і ўсёй серабшчыны не пашкадаваць ды сабраць дастаткова коннага і пешага войска, каб пакараць гэтых зладзеяў. У многім дзякуючы захадам канцлера ВКЛ паўстанне было разгромлена (с. 59).

Нямала намаганняў Леў Сапега зрабіў дзеля дасягнення згоды паміж усімі трыма веравызнаннямі ў краі. Асабліва ў яго шмат заслуг як у правадніка ў жыццё ў 1596 г. Берасцейскай царкоўнай уніі (у 1586 г. ён, прадбачачы абранне на сталец каталіка Жыгімонта Вазы, у тактычных мэтах перайшоў з праваслаўя ў каталіцызм), агітаваўшага на яе карысць на сойме, за што 9 чэрвеня 1606 г. атрымаў асабістую падзяку ад папы рымскага Паўла V (с. 60).

Другая даволі складаная падзея гісторыі Літвы, што стала для Лява Сапегі, як дзяржаўнага дзеяча, сур'ёзным выпрабаваннем, была ўзброеная шляхоцкая апазіцыя каралю (рокаш), якой кіраваў кракаўскі ваявода Мікалай Забжыдоўскі і сын Крыштафа Радзівіла Януш. У пачатку 1606 г. грамадзянская вайна, што пагражала Рэчы Паспалітай, была зусім рэальнай, чуліся галасы, якія патрабавалі зрынання Жыгімонта Вазы, якога абвінавачвалі ў пераследзе мэты ўстанаўлення абсалютызму ў Рэчы Паспалітай. Да ракашанаў Леў Сапега заняў асцярожную пазіцыю. Ён спачуваў ім і абараняў іх, аднак, шануючы ўладу манарха, адкрыта не падтрымліваў, стараўся быць міратворцам паміж імі і караём (с. 60).

Асцярожную пазіцыю заняў Леў Сапега і да Грышкі Атрэп'ева, самазванага царэвіча Дзімітрыя. У той час як уладныя колы Рэчы Паспалітай і сам кароль гатовыя былі выкарыстаць гэтую палітычную фігуру і сарваць так цяжка ім дасягнутае 20-гадовае перамір'е з Расеяй, Сапегу гэтая авантура была чужой, бо супярэчыла грандыёзнай унійнай праграме стварэння адзінай польска-літоўска-расейскай дзяржавы. Калі авантура Дзімітрыя правалілася і некаторыя сенатары пачалі абвінавачваць у гэтым уладу караля, Леў Сапега абараняў караля, усю віну ўскладаючы на сандамірскага ваяводу Ежы Мнішка, Адама Вішнявецкага й іншых польскіх магнатаў (с. 60—61).

Кіраўніцтва адбіццём шведскай інтэрвенцыі ў якасці вялікага літоўскага гетмана было, можна сказаць, апошнім подзвігам Лява Сапегі на карысць Літоўскае дзяржавы. Аўтар задае пытанне, ці мог хто-небудзь іншы, прызначаны вялікім літоўскім гетманам, стрымаць, тым больш разграміць у некалькі разоў большае шведскае войска, якое ў той самы год захапіла амаль усю Лівонію? І адказвае на гэтае пытанне адмоўна, бо шведскае войска мела столькі сілы, што праз год высадзілася на польскім і прускім узмор'і і ў хуткім часе ўсё яго

захапіла. Значыць, найлепшым і разумнейшым выйсцем для Літвы было ў што б там ні стала заключыць перамір'е са шведамі. Што і было ў хуткім часе дасягнута дзякуючы аўтарытэту і дыпламатычным здольнасцям Сапегі. Таму памылкай было не прызначэнне Л. Сапегі вялікім літоўскім гетманам, а сама г. зв. трыццацігадовая вайна, у якую каралеўскі двор уцягнуў Польшка-Літоўскую дзяржаву, ад чаго Леў Сапега горача адгаворваў (с. 64).

Аддзяліць афіцыйную дзейнасць дзяржаўнага дзеяча такога маштабу, як Леў Сапега, ад асабістага жыцця амаль немагчыма. У раздзеле «Багаціі, сям'я і асабістае жыццё» («Turtai, šeima ir asmeninis gyvenimas») згадваецца, што з гледзішча багаццяў Леў Сапега пачынаў не з нуля (як было сказана, глебу для маёмаснага і палітычнага ўзвышэння падрыхтавалі ягоныя продкі). Ці меў Леў Сапега якія-небудзь маёнткі пры жыцці бацькоў, невядома. Аднак тое, што ў 1579 г., пры жыцці бацькі, ён сфармаваў немалое войска на свае сродкі для вайны з Расеяй, сведчыць пра наяўнасць нейкіх сваіх маёнткаў (с. 66—67). У гэтым раздзеле аўтар падрабязна прасочвае, як складвалася немалая маёмасць Сапегі, з якой ён ахвяраваў на будаўніцтва каталіцкіх святыняў і на абарону дзяржавы.

Жартам спасылаючыся ў лісце Крыштафу Радзівілу на няўменне кахаць, Леў Сапега, аднак, у манастыр не пайшоў, а, хоць і позна, пашлюбаваўся з удавою троцкага ваяводы князя Стэфана Збаражскага Даротай, у якой была ўжо дачка ад першага мужа. Гэта быў шлюб хутэй па разліку. Важную ролю тут адыграла тое, што Дарота была дваюраднай сястрой Кацярыны, трэцяй жонкі Крыштафа Радзівіла Перуна. Акрамя таго, як сведчаць скупыя крыніцы, удава, між іншым, была даволі прыгожая, прывабная і выглядала на некалькі гадоў маладзей (с. 68). Аднак з любімай жонкай Сапега пражыў толькі пяць гадоў. У 1591 г. Дарота памерла, пакінуўшы яму двухгадовага сына Яна Станіслава і дзевяцігадовую падчарку Барбару. На другі шлюб Лява Сапегі паўплывалі працяглыя сяброўскія дачыненні з Крыштафам Радзівілам Перуном, якія сталі яшчэ і сваяцкімі, калі 20 ліпеня 1599 г. ён ажаніўся з шаснаццацігадоваю дачкой віленскага ваяводы і вялікага літоўскага гетмана Эльжбетай, пасаг якой значна павялічыў уладанні мужа. Аднак і гэты шлюб аказаўся непрацяглым: у 1611 г. ва ўзросце 28 гадоў Эльжбета памірае, пакінуўшы дачку Ганну і двух сыноў — Крыштафа Мікалая і Казімера Лява. Падобна таму як продкі славутага ліцвіна стварылі салідны падмурак для ягонага кар'ернага і маёмаснага ўзвышэння, так і сам ён стварыў падмурак дзеля дасягнення высокага сацыяльнага і палітычнага становішча ягонымі

дзецьмі. Як ягоны жыццяпіс пачынаецца з генеалогіі продкаў Лява Сапегі, так ён заканчваецца генеалогіяй ягоных нашчадкаў (раздзел «Leono Sapiegos vaikai» («Дзеці Льва Сапегі»)).

Грандыёзных здзяйсненняў на ніве палітычнай і дзяржаўнай дзейнасці Леў Сапега дасягнуў у значнай ступені дзякуючы светапоглядным ідэям (найперш патрыятызму грамадзяніна ВКЛ), якімі кіраваўся ў сваім жыцці. Аналізу іх прысвечаны раздзел «Палітычныя, філасофскія погляды і дзейнасць па стварэнні ўстановаў» («Politinės, filosofinės pažiūros ir įstatymų kūrimo veikla»). Гэтыя погляды грунтаваліся на саліднай адукацыі, якую ён, як сказана вышэй, атрымаў у еўрапейскіх універсітэтах. За кампетэнцыю, мудрасць, рашучасць у дзяржаўных справах сучаснікі называлі Сапегу літоўскім Салонам. Сціпасць і лагоднасць — гэта рысы натуры, хоць у маёмасных справах і калі закраналіся дзяржаўныя інтарэсы ВКЛ, ён вучыўся быць цвёрдым. Аўтар зазначае, што насуперак некаторым беларускім правым публіцыстам ён не быў, як справядліва сцвярджае С. Пташыцкі, праціўнікам уніі Літвы і Польшчы. У пытаннях веравызнання для яго была характэрна талерантнасць, хоць, сутыкаючыся з катэгарычнай і непрымальнай думкай, быў цвёрдым абаронцам каталіцызму, а пратэстантаў, да якіх сам калісьці належаў, ён лічыў ерэтыкамі і зласліўцамі. Светапогляд Лява Сапегі, палітычнае й ідэалагічнае крэда, адукацыя і ўсебаковая эрудыцыя адлюстраваныя ў лістах шматлікім карэспандэнтам, у тастаманце, асабліва ў дзвюх прадмовах да Трэцяга Літоўскага Статуту. Ён глыбока ўспрыняў ідэі Рэнэсансу, Рэфармацыі, гуманізму й іх пастулатамі кіраваўся ў сваёй дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці. Любімымі настаўнікамі былі Цыцэрон і Арыстоцель (с. 98—99). Леў Сапега быў не толькі ўсебакова адукаваным чалавекам, але, як сведчаць яго прамовы на сойме, і цудоўным прамоўцам.

Як чалавек Леў Сапега быў сяброўскі, ласкавы, ладзіў са сваімі шматлікімі родзічамі, не адмаўляўся ім дапамагчы. За гэтую дапамогу, праўда, атрымліваў ад іх добрую ўзнагароду. У сваім тастаманце сынам Яну Станіславу, вялікаму маршалку, і Казімеру Ляву, пісару ВКЛ, ён завяшчаў жыць мірна і дружна і паміж сабой, і з суседзямі; старэйшаму, Яну Станіславу, загадаў клапаціцца пра маладзейшага на 20 гадоў Казімера Лява. Вядома, як усе вяльможы таго часу (між іншым, і нашага), ён меў нямала ворагаў. Асабліва доўга змагаўся і судзіўся з Хадкевічамі, зайздрасць і антыпатыя азмрочвала некаторы час дачыненні нават з Крыштафам Радзівілам Малодшым, братам другой жонкі, сынам Крыштафа Радзівіла Перуна.

Амбітны малады польны гетман Крыштаф не хацеў быць падначаленым старэйшага на 31 год віленскага ваяводы і вялікага гетмана ВКЛ Лява Сапегі. Праўда, урэшце яны ўсё ж памірыліся, спачатку на полі бою, а пасля ля труны караля. Настала прымірэнне і з магутным віленскім ваяводам і вялікім гетманам Янам Каролем Хадкевічам, каалі ў 1620 годзе Ян Станіслаў Сапега ажаніўся з адзінаю дачкой Яна Караля Хадкевіча Ганнай Схаластыкай. У пытаннях веры для Сапегі была характэрна талерантнасць, хоць, з палітычных меркаванняў перайшоўшы дзеля асабістага добра і кар’еры ў каталіцызм, ён усюды стараўся падкрэсліць сваю асабістую схільнасць да гэтага веравызнання. Крыніцы сведчаць, што найвялікшай марай, якую ён стараўся ажыццявіць, было памірыць падзеленыя хрысціянскія канфесіі і заснаваць уніяцкую царкву. Леў Сапега ўхваліў Берасцейскую царкоўную унію 1596 г. і стараўся яе правесці ў жыццё (с. 96—97).

Асобны раздзел «Герб роду Лява Сапегі» («*Leono Sapiegos giminès herbas*») прысвечаны апісанню гэтай прыкметы знатнасці роду нашага знакамітага продка. Аўтар зазначае, што герб Ліс роду Сапегаў большасцю даследнікаў геральдыкі памылкова выводзіцца з герба праўнука Гедыміна Сунігайлы Нарымонтавіча, які ён атрымаў на Гарадзельскім з’ездзе ў 1413 г. Аднак, як ужо было сказана, выяўдзненне роду Сапегаў, а разам і герба, з Гедымінавічаў было «пацверджана» сфальсіфікаванымі актамі канцлера ВКЛ XVIII ст. Фрыдэрыка Сапегі. Пачынальнік роду Сапегаў Сымон, які з’яўляецца ў атачэнні вялікага літоўскага князя ў пачатку 5-га дзесяцігоддзя XV ст., не мае нічога агульнага з Гедымінавічамі і не мог, зразумела, авалодаць гербам Сунігайлы Нарымонтавіча. Такім чынам, паходжанне герба Сапегаў дагэтуль невядомае, а ён спачатку, відаць, быў шмат прасцейшы. Э. Лаўцявічус сцвярджае, што на шчыце быў адлюстраваны толькі сядзячы ліс з узнятым хвостом, але паступова замест яго з’явіўся дваіны крыж з дашкам, а ліса пачалі маляваць зверху шчыта. На жаль, Э. Лаўцявічус такога вадзянога знака, на якім быў бы толькі сядзячы ліс з узнятым хвостом, у сваім атласе не прадстаўляе. Затое гербаў — вадзяных знакаў, у якіх на шчыце дваіны крыж з дашкам (або, як правільна называе Андрэй Рымша ў сваёй эпіграме, страла з двума крыжамі) і ўверсе сядзячы ліс, у атласе нават некалькі. Аднак паступова ліс знік і зверху шчыта, а акцэнт герба — размешчаная ў сярэдзіне шчыта страла з двума крыжамі. Такія вадзяныя знакі ёсць нават з імем, прозвішчам і тытулам Лява Сапегі, напісанымі на латыні ў авале шчыта: «*Leo Sapieha, MDL cancelar*»; сам шчыт аплецены раслінным арнаментом. Падобны герб

адлюстраваны і на вадзяных знаках з імем і прозвішчам родзіча Лява, Паўла Сапегі, толькі вакол шчыта няма расліннага арнаменту. Праўда, на вадзяных знаках гербы бываюць шмат прасцейшымі, так і ў гэтым выпадку. Кніга заканчваецца «Эпілогам» («Epilogas»), у якім, нібы ў падсумаванне сказанаму пра Лява Сапегу вышэй, прыводзяцца (не без суму і іроніі) яркія эпізоды апошніх дзён жыцця героя кнігі з дыярыюша ягонага пераемніка на пасадзе канцлера ВКЛ Альбрыхта Станіслава Радзівіла.

Такім чынам, мэтай, як паказвае азнаямленне з кнігай, было падрыхтаваць змястоўны сістэмны выклад усяго таго, што на сённяшні дзень вядома пра Лява Сапегу, дапоўніўшы яго ўласнымі думкамі, дапушчэннямі, зробленымі на аснове прыцягнутых да працы вядомых і невядомых дагэтуль гістарычных крыніцаў. Асноўныя палажэнні кнігі ілюструюцца цытатамі з гістарычных крыніцаў, прычым прыведзеныя ў тэксце літоўскія іх пераклады для магчымай праверкі правільнасці апошніх дублююцца ў падрадкавых заўвагах на мове арыгіналу. Характэрная рыса кнігі — займальнасць, адпаведны папулярны аповядальны, асветніцкі, месцамі нават мастацкі — жартоўны і лірычны — стыль, пэўнае імкненне да сенсацыйнасці. У сваім выданні С. Лазутка — археограф, крыніцазнавец, геральдыст і генеалаг — прадэманстравала ў глыбокую і ўсебаковую гістарычную кампетэнцыю. Кніга забяспечана змястоўным «Дадаткам» («Priedai») — у ім падаюцца тэксты асноўных архіўных дакументаў, якія датычаць жыцця і дзейнасці Лява Сапегі — тастаманты Лява Сапегі і другой жонкі Эльжбеты (на мове арыгіналу і ў перакладзе на літоўскую мову), а таксама палеаграфічныя здымкі, падрабязны навуковы апарат (спіс пасадаў, годнасцяў і маёнткаў канцлера і вялікага гетмана ВКЛ, сінтэтычны даведнік уласных імёнаў, генеалагічная табліца роду Сапегаў). Кніга багата ілюстраваная.

ЗАЎВАГІ

- 1 Tłomacki A. Sapiehowie. Linija kodeńska. Warszawa, 1996.
- 2 Jablonskis K. Istorija ir jos Baltiniai. — Vilnius, 1979. — P. 22 1.
- 3 Lappo I. Istorinė Vytauto reikšmė. — Kaunas, 1930. — P. 39.
- 4 Саверчанка І. Канцлер Вялікага Княства. — Мн., 1992. — С. 7.
- 5 Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. — Мн., 1989. — С. 48.
- 6 Jurginis J. Tautybių santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1982. T. 2 (79). P. 45.

⁷ Prochaska A. Archiwum domu Sapiegów. T. I. S. 22. Nr 30, Параўн. Šaroka A. Leonas Sapiega. P. 280.

Уладзімір СВЯЖЫНСКІ (Мінск).

www.kamunikat.org

**«Тым, што першыя паўсталі...», або
Водгук-рэфлексія на зборнік «Слуцкі
Збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і
ўспамінах» (Менск, 2001)**

Воўк аднойчы распавядаў авечкам, што ён і рады іх не чапаць, але паляўнічы яму не дазваляе: ганяе з месца на месца, дык і не паспявае воўк удосталь паесці травы. «А зараз паляўнічага няма, — адказалі авечкі, — еш, воўк, з намі траву». «А, няма?!» — і воўк кінуўся душыць авечак адну за адной.

Сапраўды, якіх толькі ваўкоў не пабачыў за сваю тысячагадовую гісторыю шматпакутны, але вольналюбівы беларускі народ. Часам, як трапна заўважыў яшчэ Максім Багдановіч, — і «цёмны», і «сляпы, быццам крот», часам ці не занадта абачлівы і залішне цярплівы, падобна быкаўскаму Петраку са «Знака бяды», — народ наш заўсёды трываў да пэўнай мяжы, — а тады ўжо кулём ляцелі воўчыя зграі ва ўсе бакі, толькі поўсць касмыкамі гублялі.

Калі зніклі паляўнічыя беларускіх лясоў — слуцкія паўстанцы, балахоўцы і «зялёнадубцы», — ваўкі распладзіліся. Вусатыя сталінскія ваўкі. Ды ў ваўкалакаў перакінуліся. Ваўкі грызлі авечак, а ваўкалакі — людзей. Так і з’елі тады Беларусь, з’елі, ды ўдавіліся, бо воўчую гісторыю не замамуфлюеш у авечую скуру. На жаль, не вельмі хутка адбылося тое, гадкоў семдзесят спатрэбілася, каб нам зноў да праўды-матухны дапаць.

А так ужо амаль паверылі ўсе — яны, злосныя буржуазныя нацыяналісты, ва ўсім дрэнным вінаватыя, звесці іх пад корань — і ўсё, рай камуністычны на зямлі запануе. І Беларуская Народная Рэспубліка ў ваўчыных гісторыкаў — марыянеткавая дзяржава, і нямецкаму кайзеру прывітальную тэлеграму слала (хоць сама РСФСР з тым жа кайзерам у Брэсце ў 1918 г. тэрыторыяй Беларусі гандяваць не саромелася), і войска свайго не набірала, і народ яе не падтрымліваў, і ўвогуле — не было б гэтых дамарослых беларускіх нацдэмаў ды белбурнацаў — і ГПУ—НКВД—КГБ не чапала б нікога — сена ела і кветкі нюхала.

Гэткім чынам хавалася доўгі час праўда і пра Слуцкі збройны чын. 14 лістапада 1920 г. Першы беларускі з’езд Случчыны прызнаў Случчыну часткай БНР, абраў Раду на чале з Уладзімірам Пракулевічам. Сфармаваную 1-ю Слуцкую брыгаду стральцоў войска БНР напачатку ўзначальваў Анастас Анцыповіч, пазней — Антон Сокал-Кутылоўскі. Пасля некалькіх значных баёў са злучэннямі 16-й арміі чырвоных частка брыгады перайшла дэмаркацыйную лінію з Польшчай, інтэрніравана і раззброена польскімі ўладамі; частка

ўзялася за ўзброеныя спосабы барацьбы, улілася ў атрады «Зялёнага дуба».

Збор дакументаў «Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакументах і ўспамінах» (Менск, 2001) за ўкладаннем Уладзіміра Ляхоўскага, Уладзіміра Міхнюка і Аляксандры Гесь якраз з шэрагу выданняў, якія аб'ектыўна і непрадузята (з дакументам не паспрачаешся!) тлумачаць сучаснаму пакаленню беларусаў гэтую падзею айчыннай палітычнай і вайсковай гісторыі Беларусі, роўнай якой Беларусь ХХ ст., бадай, не ведала.

Выданне змяшчае максімальную на сёння колькасць дакументальных звестак пра змаганне случчакоў за вольную Беларусь. Акрамя ўжо вядомых, падаецца «шмат новых, мала ці зусім невядомых раней архіўных крыніц, якія былі выяўлены падчас працы над праектам», — заўважае ў прадмове Уладзімір Ляхоўскі (с. 7). Адлюстраваныя ў ім матэрыялы з Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь, Беларускага дзяржаўнага архіву-музею літаратуры і мастацтва, Нацыянальнага музею гісторыі і культуры Беларусі, Дзяржаўнага архіву Менскай вобласці, Дзяржаўнага вайсковага архіву Расейскай Федэрацыі (былога архіву Савецкай Арміі), Архіву Актаў Новых у Варшаве ды інш. Самакрытычна згадваюць укладальнікі, што «ў зборніку фактычна не прадстаўленыя польскія дакументальныя крыніцы» (пададзены толькі адзін дакумент) (с. 7). Што ж, значыць, ёсць яшчэ справа для наступнікаў.

Складаецца зборнік з трох асноўных тэматычных раздзелаў. «Хроніка падзеяў» змяшчае архіўныя дакументы і прэсавыя паведамленні; «Галасы ўдзельнікаў Слуцкага збройнага чыну» даюць магчымасць праз дзесяцігоддзі нібы пачуць саміх случкіх паўстанцаў. Да не зусім звыклых дакументаў адносяцца «Сьведчаньні з-за кратаў» — паказанні былых удзельнікаў антыбальшавіцкага выступлення, зробленыя ў вязніцах ГПУ—НКВД у 30—40-я гады мінулага стагоддзя. У выбітых пасля допытаў следчых сведчаннях сфабрыкаваных спраў «праўда мяжуе з нагаворам, рэальныя факты — з фальсыфікацыяй» (с. 7). Пры пэўнай сенсацыйнасці гэтых матэрыялаў, доступ да якіх магчымы толькі сёння ва ўмовах незалежнай Беларусі, ставіцца да іх трэба абачліва, улічваючы ўмоўнасць аб'ектыўнасці такіх гістарычных крыніцаў.

На панарамным гістарычным палатне, што паўстае перад намі з «Хронікі падзеяў», прадстаўлены дакументы аднаго і другога бакоў. Хоць ці толькі двух. Колькі іх тады было: белыя і чырвоныя, зялёныя і ружовыя, манархісты і рэспубліканцы, інтэрнацыяналісты з глабальнымі марамі стварыць сусветную краіну саветаў і нацыяналісты з марамі сціплымі — адрадзіць незалежнасць адной

толькі краіны — любай Беларусі! І лозунгі ў апошняй пары антаганістаў розніліся адпаведна: «Даешь всемирную революцию!» і «Жыве Беларусь!».

«Дзве душы» беларуса тае пары псіхалагічна вытанчана прэпараваў Максім Гарэцкі ў аднайменнай аповесці. «Дзе два беларусы — там тры партыі», — гэта ўжо «Нічыё» нашага сучасніка, пісьменніка Андрэя Федарэнкі. Два дакастрычніцкія рэвалюцыянеры, пісьменнікі «з народа» Алесь Гарун і Цішка Гартны. Адзін аддае жыццё за ідэалы БНР, другі будзе Савецкую Беларусь. Раман Скірмунт, Магдалена Радзівіл, Алесь Чарвякоў, Мітрафан Доўнар-Запольскі, Янка Купала, Якуб Колас, Вацлаў Ластоўскі, Алесь Цвікевіч, Іван і Антон Луцкевічы, Усевалад Ігнатоўскі — кожны з іх шукаў у ліхалецці 1910—1920-х гг. сваю Беларусь. А за гэтымі лепшымі прадстаўнікамі нацыянальнай эліты ішлі, ім верылі, на іх спадзяваліся, у іх пыталіся адказу на пытанне «За кім жа яна, гістарычная праўда?» дзiesiąткі і сотні тысячаў насельнікаў пераважна тады сялянскай Беларусі.

Случае паўстанне нібыта імгненная гістарычная ўспышка азнаменавала пераход нацыянальнай свядомасці беларусаў у зусім новую, вышэйшую якасць, калі нацыянальную ідэю вызнаюць не толькі элітная частка нацыі, але і каранёвыя, так бы мовіць, простыя носбіты яе генафонду ў сваёй масе.

Нават геаграфічна тут ёсць пэўная сымбалічнасць і своеасаблівы капрыз гістарычнай музы Клію. Не Менск, з яго культываваным на працягу 127 гадоў — ад часу 2-га падзелу нашай агульнай з палякамі, літоўцамі і ўкраінцамі дзяржавы Рэчы Паспалітай — губернска-адміністрацыйным духам расейскага самадзяржаўя, а менавіта Слуцк, адзіны буйны горад Беларусі, які ў час вайны 1654—1667 гг. не быў узяты ні маскоўскімі, ні казацкімі войскамі, менавіта Слуцчына, ранейшая ўнікальная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ВКЛ — Слуцкае княства, што захавала пэўную адметнасць ажно да 1791 г. (у фігуральным сэнсе слуцкі князь быў апошнім беларускім князем, што меў адпаведны статус), — сталіся арэнаю геаграфічнага ўздыху народнага імкнення да былое волнасці й незалежнасці. Прычым гэта было праяваю не краёвага, такога саламяна-кваснога патрыятызму, абмежаванага ўскрайкам свайго хлёўчука, дзе рохкаюць свінні і квохчуць куры. «Няхай жыве вольная, незалежная, дэмакратычная Беларуская Народная Рэспубліка ў яе этнографічных граніцах! Няхай жыве братэрства ўсіх славянскіх народаў! Няхай жыве Беларускі Устаноўчы Сойм!» (с. 47, «Ухвала Беларускага Зьезду Слуцкынь»), — не, гэта няк не краёвы падыход. Хутчэй, калі экстрапаіраваць тагачасную палітычную сітуацыю на сучаснасць, Слуцчына адыгрывала тады ролю, падобна на якую, да прыкладу, сёння выконвае ў дэмакратычным руху Горадзеншчына.

Але гістарычныя карані — каранямі, а на голым месцы рэальнасці ніякае адраджэнне не пабудуеш. Беларускае школьніцтва, культурна-

асветныя гурткі, чыталні, нават выданне газеты арганізавалі случчакі. «Слуцк — павятовы гарадок, — пісаў Янка Купала наконадні Слуцкага збройнага чыну, — куды яму, здавалася б, лезыці ў людзі ды яшчэ з сваёй газэтай! Аднак палез. Беларуская душа, як бачым, — жывучая, творчая, як яе не заганяй у казіны рог, а яна збудзіцца і затрапечацца.» Так дакладна аналізаваў варункі і абставіны нацыянальна-культурнага руху ў Слуцку беларускі пясняр. Адпаведны яго артыкул нездарма падаецца ў зборніку (с. 14). «Ніводзін работнік-стараж не аплачуецца гэтак танна, яе аплачуецца беларускі вучыцель», — гэта ўжо пішуць «У Цэнтральную Беларускую Школьную Раду» настаўнікі Слуцкага павету (с. 33). Столькі гадоў прайшло, заўважым, а «беларускі вучыцель» ці «аплачуецца» нарэшце «дорага»? Рытарычнае пытанне.

Чым можа, дапамагае случчакам Менск. На курсах беларусазнаўства ў Слуцку выкладаюць дасведчаныя Я. Станкевіч, Б. Тарашкевіч, Ф. Аляхновіч; прыезджае з гастроліямі драматычная тэатральная труппа У. Галубка і хор У. Тэраўскага (с. 39, «Беларускі тэатр у правінцыі»).

Супадзенне прасторы, часу... і, галоўнае, духу беларускага, энергіі яго носьбітаў — адным словам, рашчынлі рашчыну адраджэнцы някепскую, і плён выйшаў добры: дастаткова вокам кінуць на «Статут Слуцкага беларускага культурна-просьветнага гуртка «Папараць-кветка», «Часовы статут Беларускага нацыянальнага камітэту Слуцчыны», «Зварот беларускіх нацыянальных дзеячоў Слуцчыны да дэмакратычнае грамадзкасьці ўсяго сьвету» ды іншыя дакументы арганізацыяў Слуцчыны, пададзеныя ўкладальнікамі.

Ролю разумных кампрамісаў у палітычным і паўстанцкім змаганні пераацаніць цяжка. Шкада, што не атрымалася супрацы Беларускай Рады Слуцчыны з генералам Станіславам Булак-Балаховічам і «Зялёным дубам». Шкада, бо, з аднаго боку, Рада ў адной з сваіх пастановаў канстатавала, што «высшее командование оказалось не на высоте возложенных на него задач», «в нем отсутствует инициатива» (с. 85, паводле зводак слуцкай ЧК), з іншага, — «ніколі не прызнавала Балаховіча, палітычны камітэт пры ім і арганізацыю «Зялёнага дуба» (с. 105). А каб жа яны выступілі адным фронтам? Не ведаю, ва ўсялякім разе, беларуса з чырвонага войска па адчайнай храбрасці, палкаводчым таленце і папулярнасці ў народзе роўнага легендарнаму бацьку Булак-Балаховічу. Увогуле, маштабам і значнасцю адпавядаюць яму хіба чырвонаармейскія Чапаеў, Катоўскі або легендарны гуляйпольскі незалежнік Нестар Махно.

Розныя пазіцыі па гэтым пытанні, а таксама арыентацыя на розныя міжнародныя сілы і замежныя краіны ў пошуку магчымых хаўруснікаў яскрава прагледжваюцца ў пратаколах 1-й Беларускай агульнанацыянальнай палітычнай канферэнцыі ў Празе (1921 г.). Я. Чарапук: «Прычына не ў Алексюку і іншых, якія хацелі адбудаваць Беларускаю Дзяржаву, а што ня было каардынацыі паміж дзеячамі» (с. 133); А. Паўлюкевіч: «Каб ня было гэтай двойнасьці, якая і цяпер ёсьць, мы пабедзілі б» (с. 135); Я. Мамонька: «З Польшчай і балахоўшчынай нам не па дарозе» (с. 136); К. Душэўскі: «Я папераджаю п. Паўлюкевіча, Курыловіча... палякі, можа, ашукалі іх 10 разоў, дык яшчэ ашукаюць 110 разоў» (с. 136). Канферэнцыя ў рэзалюцыі «аб Слуцкім паўстанні» заяўляла: «...Беларускі народ добра сябе ўсвядоміў, што справа вызвалення і адраджэння яго бацькаўшчыны ёсьць справа яго ўласных рук. Беларускі народ [...] напісаў на сваім штандары: ні польскіх паноў, ні маскоўскіх камуністаў» (с. 136). Што ж, прынцыпова, хоць, як на сёння, — крыху ідэалістычна ўсё выглядае. Больш канструктыўны, падаецца, наступны дакумент: «Трэба трымаць моцны кантакт з дэмакратычнымі групіроўкамі расейскімі, стоячымі на грунці прызнання нашае незалежнасьці. Ісьці з імі па дарозі барацьбы з бальшавікамі да свае незалежнасьці, вырываючы свае правы ў маскоўскіх цэнтралістаў, пад якой фарбаю яны ні былі, ці то чырвоныя, ці белыя — усё роўно» (с. 139, «Даклад Рыгора Злоцкага Канстанціну Езавітаву «Паўстанчэскі рух на Беларусі»). Выснова, якая мае, відаць, стратэгічнае значэнне, што да дачыненняў Беларусі з Расеяй, паколькі мы ўжо «обречены» на спрадвечнае суседства і ўзаемныя дзяржаўна-палітычныя стасункі.

«Хроніка падзей» у бальшавіцкай інтэрпрэтацыі паўстае са старонак газет «Савецкая Беларусь» і «Звязда», пададзена ў рубрыках «З канфідэнцыйных звадак Палітбюро Слуцкай ЧК у Слуцкі павятовы камітэт КП(б)Б пра чынасьць слуцкіх паўстанцаў (Сьнежань 1920 г.)», «З апэратыўных данясенняў 16-е савецкае арміі пра ваеннае становішча на Случчыне (Лістапад—сьнежань 1920 г.)» і іншых матэрыялаў. Скрозь тагачасныя метады чырвоных акцыяў ужо даволі выразна праглядаюць абрысы будучых сталінскіх рэпрэсіяў, а ў нечым яны нагадваюць сённяшнія «чачэнскія зачысткі»: разбіць «волюсь на районы с таким расчётом, чтобы в течение суток каждая деревня была обслужена агитатором», «произвести чистку членов партии, даже в том случае, если это будет вредно для работы», «проверить состав ячеек, подозрительных исключить» (с. 40—41, «З

праколаў паседжаньня партыйна-арганізацыйнае тройкі Слуцкага павятовага камітэту РКП(б)», 3 жніўня 1920 г.).

Некаторыя гісторыкі савецкай фармацыі, калі нейкі рэальны факт або падзея не ўкладваюцца ў пракрустава ложка іхных ідэалагічных дактрынаў, любяць рабіць наступным чынам — не, яны не адмаўляюць самога факту, крый Божа, але вась зменьшыць маштабы, перавярнуць з ног на галаву, прынізіць альбо падвысіць значэньне — гэта тое, што трэба. Ці была бітва пад Воршай 8 верасня 1514 г.? Была. Ці атрымала паразу войска маскоўскае? Атрымала. Але ж і бітва была зусім маленькая (прытым, што маскоўцы страцілі тады забітымі сорок тысяч ваякаў, а ў вядомай на ўвесь свет Палтаўскай баталіі рускія забілі толькі дзевяць тысяч шведаў), і ці былі беларусы ў тым пераможным войску — невядома, можа, палякі адныя. Так і з Слуцкім збройным чынам — стрэліў нейкі дурны селянін два-тры разы ў бок чырвоных, ды і збег адразу, небарака, за польскую мяжу, вась і ўсё вашае паўстанне.

Радкі апэратыўных звадак 16-й арміі чырвоных сведчаць, аднак, пра іншае: «...Белорусской радой наберено около 2000 человек, которыми хотят оказать сопротивление красным при передвижении на государственную границу» (26 лістапада 1920 г.; с. 71); «у солдат Белорусской Рады — ...на рукавах национальная белая лента, в середине красная» (30 лістапада 1920 г.; с. 72); «в 7 час. 19/12 банда Белоруссов силою 100 штыков напала на м. Визна и заняла его» (19 снежня 1920 г.; с. 76); «17/12 1-й Белорусский полк повел наступление вдоль Слуцкого шоссе и к вечеру того же дня занял м. Семежово, продолжая вести дальнейшее наступление в юго-восточном направлении» (20 снежня 1920 г.; с. 78).

«Галасы ўдзельнікаў Слуцкага збройнага чыну» — другі раздзел зборніка. Гучаць галасы, гучаць. Вучаць. Папярэджваюць. Трывожна. Узнёсла. Светла. Трагічна.

Юрка Лістапад: «...Працаваць пад уладаю расейскага імперыялізму магчыма было, і то з надта вялікімі перашкодамі, толькі на культурна-прасветнай дарозе», «нягледзячы на царскі рэжым, беларускія адраджэнцы досыць часта бывала з культурна-прасветнае працы перасаквалі й на палітычную, за што й адседжвалі ў каталажках» (с. 142). О, гэта нам вельмі знаёмае. Не любяць імператары, «напалеончыкі» і дыктатары ўсіх масцей, калі лезе інтэлігенцыя ў палітыку. Збірайце, во, лепш, песенькі там розныя, казачкі запісвайце...

Адно, што выснова галоўная сама напрашваецца. Калі ствараюцца ўмовы на этнічных беларускіх тэрыторыях для вольнага выяўлення

«тутэйшым люддам» сваіх спагонвечных мэтаў і спадзяванняў, калі няма геапаалітычнага ціску злева, справа, зверху, знізу, — свой лёс беларусы здольныя вырашаць самі. Стварыліся на Случчыне такія ўмовы — і вынік не прымусіў сябе доўга чакаць. Здольныя... Ды вельмі багата ахвотнікаў да нашае волі. Здушылі яны случчакоў. Зрэшты, літаральна чужыя рукі гэта зрабілі. Пакуль на бальшавіцкім баку фронту былі чырвонаармейцы-беларусы з беларускіх палкоў 27-й дывізіі, даволі часта яны пераходзілі на бок Слуцкай брыгады БНР. Заўважылі тое бальшавікі і «прыслалі на наш фронт татараў, кіргізаў» (с. 150); калі беларускія стральцы адбілі мястэчкі Вызну і Семежава, «маскоўцы прыслалі на фронт тры дывізіі войск, якія складаліся з людзей жаўтаскурых» (с. 151).

Успаміны даюць магчымасць азнаёміцца і з некаторымі іншымі імёнамі беларускіх адраджэнцаў: Антона Сокал-Кутылоўскага, Паўла Жаўрыда, Васіля Русака і інш.

Ці не былі «дарэмнымі твая ахвяры, якія нацыянальна сьведамыя случакі злажылі на аўтар свае дарагое Бацькаўшчыны, бяручы ўдзел у змаганьні? Што ж змусіла гэтую невялічкую кучку людзей выступіць са зброяй у руках супроць непараўнальна большае сілы ворага?» — такімі пытаньнямі задаецца і спрабуе разабрацца ў іх, даючы арыгінальны малюнак усёй папярэдняй хвалі беларускага адраджэння, А. Сокал-Кутылоўскі (с. 166—174). Уражвае яго дакладнае ў дэталях апісанне вайсковае святыні — палкавога сцягу 1-га Слуцкага палка, які ахвяравалі палку «беларускія жанчыны-патрыёткі»: «Сцяг быў залацістага колеру, 2 мэтры ўдаўжкі і 1 мэтар ушыркі. Пасярэдзіне выкананая ў нацыянальных фарбах «Пагоня» каля 45 см у дыяметры, а навокал надпіс: «1-шы Слуцкі полк Беларускай Народнай Рэспублікі» (с. 173).

Паводле Аляксея Кабычкіна «Слуцкая Брыгада — гэта была пэўне адзіная ў сьвеце вайсковая фармацыя, якая нічога не брала ў насельніцтва і не рабіла ніякіх рэквізіцыяў», «усё патрэбнае для войска, як прадукты, фураж, а навет вопратку, сяляне самі дабраахвотна прывозілі ў Семежава», «звычайна на першым возе красаваўся бел-чырвона-белы сцяг» (с. 189). Таму, калі сёння мы даведваемся з перыёдыкі, што на Случчыне нехта знішчае, скрадвае крыжы, пастаўленыя на месцах былых баёў у гонар случкіх змагароў 1920 г., дзівішся, — ці выбілі ўсіх мясцовых патрыётаў за гады сталінскіх рэпрэсіяў, ці маральна прыгнулі-прыціснулі гордых некалі случчакоў, ці проста ганьбяць іх імя нейкія заезныя правакатары з ... ці «свет такі, і час такі»?

Зачараванае кола беларускай гісторыі. Вырвуцца калі-небудзь з яго беларусы альбо не? Каб не канстатаваць з горыччу, як былы слуцкі стралец Тодар Данілюк у 1944 г.: «Сяньня, калі мінае 24 гады ад выбуху Слуцкага паўстання, і перад намі ўстаюць падобныя, калі ня тыя самыя задачы...» (с. 175). Так, на генетычным узроўні беларуская нацыя захавала памяць пра сваю дзяржаўнасць і пасля інкарпарацыі ВКЛ Расейскай імперыяй. І пры жыцці кожнага наступнага пакалення беларусаў уздымаліся паўстанні супраць акупацыі, за поўнае аднаўленне незалежнасці. Гэта значыць, калі бацька ўдзельнічаў у паўстанні 1794 г., дык сын змагаўся ў 1830—1831 гг., а ўнук быў разам з Каліноўскім у 1863—1864 гг. Урэшце, у 1918 г. Польшча вярнула сабе незалежнасць, а колішняга ж яе суканфедэрата наперадзе чакаў чарговы збройны чын — Слуцкі, а пасля зноў і зноў — новыя спробы беларусізацыі або Адраджэння і народу, і дзяржавы. Вось вам і зачараванае кола.

Назва раздзелу «Сьведчанні з-за кратаў» гаворыць сама за сябе. У ім прадстаўлены следчыя паказанні і дакументы са следчых справаў карных савецкіх органаў (пераважна з архіву КДБ Рэспублікі Беларусь) Юркі Лістапада, Паўла Жаўрыда, Уладзіміра Пракулевіча, Язэпа Лагіновіча (Корчыка), Васіля Русака, Антона Сокал-Кутылоўскага. Вышэй я ўжо згадваў пра іх адносную шчырасць і ўмоўную праўдзівасць, тым не менш яны істотна дэталізуюць агульны малюнак слуцкай змагарнай акцыі. Возьмем хоць бы наступнае: «...Вся команда, все делопроизводство велось на белорусском языке», «питание было нормальное, семежевские кулаки кормили нас из 2—3 блюд» (Пракулевіч, с. 235), «всякие попытки... добыть какую-нибудь поддержку польского командования ни к чему реальному не привели» (Жаўрыд, с. 209) і да т. п.

Песні случачоў-паўстанцаў — «Ваяцкі марш» з нотамі, «Беларуская марсельеза» («Ад веку мы спалі...»), а таксама песенныя ўзоры народнай антыбальшавіцкай творчасці часоў Слуцкага збройнага чыну, спісаныя на Случчыне ў наш час, карта Случчыны з лініяй дэмаркацыі, апісанне-рэканстуркцыя ўніформы жаўнераў і афіцэраў 1-й Слуцкай брыгады БНР за аўтарствам даследніка В. Астрогі («мэталёвы знак Пагоня ў вянку», «каўняровыя нашыўкі з выяваю Пагоні», «бел-чырвона-белыя апаскі», «саматугам шыты мундзір з даматканага (шэрага) палатна») змешчаны ў дадатку да зборніка.

Выдатна разумею, якой тытанічнай працы запатрабавалі ад укладальнікаў «Заўвагі й камэнтары», што ўтрымліваюць персаналіі дзеячоў вызвольнага руху і савецкіх кіраўнікоў, даведкі пра тагачасныя беларускія перыядычныя выданні, грамадскія і

культурна-асветныя арганізацыі (усяго — 223 пазіцыі), улічваючы шматлікія пакуль яшчэ лакуны такога роду звестак нават у энцыклапедычных і даведачных выданнях, у большыні пададзення тут матэрыялы дастаткова вывераныя і з поспехам могуць быць выкарыстаны іншымі даследнікамі.

У свой час мне давялося займацца гісторыяй Аб'яднанай беларускай вайсковай школы, сярэдняй вайсковай вучэльні, што рыхтавала ў Менску ў 1924—1937 гг. камандны склад для нацыянальных, тэрытарыяльных і кадравых фармаванняў чырвонай арміі. Звярнуў тады ўвагу на асобу Андрэя Бараноўскага, выкладчыка АБВШ у 1924—1930 гг., сябра Вайскова-тэрміналагічнай камісіі пры Інбелкульце, укладальніка (разам з М. Байковым) унікальнага і на доўгі тэрмін адзінага ў сваёй галіне «Практычнага беларускага вайсковага слоўніка, ч. I (Расійска-беларуская)» (Мн., 1927). Але толькі цяпер, дзякуючы адпаведнай персаналі ў разгледаным зборніку, даведаўся, што А. Бараноўскі быў адным з кіраўнікоў нацыянальна-культурнага руху на Случчыне і рэдагаваў газету «Наша каляіна», пра якую згадаў Я. Купала. Застаецца толькі парадавацца за курсантаў АБВШ 1920-х гадоў, якімі апекаваліся такія выкладчыкі, як А. Бараноўскі, і пашкадаваць пра гвалтоўнае перапыненне беларусізацыі войска і ўсёй рэспублікі на пачатку 1930-х гг.

У заўвазе пра нашага слаўнага асветніка і вайскоўца К. Езавітава (с. 333) мушу зрабіць удакладненне, што ён у часе другога сусветнага вайны ў Менск з Рыгі не пераязджаў, а зрэдку наязджаў па справах, галоўную вайсковую ўправу БЦР узначальваў фактычна ўжо ў Берліне. У біяграфічных звестках пра Лявона Рыдзеўскага важна дадаць, што ў 1948 г. ён згодна рашэнню 1-га Сусветнага з'езду беларусаў свету ўзначаліў Сусветнае аб'яднанне беларускай эміграцыі (САБЭ), якое мела непараўнальнае значэнне для гуртавання паваеннай беларускай дыяспары. Дарэчы, сярод актыўных дзеячоў эміграцыі былі ранейшыя слуцкія змагары Тодар Данілюк, Юрка Харытончык, Аляксей Кабычкін і іншыя.

Археаграфічны досвед творцаў у падрыхтоўцы зборніка вынікае з пасядаўна выкананых метадычных прынцыпаў і правілаў выдання навукова-дакументальнай літаратуры: храналагічная паслядоўнасць, датаванне стварэння і апублікавання матэрыялаў, захаванне аўтэнтычнасці тэкстаў і г. д. Навукова-бібліяграфічную завершанасць выданню надаюць аўтарскі і геаграфічны паказнікі, спіс скаротаў. Вобразны відэашэраг зборніка прадстаўлены фотаздымкамі, на якіх можна пабачыць акрыленыя твары «першага беларускага аддзела» на чале з Лукашам Семенюком («зялёнадубцы»), слуцкіх сялянаў пачатку

XX ст. і беларускіх дзеячоў А. Сокол-Кутылоўскага, В. Русака, У. Пракулевіча, А. Бабарэкі, М. Дзямідава, Я. Дылы, П. Жаўрыда, тут жа генерал Булак-Балаховіч і сувязная слуцкіх паўстанцаў Л. Зяньковіч, партрэты 1950—1960-х гг. ацалелых «случакоў» Ю. Харытончыка, Т. Данілюка, Л. Рыдлеўскага, а яшчэ — выявы пабудоў Слуцка, звязаных з тымі гістарычнымі падзеямі, фота ўдзельніка святкавання 80-х угодкаў Слуцкага збройнага чыну 25 снежня 2000 г., апранутага ў рэканструяваную форму афіцэра 1-й Слуцкай брыгады, відарысы пячаткі Часовай беларускай рады Случчыны, сцяга 1-га Слуцкага палка, цэшкі афіцэра Беларускай вайскавай камісіі, паштовай маркі слуцкіх паўстанцаў. Усе разам яны надаюць ілюстратыўную трываласць і завершанасць змешчаным матэрыялам.

Што можна было б палепшыць у зборніку? У анатацыі да выдання ў словах «пасля ліквідацыі Слуцкага збройнага чыну» неяк рэжа слых слова «ліквідацыя», якое нясе ў дадзеным кантэксце адмоўны сэнс. Пагадзіцеся, пазытыўнае ўспрыманне ёсць, прыкладам, да ліквідатараў чарнобыльскіх, якія ліквідавалі наступствы чарнобыльскай ядзернай катастрофы, а вось «ліквідатары чэкісцыя» — прабачце... Не пашкодзіла б для лягчэйшага арыентавання і магчымых далейшых спасылак даць дакументам скразную нумарацыю. Частковае выкарыстанне ўкладальнікамі тарашкевіцы з яе «газэтамі», «дакумэнтамі» і да т. п. у даведачным апарце дадзенага «навукова-папулярнага выдання», магчыма, і пасуе да пісьмовага стылю разгляданай эпохі, хоць можа выклікаць заўвагі прыхільнікаў фармальна прынятага сёння правапісу.

А зрэшты, прыемна трымаць такія кнігі ў руках. З задавальненнем чытаць і перачытваць іх, звяртацца за даведкамі. Прыемна быць сведкам і сучаснікам з'яўлення выдатнага факту, калі гістарычная навука Беларусі пераходзіць у якасна новы стан. Школа гістарычная ёсць. Навукоўцы адметныя ёсць. Свабода ідэалагічная здабыта. Вопыт дасведчаных гісторыкаў і археолагаў, якія некалі распачыналі перабудову пры Гарбачове, удала сёння спалучаецца з імпэтам і запалам маладой плеяды служкаў Клію. І, як вынік, — з'яўленне высокапрафесійных узораў гістарычных манаграфіяў і збораў дакументаў. У чым яшчэ навізна? Раней выданні накшталт «Слуцкага збройнаму чыну 1920 г.» рыхтавалі цэлыя навуковыя інстытуты і ўстановы, цяпер — часовыя творчыя калектывы энтузіястаў, якія могуць да таго ж «пабегаць», каб грошы знайсці на друкаванні. Асаблівых прыбыткаў, ды лепш сказаць, увогуле ніякіх прыбыткаў гэта не дае. Значыць, грамадскія пачаткі, ідэя. Ідэя вяла некалі і случкакоў. Ідэя вяла сёння і ўкладальнікаў выдання Аляксандру Гесь,

Уладзіміра Ляхоўскага, Уладзіміра Міхнюка. Добрае слова трэба сказаць пра каардынатора праекта выдання серыі «Матэрыялы да беларускай гісторыі» ў выдавецкай бібліятэцы часопіса «Беларускі гістарычны агляд» Генадзя Сагановіча, сяброў навукова-рэдакцыйнай рады серыі Я. Запрудніка, В. Кіпеля, А. Мальдзіса, В. Скалабана, Ю. Туронка, Л. Юрэвіча. Выданне кнігі фундавала Віктар Камінскі, Кастусь Акула, Франціш Бартуль і яшчэ 24 дабрадзеі.

Хто будзе чытаць зборнік? Навуковец, гісторык, археограф, бібліятэкар; на жаль, можна наперад сказаць, што да вясковага настаўніка, служачага раённай «вертыкалі», амбітнага «новага беларуса» ён наўрад ці дойдзе — наклад усяго 500 асобнікаў. Гэта наша агульная пакуль бяда.

Азнаёміўшыся з апублікаванымі дакументамі, разумеш, чаму збройнае змаганне на Случчыне скончылася паразай. Таму што, папершае, аб'ектыўна перамогі быць не магло: ну, ніяк не ўкладвалася незалежная Беларусь у імперскія планы больш моцных суседзяў — Варшавы ды Масквы. Па-другое, усё ж барацьба гэтая насіла лакальны характар: Менск да свабоды даспеў, Слуцк гатовы, а ўся астатняя Беларусь, на вялікі жаль, тады яшчэ, відаць, не. Крыху вышэйшы ўзровень кансалідацыі нацыі і самасвядомасці народа патрабаваўся. Як у тых жа палякаў, хоць бы. Таму, верагодна, Слуцкі збройны чын ужо цяжка назваць паўстаннем у сэнсе толькі стыхійнага ўсплёску народных эмоцыяў супраць акупацыі, але гэта яшчэ і не бітва рэгулярнага войска роўнага з роўным. Бясспрэчна адно — Слуцкі збройны чын не міф, не прыгожая казачка беларускіх нацдэмаў, а прыклад і сымбаль першай спробы гераічнай збройнай барацьбы рэгулярнай вайскавай адзінкі БНР не столькі супраць, колькі за, за незалежнасць і суверэнную Беларусь, за волю і свабоду. Прыклад, які заўсёды актуальны, бо сведчыць пра мэтазгоднасць вайсковых збройных падыходаў у адстойванні незалежнасці на некаторых пераломных этапах гісторыі нашае Бацькаўшчыны.

Валеры ГЕРАСІМАЎ (Мінск).

**Tomas Baranauskas. Lietuvos
valstybės ištakos. —
Vilnius: VAGA, 2000. — 317 p.**

Тры гады таму пабычала свет манаграфія маладога літоўскага гісторыка Томаса Баранаўскаса «Вытокі Літоўскай Дзяржавы». На жаль, кніга, як і іншыя цікавыя літоўскія навуковыя здабыткі, у першую чаргу, з прычыны моўнага бар'еру, не прыцягнула належнай увагі беларускіх даследнікаў і дагэтуль не ўведзена ў навуковы ўжытак і не атрымала адпаведнай ацэнкі. Тым больш што літоўскія калегі, наадварот, вельмі аператыўна і досыць крытычна рэагуюць на навінкі беларускай навукавай і навукова-папулярнай літаратуры, прысвечанай праблемам Вялікага Княства Літоўскага, асабліва пытанням генэзісу і першапачатковым этапам існавання дзяржавы. І пакуль дыскусія не на карысць беларусаў, і, больш за тое, — гістарычнай навукі, бо да гэтага часу «нацыянальна карыснае» з абодвух бакоў пануе над гістарычнай праўдай.

Манаграфічнае даследаванне маладога літоўскага гісторыка выклікала неадназначную рэакцыю ў літоўскім навуковым асяродку. Негатыўна паставіліся да высноў аўтара прадстаўнікі «традыцыйнай» літоўскай гістарыяграфіі на чале з Эдвардасам Гудавічусам (А. Нікжэнтайціс, М. Шчавінскас, Г. Лесмайціс). Выглядае на тое, што марксісцка-пазітывісцкую пазіцыю Э. Гудавічуса, ягоных вучняў і прыхільнікаў упершыню сур'ёзна крытыкавалі ўласна ў Літве. Не кранаючы дачыненняў паміж рознымі генерацыямі навукоўцаў і рознымі метадалагічнымі падыходамі да канкрэтных гістарычных пытанняў і праблем, трэба заўважыць наступнае. Томас Баранаўскас паставіў пад сумненне закасцянелую тэорыю ўтварэння Літоўскай дзяржавы персанальна Міндоўгам. Пры гэтым Томас Баранаўскас не адмаўляецца ад нацыянальнага літоўскага падыходу да праблемаў генэзісу ВКЛ.

Прапанаваная рэцэнзія не з'яўляецца пакуль глыбокім асэнсаваннем матэрыялу. Гэта рачэй спроба пазнаёміць чытачоў, што не валодаюць літоўскай мовай з праблематыкай кнігі, метадалогіяй літоўскага калегі і ягонымі галоўнымі высновамі. Рэцэнзент яшчэ не валодае дастаткова добра літоўскай, таму для знаёмства са зместам кнігі давалося звярнуцца да аўтара. Ён ветліва згадзіўся перакласці на расейскую мову найбольш важныя для беларускага чытача месцы кнігі (2, 6 і 7 раздзел IV часткі і 1 раздзел V часткі). Спрасціла працу грунтоўнае аўтарскае рэзюмэ на ангельскай мове і дапамога філолага-літуаніста кандыдата філалагічных навук Івана Бурлыкi з Горадні. Рэцэнзаваная кніга, як высветлілася ў прыватных кантактах з

Томасам Баранаўскасам, — друкаваны вынік магістарскай працы абсалвэнту гістарычнага факультэту Віленскага ўніверсітэту.

Даследаванне Томаса Баранаўскаса вылучаецца выкарыстаннем сучасных метадалагічных падыходаў і сучасных інтэрпрэтацыяў па пытаннях гісторыі дзяржавы. Колькасць аўтэнтчных гістарычных крыніцаў, якія датычаць пачатку гісторыі ВКЛ, вядомых навукоўцам, застаецца стабільнай і абмежаванай ужо шмат дзесяцігоддзяў. Таму глыбіня тае ці іншае інтэрпрэтацыі пісьмовых крыніцаў па праблемах генэзісу літоўскай дзяржаўнасці (нават кожнай сучаснай нацыянальнай дзяржаўнасці на тэрыторыі Усходняй Еўропы) залежыць менавіта ад тэарэтыка-метадалагічных падставаў аўтара. Т. Баранаўскас ўслед за амерыканскімі антрапологамі культуры (G. R. Murdock, M. H. Fried, E. R. Service) разглядае дзяржаву ў шырокім і вузкім сэнсе. У першым выпадку дзяржава — гэта кожная палітыка-тэрытарыяльная арганізацыя, у вузкім сэнсе — дзяржава гэта толькі адзін з тыпаў палітычнай арганізацыі. Натуральна, што гэтая арганізацыя эвалюцыянуе ад прымітыўных да больш складаных тыпаў і формаў. Т. Баранаўскас вызначае дзяржаву як тэрытарыяльную палітычную арганізацыю, якой кіруюць прафесійныя чыноўнікі, якіх, у сваю чаргу, ўтрымліваюць падаткаплацельчыкі. Такі падыход дазволіў Т. Баранаўскасу ўбачыць дзяржаўныя элементы ў гісторыі літоўскага народу ўжо на стадыі пляменнай, значна раней за Міндоўга.

Аўтара рэцэнзаванай кнігі вылучае глыбокае веданне пісьмовых крыніцаў па тэме і дасканаласць валодання крыніцазнаўчымі метадамі іх аналізу. Ім максімальна выкарыстаныя вядомыя на сённяшні дзень летапісныя творы ды іншыя крыніцы як усходнеславянскай традыцыі, так і лацінскага свету. Для пацверджання сваіх разважанняў ён шырока выкарыстоўвае звесткі сумежных навук: археалогіі, этналогіі, гістарычнай геаграфіі і картаграфіі, анамастыкі.

Першай канцэпцыяй уварэння Літоўскай дзяржавы Т. Баранаўскас справядліва лічыць так званую «рымскую легенду паходжання літоўцаў», сфармуляваную Мацеем Стрыйкоўскім у другой палове XVI ст. Менавіта яна на доўгія гады стала галоўнай, а яе папулярнасць датрывала да першай паловы XIX ст., дасягнуўшы найвышэйшага пункту ў творчасці Тэадора Нарбута. Пачаткам крытычнага падыходу да гісторыі літоўскай дзяржаўнасці Т. Баранаўскас лічыць творчасць Мікалая Карамзіна і асабліва яго заўвага пра 1183 г., як год знаёмства рускіх княстваў з новым ворагам — літоўцамі, небяспечнымі і жорсткімі. Сапраўднае навуковае вывучэнне генэзісу Літоўскай дзяржавы Т. Баранаўскас адлічвае з працаў украінскага

гісторыка Уладзіміра Антановіча. На думку літоўскага гісторыка, менавіта ў Антановіча замацаваўся погляд, што літоўская дзяржава сфармавалася толькі ў часы Міндоўга і пры яго актыўным удзеле. Яе падтрымлівалі і падтрымліваюць дагэтуль усе найбуйнейшыя даследнікі згаданай праблемы: Юліюш Латкоўскі, Генрык Лаўмяньскі, літоўскія эмігранцкія гісторыкі Зянон Івінскас, Адольф Шапока, Ёзас Якштас і інш., Ул. Пашута, Эдвардас Гудавічус. Выключэннем ёсць толькі Генрык Пашкевіч і Адольф Шапока, якія лічылі, што ў апошняй чвэрці XII ст. на літоўскіх землях існавала канфедэрацыя плямёнаў як тып палітычнай арганізацыі. Асабліва крытычна малады літоўскі гісторык выступіў супраць марксісцкага погляду на пачаткі літоўскай дзяржавы, якія вызнае Эдвардас Гудавічус і ягоныя паслядоўнікі. Таму зразумелая вострая крытыка і нават неўспрыманне кнігі Томаса Баранаўскаса гэтай групай літоўскіх гісторыкаў. Рэч у тым, што Т. Баранаўскас прапануе разглядаць фармаванне дзяржаўнай арганізацыі літоўцаў яшчэ на пляменным узроўні, а дзяржаватворчая дзейнасць Міндоўга і функцыянаванне дзяржавы на чале з ім гэта толькі адна з формаў, найлепей арганізаваная. Гэта першы, зусім новы метадалагічна, арыгінальны момант поглядаў Т. Баранаўскаса. І натуральна, на заканчэнні гістарыяграфічнага аналізу традыцыйна «дасталася» беларускім гісторыкам Міколу Ермаловічу, Алесю Краўцэвічу і (у меншай ступені) Вячаславу Насевічу. Шкада, што за крытыкай рэальных памылак традыцыйнай стала прынцыповае «незаўважанне» пазітыўных момантаў і новых ідэяў у працах беларусаў з боку літоўскіх калегаў, і наадварот.

Тэзісна падамо візію Т. Баранаўскаса на фармаванне літоўскай дзяржаўнасці. У доўгім перыядзе гісторыі ад мезаліту да канца I тыс. н. э. развіццё сацыяльных і палітычных арганізацыяў на тэрыторыі будучай Літвы ў канструкцыях Т. Баранаўскаса нічым не розніцца ад агульнапрынятых у археалагічнай і этналагічнай навуках: эвалюцыя ад родавых арганізацыяў эпохі мезаліту—неаліту, праз плямёны эпохі бронзы да хаўрусаў плямёнаў (*chiefdom, vadytes*) эпохі ранняга жалезнага часу, так званых протадзяржаў. Знешнімі праяўленнямі эвалюцыі сталі сацыяльная і маёмасная дыферэнцыяцыя (як прыклад — багатыя пахаванні) і ўзнікненне ўмацаваных паселішчаў — гарадзішчаў як адміністрацыйных і вайсковых цэнтраў.

Адным з галоўных каталізатараў утварэння Літоўскай дзяржавы Т. Баранаўскас лічыць з'яўленне моцнага праціўніка, што таксама не з'яўляецца навацыяй у гістарычнай навуцы, асабліва адносна тэрыторыяў Усходняй Еўропы. Спачатку гэта былі скандынавы (другая палова VIII—IX ст.), пазней Русь (ад другой паловы X ст.).

Менавіта паход Уладзіміра на яцвягаў у 983 г. Т. Баранаўскас лічыць датаваным пачаткам рускай экспансіі на балцкія землі. Пачынаючы з часоў Уладзіміра, Літва апынулася пад сталым ціскам з боку Русі. Цэнтрамі экспансіі робяцца Ізяслаўль (сучаснае Заслаўе) і гарадзішча на рацэ Менка (першапачатковы Менск). Літоўскія гісторыкі (гэтая тэндэнцыя часткова прыкметная і ў Т. Баранаўскаса) адназначна лічаць «русь» X ст. славянамі, аб'яднанымі палітычна і дзяржаўна, значна спрашчаючы раннюю гісторыю Кіеўскай дзяржавы. Як правіла, нашы суседзі ігнаруюць ролю варажскіх дружынаў (пачатковай «русі») у дзяржаватворчых працэсах на славянскіх, балцкіх і фінна-угорскіх тэрыторыях Усходняй Еўропы, а таксама рэальнае становішча Полацкай дзяржавы ў дачыненні да Кіева. Таму прыемна, што малады літоўскі даследнік усведамляе, што «ў XI стагоддзі Полацкае княства значна ўзмацнілася і набыло прыкметную самастойнасць у дачыненні да Кіева. Яно першым на Русі ўтварыла сваю асобную княскую дынастыю».

У некаторых аспектах гісторыі Полацкай дзяржавы Т. Баранаўскас дэманструе валоданне фактычным матэрыялам, прынамсі, не горшае за беларускіх гісторыкаў. Цэлы раздзел кнігі называецца «Літва ў перыяд полацкай гегемоніі (XI—XII стст.)». Аўтар сумленна спрабуе разабрацца ў нюансах унутранай і знешняй палітыкі Полацка гэтага перыяду (высылка сыноў Барыса-Рагвалода ў Візантыю і іх вяртанне ў 30—40-я гг. XII ст., канфлікт Полацка з паўднёварускай кааліцыяй за Друцк у 1180 г. і г. д.) і ўплыве гэтай палітыкі на фармаванне літоўскага грамадства. Спроба, вартая ўвагі нават беларускіх гісторыкаў (асабліва звважаючы на тое, што значная частка тых літоўскіх земляў XI—XII стст., на якія распаўсюджвалася полацкая ўлада, сёння знаходзіцца ў межах Рэспублікі Беларусь), а тым больш літоўскіх. Шкада, што мала ўвагі ўдзелена, напрыклад, аналізу славянскіх моўных запазычанняў гэтага перыяду ў літоўскай мове, які мог бы дапамагчы лепш уявіць глыбіню і характар полацкай улады на літоўскай тэрыторыі ў згаданы перыяд. Магчыма, пэўная «ўнутраная цензура», свядомая ці падсвядомая, перашкодзіла аўтару развіваць гэтую тэму далей.

Блізкія кантакты «літвы» з «руссю» стварылі спрыяльныя ўмовы для цівілізацыйных (палітычных, эканамічных і культурных) уплываў (спачатку скандынава-славянскіх, а потым ужо славянскіх) на літоўскае грамадства на працягу X — канца XII ст. Томас Баранаўскас прызнае і адзначае залежнасць Літвы ад Полацка, розную па сіле і змесце на працягу XI—XII стст.: ад сплаты даніны да вайсковых звязаў. Гэта другі арыгінальны і навацыйны момант у канцэпцыі Т.

Баранаўскаса, нехарактэрны для літоўскай гістарыяграфіі. Затое на гэта не раз звярталася ўвага ў польскай (Генрых Лаўмяньскі) і беларускай гістарычнай навукх (Мікола Ермаловіч, Алесь Краўцэвіч, Генадзь Семянчук). Менавіта разнастайныя полацкія (з сённяшняга гледзішча, беларускія) уплывы стварылі рэальныя падставы для ўтварэння Літоўскай дзяржавы. Знешне, на думку Т. Баранаўскаса, гэта праявілася ў стварэнні на тэрыторыі Літвы замкаў як вайсковых цэнтраў і цэнтраў збору даніны, цэнтральных месцаў пражывання правадыроў, што прыводзіла да дзяржаваўтварэння і звязанай з ім феадалізацыі. Датаванне замкаў на тэрыторыі этнічнай Літвы XI—XII стст. дало падставы літоўскаму даследніку аднесці пачаткі дзяржаўнасці ў Літве да XI ст.

Інтэрпрэтацыя ўмацаваных паселішчаў-гарадзішчаў з тэрыторыі сучаснай Літвы як замкаў выклікае найбольшае здзіўленне і прэрэчанні. Па-першае, з амаль 185 зафіксаваных у межах культуры ўсходнелітоўскіх курганоў са слядамі матэрыялаў XI—XII стст. налічваецца толькі 13 гарадзішчаў, і толькі 2 з іх маюць выразныя культурныя напластаванні. Потым гэтыя «замкі» падаюцца як уласна літоўскія цэнтры — але на якой падставе? У той жа ступені яны маглі быць фарпостамі Полацкага княства са змешаным славяна-балцкім насельніцтвам, як і вядомыя з пісьмовых крыніцаў Герсіка і Куkenойс у Латгаліі. Чарговы раз літоўскія калегі замоўчваюць праблему гарадзішча ў Вільні, дзе Алена і Уладзімір Галубовічы выявілі культурныя напластаванні XI—XII стст. з выразнымі славянскімі матэрыяламі. Больш таго, апошнія археалагічныя даследаванні (праф. Лешака Кайзера, Станіслава Каладзейскага, Станіслава Моздзёха ў Польшчы, Вольгі Ляўко, Юрыя Зайца, Генадзя Семенчука ў Беларусі, Станіслава Церскага ва Украіне) сведчаць, што ў XI ст. тут яшчэ не існавала замкаў як элементу феадальнага грамадства. Працэс кастэлізацыі на гэтых тэрыторыях пачынаецца толькі з сярэдзіны XII ст. Умацаваныя паселішчы-гарадзішчы на той час выконвалі пераважна функцыі памежных фарпостаў, адміністрацыйных, культурна-рэлігійных і гандлёва-гаспадарчых цэнтраў. А самае галоўнае, яны з'яўляліся аб'ектамі камунальнай (дзяржаўнай) уласнасці, а не прыватнай, характэрнай для феадалізму. На тэрыторыі Літвы «класічных», прыватных замкаў мы не сустракаем да XIII ст. Асаблівы ж скепсіс выклікае спроба аўтара атаясаміць гарадзішча Шэймінішкеляй з Міндоўгавым замкам Варутай. Нягледзячы на шматгадовыя археалагічныя даследаванні гэтага комплексу літоўскім археолагам Гінтаўтасам Забелам, пераканаўчых матэрыялаў у доказ гэтай гіпотэзы не было знойдзена.

Амаль 200-гадовыя кантакты Літвы з Полацкім княствам да ўзнікнення незалежнай Літоўскай дзяржавы стварылі перадумовы для наступнага сумеснага перыяду нашай гісторыі, які доўжыўся амаль 550 гадоў. Пэраломным, на думку Т. Баранаўскаса, стаў 1183 г. Узвышэнне Літвы і аб'яднанне вакол яе іншых літоўскіх плямёнаў тлумачыцца стабілізацыяй сітуацыі на Русі і ўзрастаннем пагрозы з боку Даніі. Гэта было галоўнымі перадумовамі ўзнікнення Вялікага Княства Літоўскага. А пагроза з боку мангола-татараў з сярэдзіны XIII ст., на думку Т. Баранаўскаса, стала галоўнай прычынай аб'яднання часткі рускіх княстваў вакол Літвы. Дарэчы, пачатковую Літву ў вузкім сэнсе аўтар лакалізуе на Ашмяншчыне, з чым у апошнія гады пагаджаюцца многія беларускія гісторыкі.

Адразу, аднак, узнікае некалькі пытанняў да літоўскага калегі. Напрыклад, чым абгрунтаванае анахранічнае ўжыванне назвы «Вялікае Княства Літоўскае», уведзенай Т. Баранаўскасам як «умоўная», але надалей стала ўжыванай ім да меркаванай Літоўскай дзяржавы канца XII ст.? Літоўскі гісторык лічыць, што пераканаўча даказаў факт аб'яднання вакол Літвы (Аўкштайтэй) Жамойціі, Нальшы, Нерыс і іншых балцкіх тэрыторыяў ужо ў XII ст. Нам падаецца, што канкрэтных фактаў у доказ гэтай гіпотэзы бракуе. На падставе інфармацыі Хронікі Генрыха Латыша Т. Баранаўскас лічыць магчымымі першымі літоўскімі суверэнамі пачатку XIII ст. «Лелвардскага» князя (умоўнае імя князя, які загінуў у 1213 г. пад Лелвардэ ў Латвіі) і Стэкшыса. Але ці ёсць дастатковыя падставы, каб з генеалагічнай лініі «Лелвардскага» князя выводзіць радавод дынастыі Міндоўга?

Т. Баранаўскас мяркуе, што ўжо з канца XII ст. літоўцы здолелі ўтварыць аб'яднаную дзяржаву новага тыпу. З гэтага часу пачынаецца сапраўдная гісторыя Літвы, якую магчыма прасачыць па пісьмовых крыніцах. На ягоную думку, тыя гісторыкі, якія не вылучаюць этапу Літоўскага княства канца XII ст., а першай літоўскай дзяржавай лічаць ВКЛ часоў Міндоўга, істотна памыляюцца. Таму першую палову XIII ст. у гісторыі Літвы ён разглядае як перыяд барацьбы за адзінаўладдзе, якая, зрэшты, не скончылася з часовай перамогай у гэтай барацьбе Міндоўга. У гэтай сітуацыі для яго не існуе сумневу ў наяўнасці на літоўскіх землях галоўных княскіх дынастыяў, якім падпарадкоўваліся меншыя і слабейшыя. Адзінства і моц Літоўскай дзяржавы, на ягоную думку, ілюструюць колькасць і кірункі вайсковых выправаў XIII ст.

Хочацца звярнуць увагу яшчэ на адзін важны аспект у працы Томаса Баранаўскаса (і ўвогуле літоўскіх гісторыкаў і археолагаў). Гэта

лакалізацыя раннесярэднявечных плямёнаў, правядзенне межаў і іншыя высновы, зробленыя пераважна на літоўскім археалагічным матэрыяле. Увесь час назіраецца тэндэнцыя штучнага пашырэння тэрыторыі пражывання балцкіх плямёнаў у сярэднявеччы за кошт беларускіх земляў. Напрыклад, чаму Браслаўшчына ўвесь час называецца Нальшанамі, аб чым няма ніякіх гістарычных доказаў? Больш таго, археалагічныя звесткі сведчаць пра гэтую тэрыторыю хутчэй як пра кантактную зону паміж славянскімі (крывіцкімі) і балцкімі (датгальскімі і літоўскімі) плямёнамі. Сляды славянаў фіксуюцца на Браслаўшчыне з VII—VIII стст. (курганныя пахаванні Опса, Укля, Рацкі Бор), а палітычная актывізацыя Полацкага княства ў гэтым раёне адзначаецца прыкладна з першай паловы XI ст. Тым больш немагчыма пагадзіцца з прапанаванымі межамі Нальшанскай зямлі на XIII ст. (мал. 30). У яе склад уваходзіць значны кавалак заходніх тэрыторыяў Полацкай зямлі, заселеных славянскім альбо славянізаваным насельніцтвам, што яскрава пацвярджаюць вынікі археалагічных даследаванняў гарадзішчаў Браслаў і Дрысвяты (у прыватнасці, Леаніда Аляксеева, Міхася Ткачова, Генадзя Семенчука).

Падсумоўваючы заўвагі па працы Томаса Баранаўскага, можна казаць, што ягоная манаграфія ў значнай ступені наватарская ў літоўскай гістарычнай навуцы, дэманструе цудоўную магчымасць дыскусіяў розных школаў і генерацыяў у сучаснай літоўскай гістарыяграфіі. Гэта, у сваю чаргу, спрыяе росту зацікаўленасці да праблемаў ранняй гісторыі літоўскай нацыі і дзяржавы. У кнізе Т. Баранаўскага мы сустракаем і прыкметы кірункаў аналізу сумеснага беларуска-літоўскага мінулага, што нельга не адзначыць як пазітыўны момант.

Найбольш непрымальны ў кнізе, на нашу думку, пазітывізм, замешаны на літоўскім нацыянальным падыходзе. Інфармацыя пісьмовых крыніцаў вельмі часта інтэрпрэтуецца ў «карысным» для літоўцаў сэнсе, нават калі сціслыя летапісныя звесткі дапускаюць і іншыя тлумачэнні. Напрыклад, лаканічныя звесткі «Аповесці мінулых гадоў» пра паходы Яраслава Кіеўскага: у 1038 г. — на Яцвягію, у 1040 г. — на Літву, у 1041 г. — у Мазовію, даюць падставы Томасу Баранаўскаму казаць, што кіеўскі князь ваяваў з літвой і яцвягамі толькі ў моманты абароны інтарэсаў полацкіх князёў, хоць насамрэч гэта было выкананне дамовы паміж Яраславам і польскім каралём Казімерам Аднавіцелем у барацьбе з Мацлавам Мазавецкім.

Абапіраючыся на тэкст «Слова пра паход Ігаравы», на нашу думку, досыць сумнеўную крыніцу, якой Баранаўскас цалкам давярае, ён робіць выснову аб поўным разбурэнні Полацкага княства Літвой ў

1183 г. — хоць у больш надзейных крыніцах вядзецца гаворка толькі пра барацьбу Літвы з Псковам. Уяўляецца, што такі давер да «Слова» выкліканы пэўным захаваннем аўтара гэтага ананімнага твора літоўскай ваеннай моцай (магчыма, зафіксаванае ў больш познія часы), а з пазіцыяў сучаснай літоўскай гістарыяграфіі гэта яскравае пацверджанне магутнасці літоўскіх плямёнаў і іх арганізацыйнай ды вайскавай перавагі над продкамі беларусаў. Т. Баранаўскас дапускае, што паведамленне летапісу пад 1183 г. аб знішчэнні Горадні (сучаснага Гродна) малакай насамрэч трэба ўспрымаць як звестку пра разбурэнне горада літоўцамі. Нідзе ў гэтым літоўскага гісторыка не сустранем нават магчымасці існавання хаўрусу паміж Полацкам і літоўскімі князямі пасля 1183 г. Застаецца незразумелым, ці канчатковым быў «развод» Літвы і Полацка ў 1183 г., ці іх супрацоўніцтва супраць агульных ворагаў у нейкай форме працягвалася.

Але на працягу XIII ст. крыніцы даволі часта падаюць інфармацыю аб шлюбах рускіх князёў з літоўскімі магнаўладцамі. Нават будучы лідэр і сімвал Літвы Міндоўг спачатку ажаніў сваю пляменніцу з заклітым ворагам Данілам Галіцкім, а пазней ужо уласную дачку аддаў за сына Данілы — Шварна. Аднак цьмянасць большыні паведамленняў летапісаў і хронік з'яўляецца падставай для альтэрнатыўных інтэрпрэтацыяў. Вось альтэрнатыўнасці ў кнізе Томаса Баранаўскаса пры канструяванні генэзісу і першапачатковага этапу Літоўскай дзяржавы бракуе. Таму пытанніў пакуль больш, чым адказаў.

Генадзь СЕМЯНЧУК(Горадня)
semenchenia@grsu.unibel.by

Р. С. Фрагмент кнігі Томаса Баранаўскаса «Вытокі Літоўскай Дзяржавы» апублікаваны ў Магілёўскім часопісе «Край» (№ 1—2 / 2002), гл. таксама:
<http://kamunikat.net.iig.pl/www/knizki/brama/kraj1-2-2002/10.htm>.

ШАНОЎНЫЯ АЎТАРЫ «СПАДЧЫНЫ»!

Рэдакцыя часопіса будзе шчыра ўдзячная за выкананне нашых пажаданняў пры падачы матэрыялаў:

Тэкст у кампутарным наборы ў рэдактары Word, фармаце файла rtf падаецца ў рэдакцыю па дамоўленасці (тэл. 266-07-97) на дыскеце або па электроннай пошце p_university@open.by. Пажадана пазбягаць формы машынапісаў. Карэспандэнцыю дасылаць: вул. Талбухіна, 17—16, Мінск 220012, Рэспубліка Беларусь

Параметры набору: гарнітура Times, памерамі шрыфтаў 10 (асноўны тэкст) і 8 (спасылкі ў канцы тэксту). Загалоўкі друкуюцца вялікімі літарамі, памер шрыфта 14 або маленькі, памер шрыфту 16.

Увага! Матэрыялы мусяць быць ілюстраваныя (электронны выгляд або якасныя адбіткі).

Напрыканцы падаецца імя, імя па бацьку і прозвішча аўтара. Для зручнасці камунікацыі з чытачамі рэдакцыя прапануе паведамляць пры артыкулах электронны адрас аўтараў, а для патрэбаў рэдакцыі ў допісах дасылаць тэлефон і паштовых адрас

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год